

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların
Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

ISSN 2790-2188

İQTİSADI İSLAHATLAR

№ 4 (9)-2023

www.journal.ereforms.org

Bakı-2023

“İQTİSADI İSLAHATLAR”
ELMI-ANALİTİK JURNAL

SCIENTIFIC-ANALYTICAL JOURNAL
"ECONOMIC REFORMS"

НАУЧНО-АНАЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЕФОРМЫ»

Journal 2021-ci ilin noyabr ayından çıxır.
№4 (9)-2023

Təsisçi

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

Baş redaktor: Ramil HÜSEYN
Məsul redaktor: Mətanət RƏSULOVA
Dizayner: Elvira ZEYNALOVA
Rəhman BƏDƏLOV

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən "İqtisadi İslahatlar" jurnalı 21 oktyabr 2021-ci il tarixində N4362 nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.

"İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasında elmi məqalələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər siyahısına (iqtisad elmləri üzrə) daxil edilmişdir.

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.

Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

ISSN 2790-2188 (print), 2790-2196 (online)

"İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnal

REDAKSİYA HEYƏTİ

İ.e.d., professor QASIMLI V. Ə.
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının professoru,
Bakı, Azərbaycan

Akademik ƏLƏKBƏROV U. K.
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyasının rektoru,
Bakı, Azərbaycan

T.e.d., professor BABANLI M. B.
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor İBRAHİMOV E. R.
Milli Məclisin deputatı,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor, əməkdar elm xadimi ATAŞOV B. X.
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor XƏLİLOV H. A.
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor MƏMMƏDOV M.A.
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor ƏLİYEV Ü. Q.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor BALAYEV R. Ə.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Bakı, Azərbaycan

İ.ü.f.d. HÜSEYNOV R. F.
Almaniyanın Bonn Universitetinin doktoru,
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi,
Bakı, Azərbaycan

Mündəricat

■ Ön söz	5
G. Quliyeva, E. Ələkbərov, S.Cumazadə	
■ Əmək məhsuldarlığı və təhsil xərcləri arasında empirik əlaqə: Azərbaycan nümunəsində	7
V. Abbasov, A.Xəlilova	
■ Kənd təsərrüfatı istehsalının milli inkişafda rolu və onu şərtləndirən amillər	18
E. Mahmudov	
■ Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sektorun rəqəmsallaşdırılması	29
A. Təhməzli	
■ Dövlətin sosial xərclərinin səmərəliliyinin artırılması istiqlamətində dünya təcrübəsinin öyrənilməsi: ABŞ və Finlandiya nümunəsində	41
N. Cəfərzadə	
■ Aqrar sektora dövlətin maliyyə dəstəyinin ərzaq təhlükəsizliyinə təsiri	54
N. Baxışova	
■ Elektrotexnika müəssisələrin strateji mövqeyin qiymətləndirilməsinin SPACE matrisi	65
M. Xeyirxəbərlı	
■ "Yaşıl iqtisadiyyat" davamlı inkişafın təmin olunması vasitəsi kimi	78
M. Qasımlı	
■ Neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafına təsir edən amillər	89
N. Burcaliyeva	
■ USD/TL və AZN/TL məzənnələrinin dinamikasının kointeqrasiyası	103
K. Dadaşova	
■ Aviasiya trenajor kompleksinin marketing biznes-proseslərinin təkmilləşdirilməsi	117
C. Məmmədov	
■ Azərbaycanda islam maliyyə sisteminin inkişafına töhfə verən dərş vəsaiti	130

“İQTİSADI İSLAHATLAR” elmi-analitik jurnal

ÖN SÖZ

№ 4 (9)-2023

Baş redaktordan

Hörmətli oxucular!

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin təsisçisi olduğu "İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalının 2023-ci ildəki sonuncu, ümumilikdə isə doqquzuncu sayını sizlərə təqdim edirik. Artıq jurnalın 2024-cü il üçün ilk sayına məqalə qəbulunu da başlamış oluruq. Jurnalımızın 2024-cü ildə nəşr olunacaq ilk sayındakı məqalələr üçün Rəqəmsal Obyekt İdentifikatorunun (DOI - Digital Object Identifier) alınması ilə bağlı müavfiq şirkətlə müqavilə bağlanmışdır. Eyni zamanda jurnalımızın beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sistemlərinə (bazalarına) qoşulması istiqamətində işimiz davam edir və elmi təşkilatlara nəşr həllərinin aparıcı təchizatçısı olan "Sciendo" şirkətinin ekspertləri ilə bu istiqamətdə müzakirə aparılır.

Jurnalımızın doqquzuncu sayında isə rəyçilər tərəfindən çapı məqsədəuyğun sayılan 10 məqaləyə və kitab haqqında yazılan rəyə yer verilmişdir. Jurnalımızın sonuncu sayına təqdim edilən məqalələrin sayında artımın olması sevindirici hal olsa da, onların bir hissəsinin, xüsusən də gənc tədqiqatçılar tərəfindən yazılan məqalələrin keyfiyyəti barədə bu sözləri demək olmur. Plagiat yoxlaması zamanı jurnalın tələblərinə uyğun olmayan həmin məqalələr rəyə göndərilməmiş və çapından imtina edilmişdir. Eyni zamanda jurnala daxil olan məqalələrin təhlili göstərir ki, elmi rəhbərlər magistr və doktorantlarla daha sıx işləməlidir.

Ümumilikdə isə jurnalımızın 2023-ci ildəki dördüncü sayında "Əmək məhsuldarlığı və təhsil xərcləri arasında empirik əlaqə: Azərbaycan nümunəsində", "Kənd təsərrüfatı istehsalının milli inkişafda rolu və onu şərtləndirən amillər", "Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sektorun rəqəmsallaşdırılması", "Dövlətin sosial xərclərinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində dünya təcrübəsinin öyrənilməsi: ABŞ və Finlandiya nümunəsində", "Aqrar sektora dövlətin maliyyə dəstəyinin ərzaq təhlükəsizliyinə təsiri", "Elektrotexnika müəssisələrinin strateji mövqeyinin qiymətləndirilməsinin SPACE matrisi", "Yaşıl iqtisadiyyat" davamlı inkişafın təmin olunması vasitəsi kimi", "Neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafına təsir edən amillər", "USD/TL və AZN/TL məzənnələrinin dinamikasının kointeqrasiyası", "Aviasiya trenajor kompleksinin marketing biznes-proseslərinin təkmilləşdirilməsi" kimi mövzuları əhatə edən elmi-analitik məqalələr çap olunub. Həmçinin yuxarıda qeyd edilən məqalələrlə yanaşı, bu sayda millət vəkili, ilahiyyat üzrə fəsləfə doktoru Ceyhun Məmmədovun İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu ilə birlikdə hazırladığı "İslam maliyyə sistemi və onun Azərbaycandakı perspektivləri" adlı dərs vəsaiti barədə yazdığı rəyə də yer verilib.

Hörmətli tədqiqatçılar!

"İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalının onuncu sayı üçün məqalə qəbuluna başlamışıq. Jurnalımızın səhifəsindən məqalələrə qoyulan tələblərlə tanış olub (<https://journal.ereforms.org/az/page/requirements-for-the-article>), daha sonra məqalələrinizi onlayn qaydada "İqtisadi islahatlar" jurnalına təqdim edə bilərsiniz (<https://journal.ereforms.org/az/submit-article>). Jurnalımızda məqalə çapı ödənişsizdir. Sizlərin hər birinizi "İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalı ilə əməkdaşlığa dəvət edirik.

Ramil HÜSEYN

"İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalının baş redaktoru

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI VƏ
TƏHSİL XƏRCLƏRİ
ARASINDA EMPİRİK
ƏLAQƏ: AZƏRBAYCAN
NÜMUNƏSİNDƏ**

№ 4(9)-2023
səh. 7-17

i.f.d., dosent Günay QULİYEVA,
İİTKM-in iqtisadi təhlil şöbəsinin müdiri

i.f.d., dosent Elnur ƏLƏKBƏROV,
İİTKM-in iqtisadi təhlil
şöbəsinin müdir müavini

Səbinə CUMAZADƏ,
İİTKM-in iqtisadi təhlil şöbəsinin
baş məsləhətçisi, doktorant

gunay.quliyeva@ereforms.gov.az

elnur.alakbarov@ereforms.gov.az

sabina.jumazade@ereforms.gov.az

Əmək məhsuldarlığı və təhsil xərcləri arasında empirik əlaqə: Azərbaycan nümunəsində

i.f.d., dosent Günay QULIYEVA,
İİTKM-in iqtisadi təhlil şöbəsinin müdiri

i.f.d., dosent Elnur ƏLƏKBƏROV,
İİTKM-in iqtisadi təhlil şöbəsinin müdir müavini

Səbinə CUMAZADƏ,
İİTKM-in iqtisadi təhlil şöbəsinin baş məsləhətçisi, doktorant

XÜLASƏ

Bu məqalədə 1995-2022-ci illəri əhatə edən dövrün zaman sırası məlumatları əsasında əməkhaqqı, təhsil xərclərinin ÜDM-də payı və əmək bazarında iştirak payının əmək məhsuldarlığına təsiri araşdırılmışdır. Avtoregressiv paylanmış gecikmə (ARDL) modeli tətbiq edilməklə dəyişənlər arasında qısa və uzunmüddətli əlaqələr yoxlanılmışdır. Model nəticələri göstərir ki, əmək məhsuldarlığı ilə təhsil xərcləri arasındakı qısamüddətli əlaqə neqativdir. Dəyişənlər arasında uzunmüddətli əlaqənin statistik əhəmiyyətli olduğu müəyyən edilmişdir. Əsas izahedici dəyişən olan təhsil xərcləri ilə əmək məhsuldarlığı arasında uzunmüddətli dövrdə də mənfi əlaqə mövcuddur. Bu, xərcləmələrin effektiv olmaması, təhsildə əldə olunan bacarıqların əmək bazarı ilə uyğunsuzluğu, təhsilin keyfiyyətinin və təhsilin gəlirliliyinin aşağı olması və bir çox digər amillərlə əlaqəli ola bilər.

Açar sözlər: təhsil xərcləri, əmək məhsuldarlığı, əməkhaqqı, ÜDM, Azərbaycan

Jel code: C22, J24, H52

GİRİŞ

Əmək məhsuldarlığı, əməkhaqqı və təhsil xərcləri arasında qarşılıqlı əlaqə iqtisadi tədqiqatlar sahəsində diqqət mərkəzində olan mövzulardandır. Ölkələr dayanıqlı artım və inkişaf üçün səy göstərdikcə, bu əsas elementlər arasındakı əlaqə getdikcə daha vacib olur. Müasir iqtisadi çağırışlar fonunda təhsilə qoyulan investisiyaların əmək məhsuldarlığını və əmək haqqı səviyyələrini necə formalaşdırdığını başa düşmək bu sahədə siyasətlərin formalaşdırılması və davamlı iqtisadi tərəqqinin təşviq edilməsi üçün vacibdir.

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan inqilabi texnoloji dəyişikliklər şəraitində ölkələrarası rəqabət daha da sərtləşmişdir. Dünyada 4-cü sənaye inqilabının yaratdığı yeni növ rəqabətə hazır olmaq üçün hər bir ölkə yüksək rəqabətli insan kapitalını formalaşdırmalıdır. Bunun üçün müasir təhsil, insanların sağlamlığı, yüksək məhsuldarlıq səviyyəsinin təmini əsas şərtədir. Məhsuldarlığın artırılması təkə rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün deyil, həm də əlavə dəyər əldə etmək üçün vacibdir [5].

Təhsil xərcləri, əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı arasındakı əlaqəni izah edən ən önəmli nəzəriyyələrdən biri insan kapitalı nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə iddia edir ki, təhsil fərdlərə işlərini daha effektiv yerinə yetirmək üçün lazım olan bilik və bacarıqlar verməklə onun məhsuldarlığını artırır. Nəticədə daha yüksək təhsil səviyyəsinə malik işçilər daha yüksək əməkhaqqı ala bilərlər.

Təhsil, əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı arasında dinamik qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Təhsil xərcləri insan kapitalının inkişafına və məhsuldarlığın artmasına töhfə verə bilsə də, bazar şəraiti, texnoloji dəyişikliklər və siyasət qərarları kimi digər amillər də, bu dəyişənlər arasında əlaqənin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Təhsil və əmək məhsuldarlığı arasında aşkar müsbət əlaqə olsa da, bu əlaqənin birbaşa və ya

dolaylı olması məsələsi hələ də müzakirə olunur. Bəziləri iddia edir ki, təhsil işçilərə öz işlərini daha effektiv yerinə yetirmək üçün lazım olan bacarıq və biliklərlə təmin etməklə məhsuldarlığı birbaşa artırır [2]. Digərləri, təhsilin məhsuldarlığa təsirinin dolaylı olduğunu, sağlamlığın yaxşılaşdırılması, daha yaxşı qidalanma və artan sosial kapital kimi digər amillərlə bağlı olduğunu iddia edirlər [14].

Qeyd olunanların əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu məqalədə Azərbaycan nümunəsində əməkhaqqı, əmək məhsuldarlığı və təhsil xərcləri arasındakı əlaqənin müəyyən edilməsinə çalışılmışdır.

Məqalənin girişdən sonrakı bölmələri mövzu istiqamətində aparılmış tədqiqatların xülasəsini, ölkəmizdə əmək məhsuldarlığı, əməkhaqqı və təhsillə bağlı tendensiyaları, empirik təhlilin metodologiyasını və təhlildən alınmış nəticələri əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT XÜLASƏSİ

Əmək məhsuldarlığı, əməkhaqqı və təhsil xərcləri arasında əlaqə kompleks və çox istiqamətlidir. Bu dəyişənlərə müxtəlif amillər təsir göstərir və onların qarşılıqlı əlaqəsi iqtisadi, sosial və təhsil siyasətlərinə əsasən dəyişə bilər. İqtisadi ədəbiyyatlarda əmək məhsuldarlığına təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur. Ədəbiyyat icmalında təhsil xərcləri ilə əmək məhsuldarlığının, əməkhaqqı ilə əmək məhsuldarlığının əlaqələrinə, həmçinin insan kapitalı və iqtisadi artımın əmək məhsuldarlığına təsiri ilə bağlı praktikada aparılmış tədqiqatlara bütövlükdə yer verilmişdir.

Durmaz və Pabuçcu (2016) 1971-2015-ci illəri əhatə edən dövrün məlumatlarından istifadə etməklə əmək məhsuldarlığı ilə dövlət təhsil xərcləri arasındakı əlaqəni xətti və qeyri-xətti avtoregressiv paylanmış gecikmə modeli (ARDL) tətbiq etməklə araşdırmışdır [4]. Məhdudiyət testi yanaşmasından istifadə etməklə dəyişənlər arasında uzunmüddətli əlaqə araşdırılmışdır. Empirik nəticələr göstərmişdir ki, təhsil xərclərindəki müsbət dəyişikliklər əmək məhsuldarlığına neqativ, təhsil xərclərindəki neqativ dəyişikliklər isə əmək məhsuldarlığına pozitiv təsir göstərir.

Gul S, Abdul G və Ajmair M (2022) Pakistan nümunəsində ümumiləşdirilmiş metod momentləri (GMM) üsulundan istifadə etməklə işçinin yaşı, işçilərin təhsili, işçilərin təlimi, işçilərin əməkhaqqı, maliyyə iştirakı və iş saati ilə ölçülən insan kapitalının əmək məhsuldarlığına təsirlərini araşdırmışlar [6]. Nəticə işçilərin təhsili ilə əmək məhsuldarlığı arasında müsbət əlaqənin olduğunu və təlimə qoyulan investisiyaların 1% artmasının əmək məhsuldarlığını 0,1% artırmasını ortaya qoymuşdur.

Bununla belə, təhsil xərcləri ilə iqtisadi artım arasında əlaqəyə dair araşdırmalar daha çoxluq təşkil edir. Ramli və başqaları (2016) Malayziyada təhsil xərcləri ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəni Kobb-Duglas istehsal funksiyasını istifadə etməklə çoxdəyişənli xətti reqressiya modeli vasitəsilə araşdırmış, təhsil xərclərinin və iqtisadi artımın əhəmiyyətli və müsbət olduğunu müəyyən etmişlər [12].

Tamang (2011) Hindistan nümunəsində təhsil xərcləri ilə iqtisadi artım arasında uzunmüddətli və müsbət əlaqənin olduğunu üzə çıxarmışdır [13]. Mate (2015) müxtəlif ölkələrdən zaman sırası panel məlumatlarını təhlil edərək təhsil və məhsuldarlığın inkişafı arasındakı əlaqənin əhəmiyyətli olduğunu müəyyən etmişdir [10].

Çoxsaylı tədqiqatlar əmək məhsuldarlığı ilə əməkhaqqı arasında əlaqənin olduğunu empirik olaraq sübuta yetirmişdir. Jain (2019) Hindistanın emal sənayesində əməkhaqqı-məhsuldarlıq əlaqəsini tədqiq edərək əməkhaqqı artımı ilə məhsuldarlığın artması arasında uzunmüddətli tarazlığın olduğunu müəyyən edir [8]. Laskina (2020) rəqəmsal transformasiya şəraitində əmək məhsuldarlığı ilə əməkhaqqı arasındakı əlaqəni tədqiq edərək innovativ inkişaf etmiş ölkələrdə əmək məhsuldarlığının artım tempinin əməkhaqlarının artım tempini üstələdiyi tendensiyasını təsbit edir [10]. Vinogradova (2020) Rusiya iqtisadiyyatında müxtəlif sektorlardakı əməkhaqqı səviyyələri ilə əmək məhsuldarlığı arasında iqtisadi fəaliyyətə mənfi təsir göstərə biləcək birbaşa əlaqənin olmadığını vurğulayır [15].

Alakbarov və Suleymanova (2021) 2010-2019-cu illər üçün Azərbaycanda 19 iqtisadi

fəaliyyət sahəsində real əməkhaqqının artım tempi ilə əmək məhsuldarlığının artım tempi arasındakı əlaqəni statistik təhlil edərək müəyyən etmişlər ki, demək olar ki bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində real əməkhaqqı əmək məhsuldarlığından daha sürətlə artır [1].

Xülasə olaraq qeyd etmək olar ki, aparılmış nəzəri və empirik tədqiqatlar həm təhsilə çəkilən xərcləri, həm də əməkhaqqı səviyyələri ilə əmək məhsuldarlığı arasında əlaqənin olduğunu göstərir.

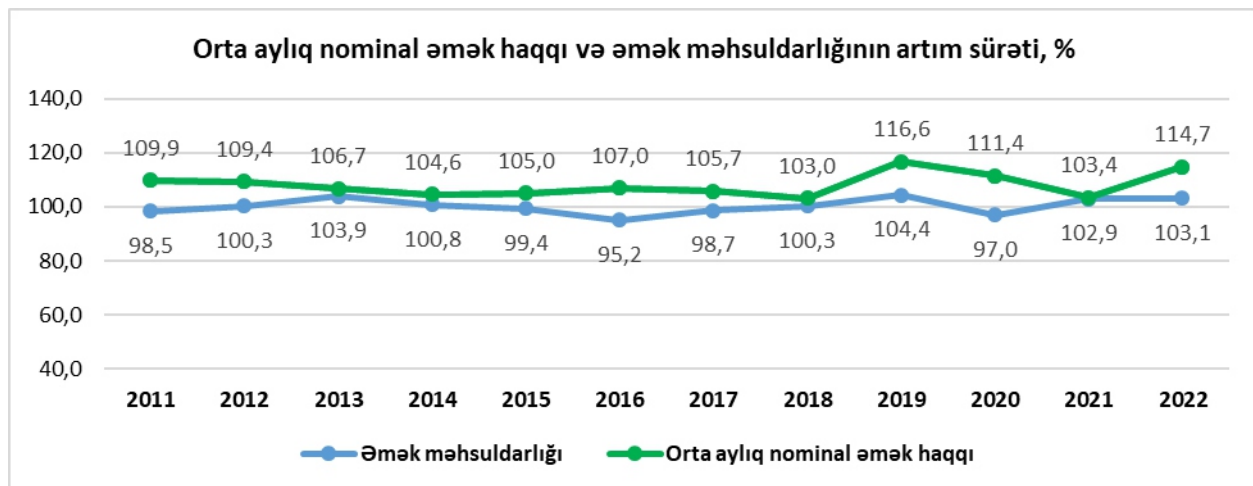
AZƏRBAYCANDA ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI

İqtisadi nəzəriyyədə məhsuldarlıq dedikdə iqtisadiyyatda istehsal edilən məhsul və göstərilən xidmətlərin ümumi həcmnin istifadə olunmuş istehsal amillərinə nisbəti başa düşülür. Əməyin məhsuldarlığı isə konkret əmək növünün vaxt vahidi ərzində az və ya çox məhsul istehsal etmək qabiliyyəti ilə səciyyələnir. Onun səviyyəsinin yüksəldilməsi vaxt vahidi ərzində istehsal edilən məhsulun kəmiyyətə çoxaldılması və yaxud məhsul vahidinin istehsalına sərf olunmuş vaxtın miqdarının azaldılması ilə mümkündür.

İqtisadi artımın əsas təkanverici qüvvələrindən biri də iqtisadi sektorlar üzrə işçilərin məhsuldarlığının artırılmasıdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) məlumatına görə Azərbaycanda 2000-2010-cu illərdə əmək məhsuldarlığı illik orta hesabla 13,6% artmışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycan əmək məhsuldarlığı aşağı olan ölkələr sırasında yer alır. BƏT-in qiymətləndirməsində 2021-ci il üzrə Azərbaycan 185 ölkə arasında əmək məhsuldarlığı səviyyəsinə görə 92-ci yerdə qərarlaşmışdır ki, bu da Ermənistan (84-cü yer) və Gürcüstan (91-ci yer) kimi ölkələrdən daha geri mövqedir [7]. 2020-ci ilin məlumatına əsasən, Azərbaycanın işlə təmin olunmuş hər bir işçiyə düşən əmək məhsuldarlığı Avropa və Mərkəzi Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri arasında beşinci ən aşağı göstəricidir. Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə əmək məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi təhlilləri onu göstərir ki, iqtisadiyyatın sahə və ərazi strukturundakı disproporsiyalar bəzi sahələrdə əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyəsini şərtləndirən əsas amillərdən biridir [1]. Mədənçixarma sənayesi məşğulluğun cəmi 1 faizini, əlavə dəyərin isə təxminən 40 faizini təşkil edir. Bunun əksinə, kənd təsərrüfatı məşğul əhəlinin üçdə birindən çoxunu əhatə etdiyi halda, əlavə dəyərin yalnız 5-7 faizini yaradır [18]. Yaxşı işlərə əlçatanlıq məhduddur, çünki məşğulluğun əksəriyyəti aşağı və qeyri-müəyyən qazancı olan aşağı məhsuldarlıqlı fəaliyyət sahələrindədir.

Nəzəri və empirik tədqiqatlarla sübuta yetirilmiş faktlar əmək məhsuldarlığının artım tempinin orta aylıq əməkhaqqının artım tempindən daha yüksək olmasının vacibliyini göstərir. Azərbaycanda isə əmək məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi təhlilləri tamamilə əks tendensiyanın mövcud olduğunu ortaya qoyur. Belə ki, ötən 10 ildən artıq dövrə nəzər yetirdikdə əmək məhsuldarlığının artım sürəti orta aylıq nominal əməkhaqqının artım sürətini üstələyə bilməyib, əksinə, orta aylıq əməkhaqqının hər il artmasına baxmayaraq, müəyyən dövrlərdə əmək məhsuldarlığı azalıb (qrafik 1). Qeyd edilənlər əsas çağırış olmaqla əmək haqqının artımı ilə əmək məhsuldarlığının artımı arasında uyğunluğun qorunmadığını deməyə əsas verir.

Qrafik 1. Orta aylıq nominal əməkhaqqı və əmək məhsuldarlığının artım sürəti

Mənbə: DSK məlumatları əsasında müəlliflərin hesablaması

Son on ilin göstəricilərinə nəzər yetirsək görürük ki, ölkədə insan kapitalının iqtisadi artıma verdiyi töhfə çox zəifdir. Belə ki, 2018-ci ilin məlumatlarına əsasən, insan kapitalı Azərbaycanın ümumi sərvətinin yalnız 14 faizini təşkil etdiyi təxmin edilir, İƏİT ölkələrində bu göstərici 70 faiz, Avropa və Mərkəzi Asiyanın (AMA) orta gəlirli ölkələrində isə 37 faiz təşkil etmişdir.

Ümumiyyətlə, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, bacarıqların artırılması, texnologiyaların mənimsənilməsi, tədqiqat və inkişafın (R&D) dəstəklənməsi, xüsusilə universitet-sənaye əməkdaşlığının gücləndirilməsi kimi mühüm adımların atılmasını tələb edir. Sonuncu ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsini zəruri edir. Müşahidələr göstərir ki, ölkəyə investisiya qoymaq marağında olan xarici şirkətlər ixtisaslı işçi çatışmazlığından, əhalinin praktiki və müasir metodlarla işləmə təcrübəsinin olmamasından, rəqəmsal bacarıqların aşağı səviyyədə olmasından şikayətlənirlər. Bir çox şirkətlərin fikrincə, təhsil sistemi işçilərə müasir praktiki bacarıqlar və ya iş yeri bacarıqları vermir. Ali təhsilin keyfiyyətinə dair qiymətləndirmələrə əsasən, Azərbaycan AMA regionunda aşağı 27 ölkə arasında dördüncü ən aşağı yerdə qərarlaşıb. Ölkəmizdə 2010 - 2020-ci illərdə gözlənilən orta təhsil illəri 1,8 il artmışdır ki, bu da bu müddət ərzində AMA regionunda ən böyük irəliləyişdir. Lakin gözlənilən 12,4 illik məktəb illərinin yalnız 8,3 ili effektiv təhsillə əhatə olunmuşdur [21]. Bütün bunlardan əlavə, beynəlxalq reytinglərdə Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin ilk 800-lükdə olmaması, tələbə mobilliyində mənfi göstəricinin olması və bir sıra digər göstəricilərlə ali təhsil müəssisələrinin aşağı rəqabətliliyi göstərir. UNESCO-nun 2020-ci il statistik məlumatlarına əsasən, xarici tələbələrin xalis axın göstəricisi (ölkəyə oxumağa gələn xarici tələbələrlə xaricə oxumağa gedən yerli tələbələr arasındakı fərq) Azərbaycanda 39 811 olub [19]. Elm və Təhsil Nazirliyinin məlumatına əsasən, 2022- 2023-cü tədris ili üzrə ölkəmizin ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində 110 ölkədən 8900-ə yaxın əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs təhsil alır. Qonşu Türkiyədə bu rəqəm 2022-2023-cü tədris ilində 300 000-dən çox, Gürcüstanda isə 2021-2022-ci tədris ilində 18 000-ə yaxın olub [20].

BMT-nin tərtib etdiyi "Qlobal Bilik İndeksi 2022" (Global Knowledge Index) hesabatına əsasən, Azərbaycan 132 ölkə arasında 92-ci yerdədir. Azərbaycan həmin hesabatın ali təhsildə öyrənmə mühiti alt indikatoruna görə 120-ci yer, tədqiqat, inkişaf və innovasiya indeksinə görə 104-cü, iqtisadi rəqabətliliyə görə 101-ci, stimullaşdırıcı mühitdə idarəetmə indeksinə görə isə 108-cı yerdə qərarlaşıb [17]. Bu meyarlar üzrə Azərbaycanın ümumi indeks göstəricisi dünya ortalamasından aşağıdır. Ali təhsilin keyfiyyətinin aşağı olması isə öz növbəsində ali təhsil müəssisələrinin müasir dövrün tələbinə uyğun insan kapitalı yetişdirməkdə çətinliklər çəkməsi ilə nəticələnir.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan İnsan Kapitalının keyfiyyətini artırmaq, məhsuldarlığını təmin edərək qlobal rəqabətliliyi təmin etmək üçün çalışır. Bu istiqamətdə

aparılan islahatların sürətləndirilməsi əmək məhsuldarlığını artıraraq ölkəmizin global rəqabətliyi təmin edilməsi baxımından olduqca vacibdir. Azərbaycanın İnsan Kapitalı İndeksi 2010-cu ildəki 0,50-dən 2020-ci ildə 0,58-ə yüksəlib [2]. Bu indeksə əsasən, Azərbaycanda bu gün doğulan uşaqlar tam sağlamlıq vəziyyətində və keyfiyyətli təhsil alarsa məhsuldarlıq potensialının 58 faizini istifadə edə biləcəklər.

MƏLUMAT BAZASI VƏ METODOLOGİYA

Məqalədə Azərbaycanda 1995-2022-ci illərdə avtoregressiv paylanmış gecikmə (ARDL) modelinin qurulması çərçivəsində orta aylıq nominal əməkhaqqı, əmək məhsuldarlığı, təhsil xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi və əmək bazarında iştirak payı göstəricilərindən istifadə edilmişdir. Məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) rəsmi veb sahifəsindən, həmçinin rəsmi məlumatlar əsasında hesablamalardan əldə edilmişdir. Modeldə istifadə edilən əmək məhsuldarlığı göstəricisi 2010-ci ilin qiymətləri əsas götürülərək hesablanmış, 1 məşğul şəxsə düşən ÜDM –in həcmi ifadə edir. Əmək bazarında iştirak payı göstəricisi isə əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin ümumi əhaliyə nisbəti kimi götürülmüşdür.

Məqalənin məqsədinə uyğun olaraq, Azərbaycan timsalında əmək məhsuldarlığı ilə dövlət təhsil xərcləri arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün Pesaran və Şin (1999) tərəfindən təklif olunan avtoregressiv paylanmış gecikmə (ARDL) kointeqrasiya modelini tətbiq edirik [11]. ARDL modeli bir sıra üstünlüklərinə görə son dövrlərdə alimlər tərəfindən geniş istifadə olunur. ARDL zaman sırası modelində əgər qısa zaman ölçüsü nümunə kimi götürülsə, bu model effektiv şəkildə tətbiq oluna bilər. Bu xüsusilə bu məqalədə olduğu kimi 28 müşahidə olduğu halda tətbiq olunması məqsəduyğundur.

Modeldə asılı dəyişən kimi əmək məhsuldarlığı (LPROD), əsas izahedici dəyişən kimi dövlət təhsil xərclərinin ÜDM-də payı (LOG_EDU_EXP), digər izahedici dəyişənlər kimi isə orta aylıq nominal əməkhaqqı (LOG_WAGE) və əmək bazarında iştirak payı (LFRP) götürülmüşdür.

Ümumiyyətlə, ARDL-nin empirik tətbiqi dörd mərhələni əhatə edir. Əvvəlcə vahid kök testi keçirilir və ya modeldə təmsil olunan hər bir dəyişənin inteqrasiya dərəcəsi haqqında məlumat verən stasionar zaman sıraları yoxlanılır. Bu o deməkdir ki, zaman sırası $I(0)$ səviyyələrdə stasionar və ya $I(1)$, yəni ilk fərqlərdə stasionar olmasından asılı olmayaraq metoddan istifadə edilə bilər. Buna baxmayaraq, sıra ARDL çərçivəsi daxilində $I(2)$ ikinci fərqdə stasionar olmamalıdır, çünki bu inteqrasiya qaydası F-statistikasını və Pesaran tərəfindən müəyyən edilmiş bütün kritik dəyərləri etibarsız edir. Bu məqsədlə dəyişənin inteqrasiya sıralarını təyin etmək üçün geniş istifadə olunan ADF (Augmented Dickey-Fuller) vahid kök testini tətbiq edirik [3].

Təxmin edilən ARDL-ə əsasən, dəyişənlər arasında kointeqrasiya (dəyişənlər arasında uzunmüddətli əlaqənin mövcudluğu) üçün məhdudlaşdırıcı test yanasması (kointeqrasiya) istifadə olunur. Hesablanmış F-statistika dəyəri Pesaran və digərləri (2001) tərəfindən verilən yuxarı və aşağı kritik qiymətlərlə müqayisə edilir [11]. Hesablanmış F-qiyməti yuxarı kritik dəyəri keçərsə, dəyişənlərin $I(0)$ və ya $I(1)$ olmasından asılı olmayaraq, heç bir kointeqrasiya olmadığına dair sıfır hipotezi rədd ediləcəkdir.

Daha sonra, "Wald testi"ndən əldə edilən F-statistik dəyərini Pesaran və digərləri (2001) tərəfindən müəyyən edilmiş yuxarı və aşağı kritik qiymətlərlə müqayisə edərək, asılı dəyişənlə izahedici dəyişənlər arasında uzunmüddətli əlaqənin (kointeqrasiya əlaqəsi) olub-olmadığı müəyyən edilir. F test dəyəri yuxarı kritik dəyəri keçərsə, dəyişənlərin uzunmüddətli əlaqəyə malik olduğu müəyyən edilir.

Dəyişənlər arasında kointeqrasiya əlaqəsi müəyyən edildikdən sonra son addım olaraq ARDL ERC modeldən istifadə edərək dinamik qısamüddətli əlaqəni və uzunmüddətli əlaqəni qiymətləndiririk.

EMPIRİK NƏTİCƏLƏR

Vahid kök (Unit Root) testinin nəticələri

ARDL modelini tətbiq etmək üçün ilk növbədə əmək məhsuldarlığı, təhsilə dövlət xərcləri, əməkhaqqı, əmək bazarında iştirak payı kimi zaman seriyalarının stasionar olub-olmadığını yoxlamaq lazımdır.

Bu baxımdan, Augmented Dickey-Fuller testindən (ADF testi) istifadə olunur. Vahid kök testinin nəticələri Cədvəl 1-də verilmişdir. ADF test nəticələrinə əsasən, əmək məhsuldarlığı, əməkhaqqı, əmək bazarında iştirak payı birinci fərqdən, təhsil xərcləri isə səviyyədən (level) stasionardır. Vahid kök testinin nəticələri göstərir ki, ARDL modelini tətbiq edə bilərik.

Cədvəl 1. Vahid kök (ADF) testinin nəticələri

<i>Variables</i>	Level		First diffences	
	<i>coefficient</i>	<i>t-stat</i>	<i>coefficient</i>	<i>t-stat</i>
LPROD			-1.079.272	-5.129.473
LOG_WAGE			-1.580.341	-6.287.266
LFRP			-0.746339	-3.855.099
LOG_EDU_EXP	-2.859.432	-4.718126		

Mənbə: Müəlliflərin hesablaması

ARDL məhdudiyət testinin nəticələri (ARDL bound test)

ADF testinin nəticələri bütün dəyişənlərin $I(0)$ və ya $I(1)$ -də stasionar olduğunu təsdiqlədiyi üçün biz asılı və izahedici dəyişənlər arasında uzunmüddətli əlaqənin olub olmadığını yoxlaya bilərik. Dəyişənlər arasında kointeqrasiya əlaqəsinin olub-olmadığını yoxlamaq üçün ARDL bağlanmış testdən (bound test) əldə edilən F-statistik qiymətindən istifadə edirik. F-statistik dəyərini ilk olaraq Pesaran (2001) tərəfindən təklif olunan aşağı və yuxarı kritik qiymətlərlə müqayisə edirik. Əgər F statistik dəyəri yuxarı kritik qiymətdən yüksəkdirsə, beləliklə, seriyalar arasında uzunmüddətli əlaqənin olduğu qənaətinə gəlinir.

Bağlanmış testin nəticələri və F statistik dəyəri Cədvəl 2-də təfərrüatlı verilmişdir. LPROD üçün əldə edilmiş F statistik dəyəri 20.6-dır ki, bu da bütün 1%, 5% və 10% əhəmiyyət səviyyələrində yuxarı kritik hədd $I(1)$ -dən yüksəkdir. Beləliklə, ARDL-ə bağlı test yanaşmasının nəticələrindən əmək məhsuldarlığı ilə izahedici dəyişənlər arasında uzunmüddətli əlaqənin mövcud olduğu qənaətinə gələ bilərik.

Cədvəl 2. ARDL məhdudiyət testinin nəticələri (ARDL bound test)

F-Bounds Test		Null Hypothesis: No levels relationship		
Test Statistic	Value	Signif.	I(0)	I(1)
			Asymptotic: n=1000	
F-statistic	20.64595	10%	3.47	4.45
k	3	5%	4.01	5.07
		2.5%	4.52	5.62
		1%	5.17	6.36

Mənbə: Müəlliflərin hesablaması

ARDL ECM nəticələri

Dinamik qısamüddətli əlaqənin nəticələri

ARDL modelinin qısamüddətli əlaqəsinin nəticələri Cədvəl 3-də təqdim olunur. Cədvəldən görüldüyü kimi, bütün dəyişənlər 5% həddində əhəmiyyətlidir. Əsas asılı dəyişən olan əmək məhsuldarlığının izahedici dəyişəni olan dövlət təhsil xərclərinin mənfi 2,1 əmsali ilə statistik əhəmiyyətlidir, bu əmsalın mənfi işarəsi əmək məhsuldarlığı ilə təhsil xərcləri arasında mənfi əlaqə olduğunu göstərir. Təhsil xərcləri ilə əmək məhsuldarlığı arasında mənfi -2,1 əmsali o deməkdir ki, orta hesabla təhsil xərclərinin 1% artması əmək məhsuldarlığının 2,1% azalması ilə əlaqələndirilir. Alınan nəticə Yaonun (2019) nəticəsi ilə eynidir, hansı ki o da öz tədqiqatında təhsilə investisiya ilə əmək məhsuldarlığı arasında mənfi əlaqəni müəyyənləşdirmişdir [16]. Bu nəticə təhsildə qazanılan bacarıqların əmək bazarı ilə uyğunsuzluğu və əmək bölgüsündə səmərəsizliklə izah edilə bilər.

Cədvəl 3. Dinamik qısamüddətli ARDL analizi

Conditional Error Correction Regression				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	27.40007	5.375107	5.097585	0.0006
@TREND	-0.330586	0.066857	-4.944664	0.0008
LPROD(-1)*	-0.639442	0.108745	-5.880188	0.0002
EDU_EXP_GDP(-1)	-2.180998	0.464329	-4.697099	0.0011
LOG_WAGE(-1)	15.23248	2.057687	7402718	0.0000
LFPR(-1)	-0.713842	0.094332	-7.567302	0.0000
D(EDU_EXP_GDP)	-0.677599	0.145649	-4.652258	0.0012
D(EDU_EXP_GDP(-1))	1.168219	0.279042	4.186535	0.0024
D(EDU_EXP_GDP(-2))	0.621350	0.231486	2.684185	0.0250
D(LOG_WAGE)	8.574766	1.774232	4.832945	0.0009
D(LOG_WAGE(-1))	-7.450784	2.437707	-3.056472	0.0136
D(LFPR)	-0.205197	0.102590	-2.000174	0.0765
D(LFPR(-1))	0.519540	0.101068	5.140526	0.0006
D(LFPR(-2))	0.421642	0.104846	4.021550	0.0030
D(LFPR(-3))	0.264564	0.077909	3.395819	0.0079

Mənbə: Müəlliflərin hesablaması

Aparılan empirik modeldə əməkhaqqı ilə əmək məhsuldarlığı arasında müsbət əlaqə olduğu nəticəsi də çıxmışdır. Belə ki, əməkhaqqı dəyişəninə əmsalına əsasən, əməkhaqqında 15,2 faiz artım əmək məhsuldarlığını 1 faiz artırır. Beləliklə empirik təhlilin nəticəsinə əsasən deyə bilərik ki, əmək haqqındakı artım sürəti əmək məhsuldarlığındakı artım sürətini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir.

Modelimizdə nəzərə alınan üçüncü dəyişən əmək bazarında iştirak payı göstəricisi ilə əmək məhsuldarlığı arasında statistik əhəmiyyətli mənfi əlaqənin olduğu nəticəsinə gəlinir. Belə ki, əmək bazarında iştirak payında 0,7 faiz artım, əmək məhsuldarlığını 1 faiz aşağı salır. Əmək bazarında yüksək iştirak payı və aşağı məhsuldarlıq bacarıqlardakı uyğunsuzluqlardan, işin optimal olmayan keyfiyyətindən, təlim üçün qeyri-adekvat resursların ayrılmasından və köhnəlmiş texnologiyadan qaynaqlana bilər. Əsasən, bacarıq və resurslar məhsuldar işin tələblərinə uyğun gəlmirsə, böyük işçi qüvvəsi istehsalda səmərəliliyə zəmanət vermir.

Uzunmüddətli əlaqənin nəticələri

F testinin nəticələrinə əsasən, dəyişənlər arasındakı uzunmüddətli əlaqənin olması nəticəsinə gəlinir. Dəyişənlər arasındakı uzunmüddətli əlaqə aşağıdakı Cədvəl 4-də verilmişdir.

Uzunmüddətli ARDL modelinin nəticələrinə əsasən, dəyişənlər arasında uzunmüddətli statistik əhəmiyyətli əlaqənin olduğu görünür. Əsas izahedici dəyişənimiz olan təhsil xərcləri ilə əmək məhsuldarlığı arasında uzunmüddətli dövrdə də mənfi əlaqə mövcuddur. Bu, xərcləmələrin effektivsizliyi, təhsildə əldə olunan bacarıqların əmək bazarı ilə uyğunsuzluğu, təhsilin keyfiyyətinin və gəlirliliyinin aşağı olması və bir çox digər amillərlə əlaqəli ola bilər. Xülasə, təhsil xərcləri səmərəli istifadə edilmədikdə, təhsil nəticələri ilə işçi qüvvəsi ehtiyacları arasında uyğunsuzluq olduqda və ya təhsil sərmayələrinin gəlirlərinin reallaşdırılmasında gecikmələr olduqda mənfi əlaqə yarana bilər.

Digər izahedici dəyişənlərlə asılı dəyişən olan əmək məhsuldarlığı arasındakı əlaqə qısamüddətli əlaqənin istiqaməti eynilik təşkil etməklə, əmsallar fərqlənir. Belə ki, əməkhaqqı ilə əmək məhsuldarlığı arasında müsbət, əmək bazarında iştirak payı ilə isə mənfi əlaqə mövcuddur.

Cədvəl 4. Uzunmüddətli ARDL analizi

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
EDU_EXP_GDP	-3.410783	0.836764	-4.076161	0.0028
LOG_WAGE	23.82152	2.331306	10.21810	0.0000
LFPR	-1.116351	0.182615	-6.113145	0.0002

Mənbə: Müəlliflərin hesablaması

NƏTİCƏ

Təhsil xərcləri, əmək haqqı və əmək məhsuldarlığı arasındakı əlaqənin təhlili məqsədilə aparılan araşdırma həm qısamüddətli dövrdə, həm uzunmüddətli dövrdə əməkhaqqı ilə əmək məhsuldarlığı arasında müsbət, əmək bazarında iştirak payı ilə isə mənfi əlaqənin mövcud olduğunu deməyə əsas verir. Təhsil xərclərinin ÜDM-də payı dəyişəni ilə əmək məhsuldarlığı arasında mənfi əlaqə aşkarlanmışdır. Modeldən çıxan əmsallara əsasən, təhsil xərcləri ilə əmək məhsuldarlığı arasında mənfi -2,1 əmsalı o deməkdir ki, orta hesabla təhsil xərclərinin 1% artması əmək məhsuldarlığının 2,1% azalması ilə əlaqələndirilir. Bu nəticələr təhsilin keyfiyyətinin artırılmasını, xərcləmələrin effektivliyinin artırılmasını, təhsilin gəlirliliyinin yüksəldilməsini, təhsildə əldə olunan bacarıqların əmək bazarı ilə uyğun olmasının təmin edilməsini şərtləndirir.

Əmək məhsuldarlığını və ümumi faktor məhsuldarlığını inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatdırmaq məqsədilə dövlət tərəfindən insan kapitalının inkişafını stimullaşdıran bir çox dəstək mexanizmlərinin davam etdirilməsi məqsəduyğundur.

Özəl sektor təhsilin və səhiyyənin maliyyələşdirilməsində əsasən dövlət bölməsinə ödədiyi vergilərlə iştirak edir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində özəl sektorun təhsilin maliyyələşdirilməsində birbaşa iştirakı dövlət büdcəsi vasitəsi ilə iştirakından daha çox üstünlük təşkil edir. Perspektivdə özəl sektor-universitet əlaqələrinin günün tələbləri səviyyəsində inkişafı, universitetlərin maliyyələşdirilməsində özəl müəssisələrin birbaşa iştirakı, sifarişli kadr hazırlığı və elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi bu problemlərin həllində mühüm rol oynaya bilər.

Təhsilin investisiyalaşdırılmasının bir mənbəyi kimi beynəlxalq maliyyə qurumlarının maliyyə vəsaitləri çıxış edir. Azərbaycan Respublikası da insan kapitalının inkişafında bu mənbələrdən, Dünya Bankının, BMT-nin, Avropa İttifaqının məqsədli vəsaitlərindən səmərəli istifadə etməlidir.

Dayanıqlı inkişafı səciyyələndirən insan kapitalının inkişafını elm-təhsilə, səhiyyəyə daha çox investisiya qoymaqla təmin etməklə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq rəqabətliyini təmin etmək mümkündür. Bunun üçün təkə dövlət deyil cəmiyyətin hər bir fərdi özünü ölkənin ən böyük kapitalı kimi dəyərləndirib, öz potensialını ona qoyulan investisiyalarla daima artıraraq tam gücü ilə istifadə etməlidir.

REFERENCES

1. Alakbarov, E., Suleymanova, A. (2021). The Interconnection between labor productivity and real wages in Azerbaijan. *Science, Technologies, Innovations*. 3 (19)/2021, pp. 29-35
2. Becker, G. S. (1975), *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, National Bureau of Economic Research
3. Dickey, D. A., W. A. Fuller (1981), Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with unit root, *Econometrica*, vol.49, 1057-72.
4. Durmaz, A., & Pabuçcu, H. (2016), The effect of government educational expenditure on turkish labor productivity a bound testing approach
5. Eleyae, N. C. (2021), *The Relationship between human capital, productivity, and profitability*, Walden University
6. Gul, S., Abdul G., Ajmair M. (2022), Relationship between human capital and labour productivity, *Pakistan Social Sciences Review*, Vol. 6, No. 2, 663-677.
7. ILO Report (2022), *World Employment and Social Outlook: Trends*
8. Jain, H. (2019), Wage-productivity relationship in Indian manufacturing industries: evidences from state-level panel data, *The Journal of Applied Economic Research*, 277 - 305
9. Laskina, L., Silakova L., Skidan O.G. (2020), The inter-relation between labor productivity and salary in the age of digital transformation: from economic analysis to the anthropological aspect
10. Máté, D. (2015), Impact of human capital on productivity growth in different labour-skilled branches, *Akadémiai Kiadó*
11. Pesaran, M.H., Shin Y., Smith, R.J. (2001), Bounds testing approaches to the analysis of level relationships, *J. Appl. Econom*, vol.16 (3), p. 289–326.
12. Ramli, N. (2020), The role of education expenditure on economic growth under recovery regime of world economic crisis, *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*
13. Tamang, P. (2011), *The Impact of education expenditure on India's economic growth*, Presidency University, Kolkata
14. Tiziana, C. (2011), *The indirect advantage of training on productivity*, Carleton University, Ottawa
15. Vinogradova, A.V., Grinevich J. A. (2020), Wages level and labor productivity relationship in different Russian economy segments in 2004–2018, Atlantis Press
16. Yao, Y. (2019), Does higher education expansion enhance productivity? *Journal of Macroeconomics*, 169-194
17. <https://www.knowledge4all.com/dashboard>
18. <https://www.stat.gov.az/menu/2/>
19. <https://www.unesco.org/en/education>
20. <https://edu.gov.az/>
21. <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>

EMPIRICAL RELATIONSHIP BETWEEN LABOR PRODUCTIVITY AND EDUCATION EXPENDITURES: THE CASE OF AZERBAIJAN

Gunay GULIYEVA
Elnur ALAKBAROV
Sabina JUMAZADA

SUMMARY

This study utilizes time-series data spanning from 1995 to 2022 to investigate the impact of wages, the share of education expenditures in GDP, and labor market participation rates on labor productivity. An autoregressive distributed lag (ARDL) model is employed to examine both short-term and long-term relationships between the variables. The model's findings indicate a negative short-term relationship between labor productivity and education spending.

Furthermore, the study uncovers a statistically significant long-term relationship between the variables. Interestingly, a negative correlation persists between education expenditures and labor productivity, which serves as the primary explanatory variable in the long run. This negative relationship may stem from various factors, including inefficient spending of funds, a mismatch between the skills acquired through education and the demands of the labor market, low quality of education, and low profitability of education.

Key words: *Education expenditure, labor productivity, wages, GDP, Azerbaijan.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 12.10.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 02.11.2023

Çapa qəbul olunub: 17.11.2023

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**KƏND TƏSƏRRÜFƏTİ
İSTEHSALININ MİLLİ
İNKİŞAFDA ROLU VƏ ONU
ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR**

№ 4(9)-2023
səh. 18-28

i.e.d., prof. Vahid ABBASOV,
Bakı Dövlət Universiteti,
İqtisadiyyat kafedrasının müdiri

Aytəkin XƏLİLOVA,
Bakı şəhər Statistika idarəsi, aparıcı məsləhətçi,
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

vahid.abbasov.56@mail.ru

aytekin_huseynli_95@mail.ru

Kənd təsərrüfatı istehsalının milli inkişafda rolu və onu şərtləndirən amillər

i.e.d., prof. Vahid ABBASOV,
Bakı Dövlət Universiteti,
İqtisadiyyat kafedrasının müdiri

Aytəkin XƏLİLOVA,
Bakı şəhər Statistika idarəsi, aparıcı məsləhətçi,
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

XÜLASƏ

Məqələdə kənd təsərrüfatı istehsalının milli iqtisadi inkişafda yeri və rolu aydınlaşdırılmış, istehsalın inkişafını şərtləndirən amillər şərh edilmişdir. Kənd təsərrüfatının ölkə üçün strateji əhəmiyyəti və çox funksiallığı nəzərə alınmaqla, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həlli və iqtisadi müstəqilliyin mühüm şərti kimi təqdim olunaraq kənd təsərrüfatının inkişaf edilməsi, əhalinin gəlirlərinin formalaşmasında və məşğulluğunun təmin edilməsində kənd təsərrüfatının bir istehsal sahəsi kimi böyük rola malik olması, digər fəaliyyət sahələrindən zəruri olan resursları əldə etməklə sahələrarası əlaqələrin inkişafını təmin etmək, aqrar bazarın müxtəlif seqmentlərinin fəaliyyətinə şərait yaratmaq, maliyyə axınlarının yaradılması və tənzimlənməsini həyata keçirməklə aqrar-ərzaq kompleksinin ayrı-ayrı sahələrinə investisiyaların cəlb edilməsi və onlardan səmərəli istifadəyə şərait yaratmaq, ölkə üzrə aqrar-ərzaq kompleksinin normal fəaliyyətinə şərait yarada bilən makroiqtisadi göstəricilər sisteminin formalaşmasına müsbət təsir effekti yaradan infrastrukturun inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmağın mümkünlüyünün kənd təsərrüfatı üçün özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tənzimlənməsi, bazarın dağıdıcı təsirlərindən qorunmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə dair elmi əsaslandırılmış təkliflər işlənmişdir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, ərzaq təhlükəsizliyi, çoxfunksiyalılıq, aqrar-ərzaq kompleksi.

JEL kodu: Q10; Q18

GİRİŞ

Kənd təsərrüfatı milli iqtisadiyyatın həyati əhəmiyyətə malik sahələrindən biri hesab edilir və iş qüvvəsinin geniş təkrar istehsal hazırlanması və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi kimi strateji probleminin həllinə nail olması bilavasitə bu sahənin inkişafı ilə əlaqədardır. Belə ki, bu sahədə istehlak məhsullarının həyati əhəmiyyət kəsb edən qrupu kimi ərzaq məhsulları istehsal edilir və insanların sağlam və fəal həyat tərzi keçirmələri üçün həmin məhsullar tələbatların ierarxiyasında bünövrədə dayanır. Kənd təsərrüfatında istehsal edilən xammallar iqtisadiyyatın başqa sahələrində istifadə edilməklə istehsal prosesində istehsal ehtiyaclarını ödəyir və qida məhsullarının bazara təklifində mühüm rol oynayır. Lakin kənd təsərrüfatının milli iqtisadiyyatda rolu və yeri bununla məhdudlaşmır. Ona görə də, bu sahənin ölkə iqtisadiyyatında yerinə və roluna daha geniş aspektdə baxılmasına eyni zamanda zəruri təhlillərin aparılmasına ehtiyac var.

Tədqiqat zamanı dinamik sıraların təhlilindən, kompleks və sistem yanaşmadan, statistik və qrafiki araşdırma, həmçinin induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

KƏND TƏSƏRRÜFATININ MİLLİ İQTİSADİYYATDA ROLU VƏ YERİ

Mütəxəssislərin apardıqları hesablamalara və gəldikləri qənaətə görə, əhalinin istehlak etdiyi istehlak məhsullarının 70 %-dən çoxu bilavasitə kənd təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədardır. 2017-2021-ci illərdə ölkəmizdə istehsal edilən məcmu daxili məhsulun 5,2-6,7 %-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın payına düşmüşdür (13). Bu göstəricinin

səviyyəsi illər üzrə azalmaqda davam etsə də, milli iqtisadiyyatda və inkişafda kənd təsərrüfatının yeri danılmazdır və gələcəkdə də bu sahənin inkişaf etdirilməsi həmişə diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır. Belə ki, ölkənin yüksək səviyyədə inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı sektorunun olması əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, həmin ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həlli mənasına gəlir. Bu isə həmin ölkənin müstəqilliyinin mühüm şərtidir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının inkişaf edilməsi və bu sahənin bazar mexanizminin dağıdıcı təsirlərindən qorunması üçün gələcəkdə də məqsədyönlü tədbirlər işlənilib hazırlanmalı və reallaşdırılmalıdır.

Əhalinin gəlirlərinin formalaşmasında və məşğulluğunun təmin edilməsində də kənd təsərrüfatı bir istehsal sahəsi kimi böyük rola malikdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, kənd yerlərində yaşayan əhalinin gəlirlərinin təqribən 22,0 %-i kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından daxil olur. Son iki onillikdə bu göstəricinin səviyyəsi də kəskin azalmış, belə ki, 2001-ci ilə kənd əhalisinin gəlirlərinin 57,2%-i kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından daxil olurdusa, 2022-ci ildə bu göstəricinin səviyyəsi 22,1%-ə qədər azalmışdır. Ölkədə məşğul olan əhalinin isə 36%-dən bir qədər çoxu kənd təsərrüfatının hesabına təmin olunur (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatının milli iqtisadiyyatda payı

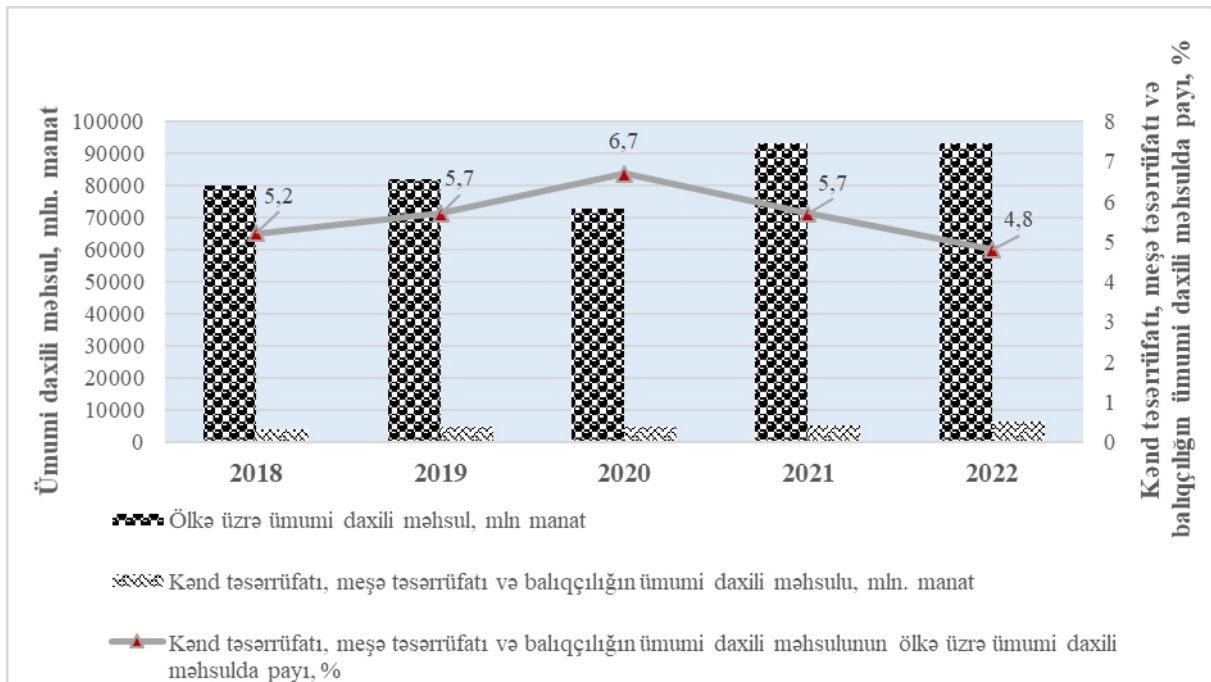
Göstəricilər	Ölçü vahidi	2018	2019	2020	2021	2022
Ölkə üzrə ümumi daxili məhsul	mln. manat	80092	81896,2	72578,1	93203,2	133825,8
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın ümumi daxili məhsulu	mln. manat	4174,8	4664,2	4891	5336,8	6376,3
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın ümumi daxili məhsulda payı	%	5,2	5,7	6,7	5,7	4,8
Ölkə üzrə əsas fondalar	mln manat	198970,4	227220,6	240694	259274,9	263716,4
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əsas fondalar	mln manat	7441,4	8379,9	8524	9230,3	10118,4
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əsas fondların dəyərini ölkə üzrə əsas fondların dəyərində payı	%	3,7	3,7	3,5	3,6	3,8
Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar, cəmi	mln manat	17244,9	18539,5	17226,1	16815,5	17878,2
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar	mln manat	764,4	769,5	520,6	341,9	408
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların ölkə üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalarda payı	%	4,4	4,2	3	2	2,3
Ölkə üzrə məşğul əhali	min nəfər	4879,3	4785,6	4721,2	4831,1	4901,1
Kənd, müşə təsərrüfatı və balıqçılıqda məşğul əhali	min nəfər	1769,3	1720,4	1696,5	1732,9	1753,1
Kənd, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda məşğul əhalinin ölkə üzrə məşğul əhalidə payı	%	36,3	36	35,9	35,9	35,8

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar son illər azalma istiqamətində olmuşdur. Belə ki, bu göstəricinin məbləği 617,8 mln manatdan 341,9 mln. manata qədər azalmışdır. Bu azalmaya müvafiq olaraq sözügedən sahənin ölkə üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalarda payı 3,5%-dən 2,0 %-ə düşmüşdür.

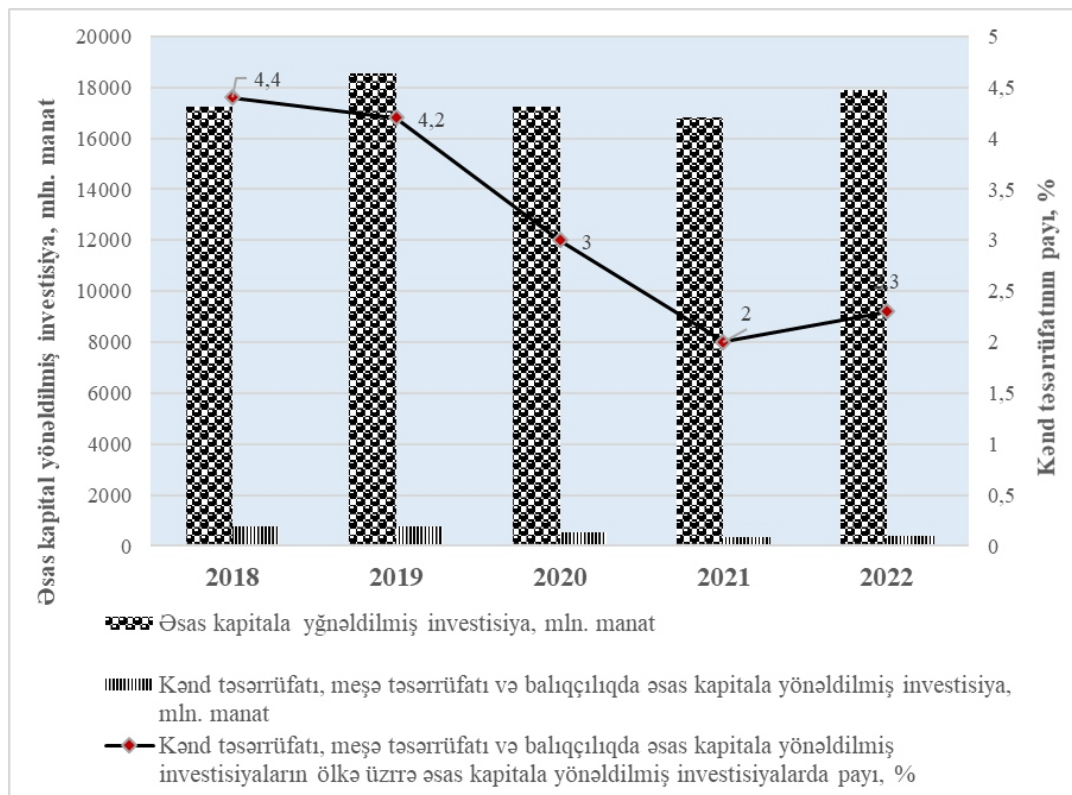
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın ümumi daxili məhsuldakı, eyni zamanda ölkə üzrə məşğulluqdakı payının dəyişməsinə dair dolğun təsəvvürü 1 və 2 sayılı qrafiklərdən əldə etmək olar.

Qrafik 1. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın ümumi daxili məhsulunun ölkə üzrə ümumi daxili məhsulda payı, %

Mənbə: DSK

Qrafik 2. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların ölkə üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalarda payı, %

Mənbə: DSK

Onu da qeyd edək ki, iqtisadiyyatın hər bir sahəsinin, o cümlədən kənd təsərrüfatının özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətləri düzgün nəzərə almaqla həmin sahənin inkişaf etdirilməsi və onun milli iqtisadiyyatda oynadığı roldan daha çox faydalanmaq mümkündür. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının xarakterik xüsusiyyətlərinin açıqlanılması

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox tədqiqatlarda və sənədlərdə (1; 3; 6; 8; 10) əksini tapan məqamları da nəzərə alaraq kənd təsərrüfatının xarakterik xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid edə bilərik:

- kənd təsərrüfatında başlıca və əvəzolunmaz istehsal vasitəsi torpaqdır və bu istehsal vasitəsi istehsalda iştirak edən başqa vasitələrdən fərqli olaraq nəinki aşınır, əksinə, düzgün istifadə edilmə onun keyfiyyət xüsusiyyətlərini daha da yaxşılaşdırır;

- kənd təsərrüfatında istehsal prosesinin spesifik vasitələri rolunda bitkilər və heyvanlar çıxış edir və bu istehsal vasitələrinin inkişafı bioloji qanunlara tabedir;

- bu sahədə istehsalının nəticələri torpaq-iqlim şəraitindən asılıdır; bu şəraitin kənd təsərrüfatı istehsalının yerləşdirilməsində nəzərə alınması əldə ediləcək nəticələr haqqında əvvəldən müəyyən öncəgörmələr etməyə imkan verir;

- bu sahədə iş dövrü ilə istehsal dövrü üst-üstə düşür; bu da öz növbəsində kənd təsərrüfatı istehsalının mövsümlüyünü şərtləndirir və bu xüsusiyyət sahədə istehsalın təşkilinə, texniki və əmək resurslarından istifadə səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir;

- bu sahədə istehsal edilən məhsullar sonradan həmin sahənin özündə istehsal vasitəsi kimi istifadə edilir; bu məhsullara toxum, yem, cavan heyvanlar, orqanik gübrələr və s. aiddir;

- kənd təsərrüfatında əmək predmetləri deyil, əmək alətləri mütəhərrikdirlər – daha doğrusu, əmək alətlərinin hərəkət etdirilməsi və yaxud yerlərinin dəyişdirilməsi mümkün olur;

- iqtisadiyyatın sənaye sahəsi ilə müqayisədə kənd təsərrüfatında əmək bölgüsünün özünü büruzə verməsi başqa xarakterik xüsusiyyətə malikdir və bu istehsalın təşkilinə təsirsiz ötürür;

- kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb qeyri-elastikdir; bu xüsusiyyət qısdmüddətli dövrdə məhsul istehsalçıların məhsullarının reallaşdırılmasından daxil olan gəlirlərin səviyyəsinə təsir göstərir;

- kənd təsərrüfatında kiçik həcmrlə məhsul istehsal edib bazara təklif edən təsərrüfatların sayı həddindən ziyadə çox olduğuna görə bu sahənin məhsullarının bazarında rəqabət daha yüksəkdir; bu xüsusiyyət kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıların bazara qiymətlə təsir imkanlarını minimumlaşdırır ki, bu da onların gəlirlilik səviyyəsinə neqativ təsir göstərir.

Yuxarıda sadalanan və qeyd edilməyən başqa xarakterik xüsusiyyətlər kənd təsərrüfatı istehsalının təşkilinə və sahədə iqtisadi qanunların fəaliyyətinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyət kəsb etməsinə təsir göstərir. Ona görə də sahənin səmərəli fəaliyyəti və onun iqtisadiyyatda oynadığı rolun daha da gücləndirilməsi baxımından həmin xarakterik xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

ÇOXFUNKSİYALILIQ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINI ŞƏRTLƏNDİRƏN BAŞLICA AMİL KİMİ

Tanınmış mütəxəssislər tərəfindən kənd təsərrüfatının milli inkişafda rolu və əhəmiyyəti həm də sözügedən sahənin çoxfunksionallığı ilə izah edilir. Belə ki, bu sahənin fəaliyyəti nəticəsində bir çox funksiyalar yerinə yetirilir ki, nəticədə, sahənin fəaliyyətindən əldə edilən effektlərə müxtəlif prizmalardan baxmaq mümkün olur (4; 5; 6; 7; 8; 12; 14). Bu baxımdan, fikrimizcə, milli inkişafda kənd təsərrüfatının rolunun və əhəmiyyətinin araşdırılması məsələlərinə, həm də bu sahənin çoxfunksionallığı prizmasından baxılmalıdır.

Qeyd edək ki, "kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığı" anlayışı Ümumdünya Ticarət Təşkilatında bu sahənin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsinə və dünya ərzaq bazarının konyunkturasına təsirinə dair diskussiyaların gedişində yaranmışdır. Diskussiya gedişində kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən müdafiə edilməsinin dünya üzrə ticarətin həyata keçirilməsinə və liberallaşmasına neqativ təsir göstərdiyinə dair gətirilən arqumentlərə (bu arqumentlər kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə ekspansionist siyasət həyata keçirən dövlətin nümayəndələri tərəfindən gətirilirdi) cavab olaraq bəzi mütəxəssislər sözügedən sahənin tək cə məhsul istehsalı və onun reallaşdırılmasından ibarət olmadığını əsas gətirirdilər. Onlar hesab edirlər ki, kənd təsərrüfatının milli inkişafda rolu məhsul istehsalı və

reallaşdırılması ilə bitmir. Əslində, bu sahənin yerinə yetirdiyi bir çox ictimai əhəmiyyətli funksiyalar vardır ki, həmin funksiyaların yerinə yetirilməsi də kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən maliyyə baxımından müdafiə edilməsinin zəruriliyini şərtləndirir. Maliyyə müdafiəsi olmaqdan kənd ərazilərinin harmonik inkişaf etdirilməsi, ekoloji problemin həllinə nail olmaq mümkünsüz görünür. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının milli inkişafa verdiyi töhfə fikrimizcə, onun çoxfunksionallığı prizmasından baxılmaqla öyrənilməlidir.

Onu da qeyd edək ki, bəzi mütəxəssislər isə qeyd edilən funksiyaların təkə kənd təsərrüfatı ilə bağlı olmayıb, bütövlükdə aqrar-ərzaq sistemi ilə bağlı olduğunu göstərir. Bu mütəxəssislər sırasında tanınmış aqrar-iqtisadçı alim E.N.Krıtıtıx da var. O, kənd təsərrüfatı istehsalının çoxfunksionallığına dair fikirləri öyrənərək və inkişaf etdirərək yazır: "XXI əsrdə iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə dinamizmi və struktur dəyişikliklərini nəzərə alaraq, çoxfunksionalıq probleminə təkə kənd təsərrüfatına münasibət və dünya ticarəti kontekstində baxılmamalıdır. Bu anlayışın kənd ərazilərinin sosial-iqtisadi aspektləri də daxil olmaqla, aqrar-ərzaq sferasına tətbiqən izah edilməsi daha düzgündür(9, s.3).

Fikrimizcə, kənd təsərrüfatı aqrar-ərzaq sferasının tərkib hissəsi və sözügedən sferaya daxil olduğuna görə çoxfunksionalıqı həm də sözügedən sferaya tətbiqən izah etmək doğrudur. Belə ki, əslində, kənd təsərrüfatının mövcudluğu bir çox funksiyaların (iqtisadi, sosial, ekoloji və s.) yerinə yetirilməsi nəticəsində təmin olunur və bütövlükdə aqrar-ərzaq sferasının inkişafını şərtləndirir. Bu baxımdan, fikrimizcə, çoxfunksionalıqla bağlı problemin həllinə aqrar-ərzaq sferası prizmasından baxılması da təqdir edilməlidir.

Yuxarıda edilənləri nəzərə alaraq, həm kənd təsərrüfatının, həm də bütövlükdə aqrar-ərzaq sferasının inkişafının təmin olunmasında yerinə yetirilən iqtisadi, sosial, ekoloji, innovasiya və informasiya kimi beş baza funksiyalarını qeyd etmək olar. Kənd təsərrüfatının inkişafını şərtləndirən bu funksiyaların yerinə yetirilməsi sistemli xarakterə malik çoxsaylı məsələlərin həlli ilə bağlı olduğuna nəzər salaq.

İqtisadi funksiyanın yerinə yetirilməsi sayəsində kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edilməsi, digər fəaliyyət sahələrindən zəruri olan resursları əldə etmək və sahələrarası əlaqələrin inkişafını təmin etmək, aqrar bazarın müxtəlif seqmentlərinin fəaliyyətinə şərait yaratmaq, maliyyə axınlarının yaradılması və tənzimlənməsini həyata keçirmək, aqrar-ərzaq kompleksinin ayrı-ayrı sahələrinə investisiyaların cəlb edilməsi və onlardan səmərəli istifadəyə şərait yaratmaq, ölkə üzrə aqrar-ərzaq kompleksinin normal fəaliyyətinə şərait yarada bilən makroiqtisadi göstəricilər sisteminin formalaşmasına müsbət təsir effekti yaradan infrastrukturun inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür.

Aqrar-ərzaq sferasının fəaliyyətilə bağlı sosial funksiyanın yerinə yetirilməsi nəticəsində isə kəndin sosial infrastrukturunu inkişaf etdirilir, kənd əhalisinin lazımi həyat səviyyəsi və istirahətinin təşkili təmin edilir, layiqli təhsil almaları, məşğuliyəti, həmçinin mədəni inkişafı üçün şərait yaradılır. Sadalanan məsələlərin həllinə nail olunması kənd ərazilərinin və kənd solumunun dayanıqlı inkişafının məzmunundan irəli gələrək, dayanıqlı inkişafa öz töhfəsini verməklə aqrar-ərzaq kompleksinin inkişafına təkən verməklə sosial proqramların reallaşmasına şərait yaradacaqdır.

Kənd təsərrüfatının inkişafında şərtləndirici rola malik olan ekoloji funksiya regionda ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması ilə bağlı məsələlərin həllini özündə ehtiva edir. Bu funksiyanın icra edilməsi və yaxud yerinə yetirilməsi sayəsində həm kənd təsərrüfatında istifadə edilən torpaqların münbitliyi qorunub saxlanılır, torpaqların və su ehtiyatlarının çirklənməsinin qarşısı alınır, həm də eyni zamanda bitkilərin və məhsuldar mal-qaranın növ və cins müxtəlifliyi qorunmaqla onların gələcək inkişafı baxımından lazımi şərait yaradılır.

Kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafında innovativ funksiyası istehsal, texnoloji, təşkilati-idarəetmə və s. sahələrdə yenilikçi yanaşmalara, kənd təsərrüfatının və bütövlükdə aqrar-ərzaq sferasının rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etmək kimi çətinlikləri aradan qaldırmağa imkan verir. Ona görə də kənd təsərrüfatının inkişafı və bu inkişafın davamlı olması innovativ metodlara

əsaslanılmasını tələb edir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi gen mühəndisliyinin nailiyyətlərindən istifadə edilməsini, həmçinin biotexnologiyadan, bioloji obyektlərin xəstəliklərdən və zərərvericilərdən qorunması üçün innovasiya nailiyyətlərindən istifadə edilməsini əks etdirir. İnnovativ nailiyyətlərə əsaslanılma həm kənd təsərrüfatında, həm də qida sənayesində çox vacibdir.

Kənd təsərrüfatının sahəvi inkişafında informasiya funksiyası kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfat subyektləri tərəfindən informasiyanın əldə edilməsi və həmin informasiyaların emalı nəticəsində yeni informasiyaların generasiya edilməsi və ötürülməsi ilə əlaqədar olub əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında mühüm rol oynayır.

Bazar münasibətləri şəraitində zəruri informasiyaların əldə edilməsi istər kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfatların, istərsə də, qida və digər emal müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətini bazarın tələblərinə uyğunlaşdırmağa imkan verir. Bunu həm də aqrar-ərzaq kompleksinin başqa vəsilələri üçün demək olar. Bu kompleksin başqa vəsilələri də informasiyaların qəbulu və ötürülməsində iştirakçı rolunda çıxış edirlər və bunsuz sözügedən vəsilələrin fəaliyyəti mümkünsüzdür. Bu baxımdan informasiya resursları aqrar-ərzaq kompleksində fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfatların resurs potensialının tərkib hissəsi kimi özünü göstərir.

Kənd təsərrüfatının və bütövlükdə aqrar-ərzaq kompleksinin harmonik inkişafı yuxarıda mahiyyətinə aydınlıq gətirilən funksiyaların kompleks və sistemli şəkildə yerinə yetirilməsini tələb edir.

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatının inkişafı ölkə iqtisadiyyatında baş verən struktur dəyişiklikləri ilə paralel baş verir. Nə qədər paradoksal görünsə də, ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə kənd təsərrüfatının milli iqtisadiyyatda payını xarakterizə edən göstəricilərin (nisbi göstəricilərin) səviyyəsi də azalma istiqamətində olur. Müvafiq göstəricilər zəif inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə özünün yüksəkliyi ilə fərqlənir. Belə ki, məsələn, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatının ümumi daxili məhsulda payı ABŞ-da 0,9 %-ə, Yapaoniyada 1,2%-ə, Almaniyada 0,8%-ə, İngiltərədə 0,6%-ə, Fransada 1,6 %-ə, Kanadada isə 1,9%-ə bərabərdir. Bu deyilənləri göstərilən ölkələr qrupu üzrə kənd təsərrüfatında məşğul əhalinin ölkə üzrə məşğul əhalinin tərkibində payı göstəricisi üzrə də demək olar. Belə ki, ABŞ, Kanada, Almaniya və Böyük Britaniyada kənd təsərrüfatında məşğul olan əhalinin həmin ölkələrin bütövlükdə məşğul olan əhalisinin tərkibində payı 1% civarındadır. Bu göstərici Yaponiya və Fransa üzrə müvafiq olaraq 3% və 2% təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr qrupu üzrə qeyd edilən göstəricilərin səviyyəsi, qeyd etdiyimiz kimi, daha yüksəkdir. Belə ki, məsələn, kənd təsərrüfatının ümumi daxili məhsulda payı və ölkə üzrə məşğulluqda malik olduğu pay müvafiq olaraq Braziliya üzrə 4,4% və 9%, Rusiya üzrə 3,4% və 6%, Türkiyə üzrə 6,4% və 18%, Belorusiya üzrə 6,8% və 11%, Qazaxstan üzrə 4,4% və 16%, Özbəkistan üzrə 25,5% və 24%, Ukrayna üzrə 9% və 14%, Gürcüstan üzrə isə 6,2% və 42,0% təşkil edir. Azərbaycan üzrə isə bu göstəricinin səviyyəsi 2021-ci ildə 5,9% və 36,3% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, ölkəmizdə məşğul əhalinin demək olar ki, üçdə birinin kənd təsərrüfatında çalışmasına baxmayaraq, sözügedən sahənin ümumi daxili məhsulda payı elə də yüksək deyil. Bu kənd təsərrüfatının sənayeləşmə səviyyəsinin aşağı olması və bu səbəbdən sahədə məhsuldarlığın aşağı olması, eyni zamanda insan kapitalının inkişaf səviyyəsilə izah edilə bilər.

Ölkəmizin kənd təsərrüfatının modern əsaslarla inkişaf etdirilməsi nəticəsində onun makroiqtisadi göstəricilərdə payının azalması inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstəricilərində müşahidə edildiyi kimi gözlənilən haldır. Bu sahədə məhsuldarlığın artımı nəticəsində özünü göstərəcəkdir. Lakin kənd təsərrüfatının milli iqtisadiyyatda payının azalması, fikrimizcə, onun həyati əhəmiyyət kəsb etməsinə heç bir təsir göstərməyəcəkdir. Çünki bu sahənin məhsulları təlabatların ierarxiyasında bünövrədə dayanan və iş qüvvəsinin təkrar istehsal edilməsində əvəz olunmaz məhsullar kimi çıxış edirlər. Ona görə də, fikrimizcə, kənd təsərrüfatının inkişafına ölkəmizdə indiki zamanda olduğu kimi xüsusi diqqət və qayğı göstərilməli və bu sahənin bazarın dağıdıcı təsirlərindən qorunmasına yönəldilmiş müdafiə tədbirləri işlənib hazırlanmalı və reallaşdırılmalıdır. Bu tədbirlər həm də ölkə miqyasında iqtisadi artımın təmin edilməsi və

yoxsulluğun azaldılması üçün zəruridir. "Kənd təsərrüfatı iqtisadi artımın təmin olunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kasıb əhalinin əsas hissəsinin kənd yerlərində yaşaması faktı nəzərə alınarsa, başlanğıcını kənd təsərrüfatından götürən artım yoxsulluğun azaldılması nöqteyi-nəzərindən xüsusilə effektiv görünür" (11, s.112).

Ölkəmizdə iqtisadi artımın davamlı olmasına kənd təsərrüfatının verdiyi böyük töhfə ilə yanaşı, həm də bu sahənin ölkəmizin ixrac potensialının artırılmasında və şaxələndirilməsində rolu böyük ola bilər. "İqtisadi artımın davamlı olması, milli iqtisadiyyatın dərin şaxələnməsi, mallar və xidmətlər üzrə ixrac potensialının tam reallaşdırılması üçün yeni "hərəkət verici qüvvələr" tapılmalıdır. Neft sektoru sosial-iqtisadi inkişafın dayaqlarından biri olsa da, qeyri-neft iqtisadiyyatı inkişafın mərkəzinə çevrilməlidir"(2).

Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə və bu sahənin bazar mexanizminin dağıdıcı təsirlərindən qorunmasına demək olar ki, dünyanın əksər ölkələrində fikir verilir. Bu, uzun müddətdir ki, belədir və gələcəkdə də sahənin inkişafına yönəlik tədbirlər işlənib hazırlanacaq və həyata keçiriləcəkdir.

NƏTİCƏ

İstənilən ölkə üçün inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı daha yüksək səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyinə və eyni zamanda iqtisadi təhlükəsizliyə nail olmaq deməkdir. Bu baxımdan ölkəmizin müstəqilliyinin, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və möhkəmləndirilməsində kənd təsərrüfatının rolu danılmazdır. Son illər Azərbaycan iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının payı müəyyən qədər azalsa da bu sahənin inkişafının strateji əhəmiyyət kəsb etməsi danılmazdır və bu, bütün inkişaf dövrləri üçün belə olacaqdır. Ona görə də sözügedən sahənin çoxfunksiyalılığı və inkişafını şərtləndirən amillər nəzərə alınmaqla, onun bazarın dağıdıcı təsirlərindən qorunması və beləliklə də, zəruri inkişaf templərinə nail olunması üçün geniş spektrli müdafiə tədbirlərinin işlənib hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə xüsusi fikir verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf
2. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2021.
<https://president.az/az/articles/view/50474>
3. Abbasov V.H. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimləmənin aktual problemləri(monoqrafiya), Bakı, 2012, 424 s.
4. Макконнелл К. Р., Брю С. Л., Флинн Ш. М. Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. 18-ого англ. Изд. – ИНФРА – М, 2011. – XXX, 1010 с.
5. Hüseyn R.Z. Aqrar siyasətə yeni yanaşma: kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığı konsepsiyası. "Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri" mövzusunda elmi praktiki-konfransın materialları. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, 2010, səh.515-517.
6. Hüseyn R.Z. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası və kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığı: səbəb-nəticə əlaqələri. Azərbaycan Aqrar Elmi, № 1-2, Bakı, 2009, səh.3-5.
7. Hüseyn R.Z. Kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalılığı: qlobal iqtisadi sistemdə onun yeri və rolu. Bakı: "MBM" nəşriyyatı, 2008, 336 s.

8. Xəlilov H.A. Aqrar iqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modelləşdirmə şəraiti, Bakı, «Mütərcim», 2005, 228 s.
9. Səfərov A.T. Kənd təsərrüfatında çoxfunksiyalılığın struktur xüsusiyyətləri. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı jurnalı, 2022, № 1 (39), səh.92-100.
10. Крылатых Э.Н. К разработке концепции многофункциональности агропродовольственного сектора РФ / Многофункциональность сельского хозяйства и устойчивое развитие сельских территорий. - М. ВИАПИ им. А. А. Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2007. – 655 с. 10.
11. Мустафаева Р. Р. Экономическое развитие и сельское хозяйство. International Scientific Journal « Global Science And Innovations 2020: Central Asia» Nur-Sultan Kazakhstan, August 2020. P. 110-113.
https://www.researchgate.net/publication/348848243_EKONOMICESKOE_RAZVITIE_I_SELSKOE_HOZAJSTVO
12. Салахов С. В. Проблемы устойчивого развития аграрной сферы в Азербайджанской Республике. Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu Elmi əsərləri № 1-2, Bakı, 2009, səh.5-12.
13. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
<https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>
14. Huylenbroeck Guido Van. Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Instruments. Living Rev. Landscape Res., 1, (2007), 3.
<http://lrlr.landscapeonline.de/Articles/lrlr-2007-3/download/lrlr-2007-3Color.pdf>

ROLE AND FACTORS DETERMINING AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

Vahid ABBASOV,
Aytekin KHALILOVA

SUMMARY

The article clarifies the place and role of agricultural production in the development of the national economy and explains the factors determining the development of production. Taking into account the strategic importance and versatility of agriculture for the country, solving the problem of food security of the country and the development of agriculture as an important condition for economic independence, the large role of agriculture as a production sector in generating income for the population and providing employment, and other activities aimed at ensuring the development of intersectoral relations by obtaining the necessary resources from their fields, creating conditions for the functioning of various segments of the agricultural market, attracting investments in certain areas of the agri-food complex by creating and regulating financial flows and creating conditions for their effective use, conditions for the normal operation of the agri-food complex throughout the country. Scientifically based proposals have been developed to regulate the possibility of achieving an increase in the level of infrastructure development, which has a positive effect on the formation of a system of macroeconomic indicators that, taking into account the unique characteristics of agriculture, can protect it from the destructive effects of the market and ensure its further development.

Keywords: *agriculture, food security, multifunctionality, agro-food complex.*

РОЛЬ И ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Вахид АББАСОВ,
Айтекин ХАЛИЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье выясняется место и роль сельскохозяйственного производства в развитии народного хозяйства, объясняются факторы, определяющие развитие производства. Учитывая стратегическое значение и многофункциональность сельского хозяйства для страны, решение проблемы продовольственной безопасности страны и развитие сельского хозяйства как важного условия экономической независимости, большую роль сельского хозяйства как производственной сферы в формировании населения доходов и обеспечения занятости, другие виды деятельности, направленные на обеспечение развития межотраслевых связей путем получения необходимых ресурсов со своих полей, создание условий для функционирования различных сегментов аграрного рынка, привлечение инвестиций в отдельные направления агропродовольственного комплекса путем создания и регулирования финансовых потоков и создания условий для их эффективного использования, условий для нормальной работы агропродовольственного комплекса на всей территории страны. Разработаны научно обоснованные предложения по регулированию возможности достижения повышения уровня развития инфраструктуры, что положительно влияет на формирование системы макроэкономических показателей, способной с учетом уникальных особенностей сельского хозяйства, защитить его от разрушительного воздействия рынка и обеспечить его дальнейшее развитие.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, продовольственная безопасность, многофункциональность, агропродовольственный комплекс.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 15.10.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 17.11.2023

Çapa qəbul olunub: 28.12.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ
ZƏNGƏZUR İQTİSADI
RAYONLARINDA AQRAR
SEKTORUN
RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI**

№ 4(9)-2023
səh. 29-40

Elmir MAHMUDOV,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
assistent

mahmudov.elmir.1993@gmail.com

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonlarında aqrar sektorun rəqəmsallaşdırılması

Elmir MAHMUDOV,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, assistent

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının post-konflikt regionunda aqrar sektorun formalaşdırılması istiqamətləri, onun dayanıqlılığının təmin edilməsində rəqəmsal transformasiyanın iqtisadi əhəmiyyəti, rəqəmsal və innovativ texnologiyaların tətbiqinin əsas istiqamətləri və yarana biləcək problemlərin təhlili və onların həlli istiqamətləri üzrə araşdırmalar həyata keçirilmişdir. Məqalədə həmçinin aqrar sektorda rəqəmsal texnologiyaların səmərəli tətbiq edilməsində müxtəlif sahələrin qarşılıqlı əlaqələrinin əhəmiyyətindən və hər bir sahənin öhdəliklərindən bəhs edilmişdir. Aparılan araşdırmanın nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikasının Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sektorun uzunmüddətli dövr üzrə rəqəmsal transformasiyasının reallaşdırılması ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: aqrar sektor, post-konflikt region, innovasiya, rəqəmsallaşdırma

JEL kodu: Q16

GİRİŞ

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ölkəmizin bütün sahələrini əhatə etmişdir. Səhiyyə, tikinti, turizm, rabitə, nəqliyyat və kənd təsərrüfatı kimi sektorların iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi zəruriliyi, mövcud resurslardan rəqəmsal və elmi əsaslandırılmış qaydada istifadə edilməsinə, biznes proseslərin optimallaşdırılmasına və innovativ texnologiyaların geniş tətbiq edilməsinə əsaslanır. Rəqəmsallaşdırma prosesi biznes fəaliyyətinin, maddi-texniki təchizat, istehsal, informasiyaların idarə edilməsi, elmi-tədqiqatlar, müştəri əlaqələrinin idarə edilməsi, satışın idarə edilməsi kimi müxtəlif istiqamətləri əhatə etmişdir. Bu, biznes əməliyyatlarını sadələşdirmək, məhsuldarlığı artırmaq və innovasiyaları təşviq etmək üçün rəqəmsal alətlərdən və platformalardan istifadə etməyi özündə ehtiva edir. Şirkətlər avtomatlaşdırma, süni intellekt və məlumat analitikası kimi texnologiyalardan istifadə etməklə prosesləri sadələşdirir və məlumatlara əsaslanan qərarlar qəbul edə bilər. Bu nəinki səmərəliliyi artırır, həm də xərclərə qənaət etməyə və resurs bölgüsünü yaxşılaşdırmağa imkan verir. Rəqəmsallaşma həm də əməkdaşlıq və innovasiya üçün yeni imkanlar açır, bizneslərə tərəfdaşlar, təchizatçılar və müştərilərlə daha səmərəli əlaqə yaratmağa imkan verir (Balayev, 2020).

İqtisadi sahələrin rəqəmsallaşmasının əsas səbəblərindən biri də iqtisadi artımın və beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsidir. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edən və innovasiya mədəniyyətini inkişaf etdirən ölkələr və sahələr müasir dövrdə qloballaşan iqtisadiyyatda daha çox iqtisadi inkişafa nail olurlar. Rəqəmsallaşma sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaqla sahənin investisiya cəlbediciliyini artırır və iş yerlərinin yaradılmasına təkan verir. Bu, biznes subyektlərinə yeni bazarlara çıxmağa, müştəri bazalarını genişləndirməyə və rəqəmsal iqtisadiyyatın təqdim etdiyi geniş imkanlardan istifadə etməyə imkan verir (Бородин, 2021).

Bu məqalədə aqrar sektorun rəqəmsal transformasiyası ilə əlaqədar kəmiyyət göstəricilərinin toplanılması və təhlili metodundan istifadə edilmişdir. Burada innovativ texnologiyaların tətbiqi səviyyəsi, onların məhsuldarlığa təsiri kimi göstəricilərin təhlili nəzərdə tutulmuşdur. Müxtəlif sahələrdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üzrə mövcud problemlər, perspektiv imkanlar və müasir yanaşmalar üzrə yerli və xarici elmi məqalələrin, akademik jurnalların və nəşrlərin təhlili həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə, mövzu üzrə araşdırmalarda müxtəlif regionlarda və ölkələrdə aqrar sektorun rəqəmsallaşdırılması ilə əlaqədar təcrübələrin

təhlilinə də yer verilmişdir (Əsədov, 2021).

Ölkəmizin milli-strateji təhlükəsizliyini təmin edən, cəmiyyətin sosial-iqtisadi rifah halının yüksəlməsinə birbaşa təsir edən aqrar sektorun davamlı inkişafı, hökumət orqanlarının qarşısında duran prioritet məsələlərdən hesab edilir. Azərbaycan Respublikasında əhalinin artımı fonunda artan qida tələbatının ödənilməsinin zəruriliyi aqrar sektorun dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində, resurs çatışmazlığı fonunda davamlı inkişafın əldə edilməsi, risklərin effektiv idarə edilməsi, analitik məlumatların təhlili əsasında bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi, inklüziv inkişafın təmin edilməsi, bilik və təcrübə mübadiləsi kimi bir sıra öhdəliklərin effektiv həyata keçirilməsini tələb edir. Aqrobiznes sistemində bu məsələlərin müasir dövrdə səmərəli həll edilməsi rəqəmsal transformasiyanın uğurla həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məqalənin əsas məqsədini aqrar sektorun əhəmiyyətini və spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Azərbaycanın post-konflikt regionu üzrə aqrar potensialın bərpa edilməsində müasir elmi-texnoloji və innovativ istehsal-idarəetmə texnologiyalarından effektiv şəkildə istifadə etməklə ölkə iqtisadiyyatının reinteqrasiyasına nail olmaq məsələləri təşkil edir (Горбунова, 2022).

Azərbaycanlı iqtisadçılardan V.Ə.Qasımlı, F.F.Fikrətəzadə, Z.R.Əsədov, V.İ.İsmayilov, Ə.Mehdiyev, A.Müseiyov, R.Hüseynov, Ü.Rəsulova və digərləri ölkəmizin aqrar sektorunda innovasiyaların, müasir elmi-texnoloji nailiyyətlərin, o cümlədən rəqəmsal transformasiyanın zəruri şərtləri və konseptual əsasları üzrə araşdırmalar həyata keçirmişlər.

KƏND TƏSƏRRÜFATININ RƏQƏMSALLAŞDIRILMASININ İQTİSADİ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ZƏRURİLİYİ

Müasir dövrdə aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin və iqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsinin əsas şərti kimi rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi məsələləri təşkil edir. Süni intellekt, kənd təsərrüfatı təyinatlı dronlar, sensor cihazlar, mobil tətbiqlər və digər rəqəmsal texnologiyalar aqrobiznesdə dəyər zəncirinin bütün texnoloji mərhələlərinə təsir etməklə təbii və texniki resurslardan rəşional istifadə edilməsinə, əl əməyindən daha az istifadə edilməsinə, torpaq münbitliyinin və su ehtiyatlarının mövcud səviyyəsinin dəqiq monitorinqinin həyata keçirilməsinə, dəqiq əkinçilik prinsiplərinə riayət edilməsinə və təchizat zəncirinin optimallaşdırılmasına və ümumilikdə təsərrüfat prosesləri üzrə böyük həcmli zəruri informasiyaların çevik şəkildə idarə edilməsinə imkan verir. Süni intellektə və avtomatlaşdırmaya əsaslanan platformalar sayəsində torpağın münbitliyi, nəmlik səviyyəsi, hava temperaturu, məhsulun sağlamlığı, zərərvericilərin müəyyənləşdirilməsi, bitkilərdə qidalandırıcı maddələrin mövcud səviyyəsi və digər göstəricilər haqqında məlumatların əldə edilməsi kənd təsərrüfatı subyektləri tərəfindən elmi-əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinə imkan yaranır. Bu məlumatlar təsərrüfat subyektlərinə suvarma, gübrələmə və zərərvericilərə qarşı mübarizə ilə bağlı düzgün seçimlər etməyə imkan verir. Bu da məhsuldarlığın artmasına səbəb olur (Норалиев, 2020). Bundan əlavə, kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafına təkan verir və regionlarda məşğulluq imkanlarını yaradır. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi genişləndikcə məlumatların təhlili və proqram təminatının inkişafı kimi sahələrdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə tələbat artır. Bu, kənd iqtisadiyyatının canlanmasına, gənc mütəxəssislərin cəlb edilməsinə və urbanizasiya səviyyəsinin azalmasına kömək edə bilər. Bu da davamlı iqtisadi artıma gətirib çıxarır. Rəqəmsal platformalar və mobil tətbiqlər fermerlərə kənd təsərrüfatı məhsullarının və xammalların qiymətləri, tələb meylləri və istehlakçı seçimləri daxil olmaqla bazar məlumatlarına çıxış imkanı verir. Bu, fermerlərə bitkilərin becərilməsi, onların vaxtında reallaşdırılması və məhsulların harada satılması haqqında əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Fermerlər vasitəçiləri aradan qaldıraraq birbaşa alıcılarla əlaqə qurmaqla daha yaxşı qiymətləri təmin edə və sövdələşmə gücünü gücləndirə bilər, bu isə daha yüksək gəlirliliyə səbəb olacaqdır. Rəqəmsallaşma fermerlərə öz resurslarını daha effektiv idarə etməyə imkan verir. Fermerlər torpağın rütubəti, qida maddələrinin səviyyəsini və hava şəraiti ilə bağlı

məlumatları təhlil etməklə su və kimyəvi maddələrdən istifadəni azaltmaqla suvarma və gübrə tətbiqini optimallaşdırma bilərlər. Bu, təkcə davamlılığı artırmır, həm də resurs istehlakı ilə bağlı xərcləri azaldır və əkinçilik təcrübələrini daha səmərəli edir. Aqrar sektorun rəqəmsallaşdırılmasının üstünlüklərinin qeyd edilməsində "variable rate" texnologiyasını nümunə gətirmək olar. Belə ki, bu texnologiya təsərrüfat sahəsinin xüsusi ehtiyaclarından asılı olaraq gübrələr, pestisidlər və suvarma suyu kimi materialların tarlada dəyişkən dozalarda tətbiqini nəzərdə tutur. Bu texnologiya resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırır və israfı minimuma endirir. Danimarkada buğda istehsalında "variable rate" texnologiyasının tətbiqi məhsuldarlığı qorumaq və ya artırmaqla, azot gübrələrindən istifadənin orta hesabla 11% azalması ilə nəticələnmişdir. Bununla yanaşı, dəqiq suvarma sistemlərinin kənd təsərrüfatı sahələrində su istifadəsini optimallaşdırmaq üçün sensorlar və məlumatların təhlilindən istifadə edilməsini də nümunə gətirmək olar. Bu texnologiya bitkilərin lazımı miqdarda suyu lazımı vaxtda almasını təmin edir, su itkisini minimuma endirir və məhsuldarlığı artırır. İspaniyada zeytun bağlarında dəqiq suvarma texnikasının tətbiqi, zeytun yağı istehsalının səviyyəsini artırmaqla bərabər, 40%-ə qədər suya qənaət edilməsi ilə nəticələnmişdir (Радченко, 2021). Avropa təcrübəsi üzrə araşdırmalara əsasən, avtomatlaşdırılmış sağım sistemləri təsərrüfatlarda iribuynuzlu heyvanların sağımı prosesini tam olaraq insan müdaxiləsi olmadan həyata keçirir. Bu rəqəmsal texnologiyanın təqdim etdiyi üstünlüklər sayəsində heyvanların sağlamlıq vəziyyəti, südün tərkibi və keyfiyyəti, qidalanma davranışı və qida rasionu da daxil olmaqla zəruri məlumatlar təhlil edilir. Avtomatlaşdırılmış sağım sisteminin geniş tətbiq edildiyi Hollandiyada hər inəkdən orta süd məhsuldarlığında təxminən 10% artım müşahidə edilmiş, işçi qüvvəsinə ehtiyac isə təxminən 25% azalmışdır. Kənd təsərrüfatı təyinatlı pilotsuz uçuş aparatları məhsulların monitorinqi, zərərvericilərin aşkarlanması və dərman vasitələrinin məsafədən paylanması kimi müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Multispektral kameralarla təchiz edilmiş pilotsuz uçuş aparatları bitkilərin sağlamlığı və vegetasiya dövrü haqqında məlumatlarla təmin edə bilər. Böyük Britaniyada bitkilərin monitorinqi və təhlili üçün dronların istifadəsi buğda məhsuldarlığını 5% artırmağa və kimyəvi maddələrdən istifadəni 95% azaltmağa imkan yaratmışdır. 2017-ci ildə Hindistanda "Microsoft" şirkəti kiçik və orta miqyaslı fermerlərə hava, torpaq münbitliyi və digər mühüm göstəricilər əsasında dəqiq tövsiyələr almağa imkan verən süni intellektlə çalışan əkin tətbiqini hazırlamaq üçün Beynəlxalq Yarı Quraq Tropik Bitkilərin Tədqiqatları İnstitutu (ICRISAT) ilə əməkdaşlıq əlaqələri yaratmışdır. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində yaradılan xidmət fıstıq, qarğıdalı, düyü və pambıq da daxil olmaqla bir sıra məhsullar üçün yay məhsulu dövrü ərzində 3000 fermerə təqdim edilmişdir və hesablamalara görə, müxtəlif bitkilər üçün məhsuldarlığın artımı 10-30% arasında müşahidə edilmişdir. Hindistan hökumətinin "Kisan Suvidha" mobil tətbiqi fermerlərə əhəmiyyətli faydalar təmin etmişdir. Belə ki, 2020-ci ilə qədər proqram 1,1 milyon dəfədən çox yüklənib və o, real zaman üzrə bazar qiymətləri, hava məlumatları və mütəxəssis məsləhətləri təklif edir. Bu tətbiq fermerlərin zəruri məlumatlarla təmin edilməsinə və onlara əsaslandırılmış qərarlar qəbul edilməsinə və məhsuldarlığın artırılmasına imkanı yaratmışdır. Fransa Milli Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatları İnstitutu (INRA) məhsulun monitorinqi üçün dronların istifadəsi ilə bağlı araşdırmalar həyata keçirmişdir. Aparılan araşdırmanın nəticəsinə əsasən, dronların sayəsində kənd təsərrüfatı bitkilərinə nəzarət Fransada herbisidlərdən istifadənin 10% azalmasına və buğda məhsuldarlığının 5% artmasına səbəb olmuşdur. Bu nümunələr rəqəmsal texnologiyaların müxtəlif ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığına necə müsbət təsir etdiyini nümayiş etdirir. Dəqiq əkinçilik prinsipləri təsərrüfat idarəçiliyi proqram təminatı, pilotsuz uçuş aparatları və mobil proqramların tətbiqi ilə kənd təsərrüfatı istehsalında məhsuldarlığın artmasına, daxilolma xərclərinin azalmasına, resursdan istifadənin optimallaşdırılmasına və fermerlər üçün təkmil qərar qəbul etmə imkanlarına səbəb olur (Сибиряев, 2020).

AZƏRBAYCANIN POST-KONFLİKT REGIONUNDA AQRAR SEKTORUN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi vasitəsilə aqrar sektor da daxil olmaqla bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində səmərəliliyin yüksəldilməsi, "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər" adlı 02.02.2021 tarixli AR Prezidentinin sərəncamından və 07.05.2021 tarixli AR Nazirlər Kabinetinin "Rəqəmsal transformasiyalar sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında" sərəncamından irəli gələn əsas prioritet öhdəliklərdən hesab edilir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Respublikası, 2020-ci ilin sonunda tarixi, sosial, siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malik doğma torpaqların qaytarılmasına nail olmuşdur, burada Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ölkə iqtisadiyyatına tam reintegrasiya edilməsi məqsədilə bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrinin müasir beynəlxalq təcrübəyə əsasən, yeni inkişaf modeli konsepsiyası əsasında formalaşdırılması Azərbaycan hökumətinin qarşısında duran prioritet vəzifələrdən hesab edilməkdədir. Ölkəmizin post-konflikt regionun bərpasına dair strateji hədəflərində sosial və iqtisadi infrastruktur sahələrinin bərpası və inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılması, müxtəlif sahələr üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq, institusional bazanın möhkəmləndirilməsi və iqtisadiyyatın diverifikasiyası kimi əsas məsələlər dayanmaqdadır (Əsədov, 2021). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hökumətinin, vətəndaş cəmiyyətinin, müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatlarının, elmi-tədqiqat institutlarının, özəl sektorun və beynəlxalq tərəfdaşların cəlb olunduğu hərtərəfli və inklüziv yanaşma Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadiyyatının uğurlu bərpa edilməsi və uzunmüddətli sabitliyin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekologiyanın bərpa edilməsi və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, işsizlik səviyyəsinin azaldılması, cəmiyyətin sosial-iqtisadi rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi, ölkənin iqtisadi dayanıqlılığının yüksəldilməsi, beynəlxalq rəqabətqabiliyyətlik indeksinin yüksəldilməsi, xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, ölkənin bütün regionlarının balanslaşdırılmış şəkildə inkişaf etdirilməsi, urbanizasiya səviyyəsinin azaldılması və digər müxtəlif sahələrin inkişafının təmin edilməsi kimi mühüm səbəblərdən dolayı Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sektorun bərpa edilməsi perspektiv dövr üzrə strateji əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sektorun bərpa edilməsi və ölkə iqtisadiyyatına integrasiya edilməsi kompleks yanaşma tələb edir. Belə ki, inkişaf modeli konsepsiyasına əsasən, burada mərhələli şəkildə aşağıdakı istiqamətlər üzrə bərpa işlərinin həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilir:

1) Post-konflikt regionun aqrar potensialını, mövcud təbii-iqlim şəraitini və coğrafi mövqeyi, illər ərzində dəymiş təbii-iqtisadi zərəri nəzərə alaraq regionun aqrar sektorunun kompleks təhlil edilməsi. Ekoloji dayanıqlılıq, iqtisadi artım və ərzaq təhlükəsizliyi amilləri nəzərə alınaraq aqrar sektorun formalaşdırılması və davamlı inkişafı üzrə uzunmüddətli məqsədlərin formalaşdırılması;

2) Post-konflikt regionu üzrə kənd təsərrüfatında effektiv istehsal-satış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədilə zəruri bilik, bacarıq və təcrübələrin mübadiləsinin həyata keçirilməsi, elmi-texnoloji məhsullara və maliyyə resurslarına əlçatanlığın təmin edilməsi məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi;

3) Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sektorun effektiv formalaşdırılması və inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması məqsədilə aqrar siyasətin təkmilləşdirilməsi, aqrar islahatların həyata keçirilməsi və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;

4) Regionda fəaliyyət göstərəcək təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəsaitlərinə əlçatanlığın asanlaşdırılması məqsədilə maliyyə-kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi, həmçinin kənd təsərrüfatı kreditlərinin və mikromaliyyəlaşdırma proqramlarının işlənilib hazırlanması, sığorta mexanizminin təkmilləşdirilməsi və güzəştli investisiyalaşdırma layihələrinin həyata keçirilməsi;

5) Elmi-tədqiqat və innovasiya sahəsinə investisiya yatırmaqla aqrodəyər zənciri üzrə,

istehsal, satış, idarəetmə sahələri üzrə yaranmış problemlərin həllində innovativ texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi və bununla da məhsuldarlığın yüksəldilməsi və adaptiv iqtisadi sistemin formalaşdırılması. Bundan əlavə, müasir innovativ-texnoloji həllərin yerli şəraiti adaptasiyası, mütərəqqi bilik və təcrübələrin mübadiləsi məqsədilə yerli və xarici elmi-tədqiqat institutları, ali təhsil müəssisələri, laboratoriyalar və fermerlər arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin gücləndirilməsi. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, fermerlərə müxtəlif məsələlər üzrə texniki və hüquqi dəstəyin göstərilməsi, onlara müxtəlif mövzular üzrə təlim və konsultasiya xidmətlərinin göstərilməsi və ümumilikdə kənd təsərrüfatçılığı ilə əlaqədar müasir bilik və təcrübələrin mənimsənilməsi məqsədilə xidməti infrastrukturun formalaşdırılması (Hüseynov, 2020).

Azərbaycan Respublikasının post-konflikt regionunda aqrar sektorun bərpa edilməsinə dair müasir kompleks yanaşmanın effektiv tətbiqi burada maliyyə vəsaitlərinə çıxış imkanlarının mürəkkəbliyi, xarici bazarların tələb davranışı üzrə məlumat çatışmazlığı, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin çatışmazlığı, zəruri informasiyalara çıxış imkanlarının məhdudluğu, planlaşdırma və proqnozlaşdırma əsasında verilməyən qərarların qəbulu, resursların səmərəli istifadə edilməməsi kimi mövcud problemlərin həll edilməsi zəruriliyini də özündə ehtiva edir. Yerli və xarici akademik nəşrlərin və tədqiqatların nəticəsinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, müasir dövr üçün, kənd təsərrüfatı sektorunda yaranmış problemlərin səmərəli həll edilməsində müasir təsərrüfatçılıq metodlarından biri hesab edilən innovativ texnologiyaların və rəqəmsal platformaların rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, innovativ texnologiyalar sayəsində fermerlər hava proqnozu, bazar tendensiyaları və xəstəliklərin yayılması haqqında zəruri analitik məlumatlara çıxış əldə edirlər. Bu isə onlara əkinlər, məhsuldarlıq, məhsulun vaxtı və bazar qiymətləri ilə bağlı daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Daha dəqiq proqnozlar və əsaslandırılmış qərarların qəbulu, kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini və rentabelliğini artırmağa kömək edir. Bununla yanaşı, rəqəmsal platformalar kənd təsərrüfatında su, gübrə və pestisidlər kimi resurslardan optimal istifadə etməyə imkan verir. Sensorlar və monitorinq sistemləri torpağın rütubəti, hava şəraiti və bitki sağlamlığı haqqında məlumat toplayır. Bu, fermerlərə bitkilərin ehtiyaclarını dəqiq müəyyən etməyə və resursları yalnız lazımı yerlərdə və lazımı miqdarda tətbiq etməyə imkan verir. Bu da ehtiyatlardan lazımsız istifadəni azaltmağa və ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmağa kömək edir (Скворцов, 2018).

Beləliklə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üzrə xarici ölkələrin təcrübəsinin təhlili nəticələrini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının post-konflikt regionunda dayanıqlı aqrar sektorun formalaşdırılması və yüksək rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə rəqəmsallaşdırmanın həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir:

1) Məlumatların təhlili və qərar vermənin dəstəklənməsi. Rəqəmsal texnologiyalar böyük həcmdə kənd təsərrüfatı məlumatlarının toplanması, saxlanması və təhlilini asanlaşdırır. Məlumat analitikası və maşın öyrənmə alqoritmləri vasitəsilə fermerlər əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək üçün bu məlumatlardan dəyərli fikirlər əldə edə bilirlər. Buraya məhsulun proqnozlaşdırılması, xəstəliklərin aşkarlanması, bazar tendensiyalarının təhlili və müxtəlif əməliyyatların optimallaşdırılması məqsədilə proqnozlaşdırıcı analitika daxildir. Qərar qəbuluna dəstək sistemləri fermerlərə əməliyyatlarını səmərəli şəkildə planlaşdırmaq, izləmək və idarə etməkdə kömək edir.

2) Avtomatlaşdırma və robot-texnikaları: Avtomatlaşdırma və robot texnologiyaları müxtəlif kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının mexanikləşdirilməsi məqsədilə istifadə olunur. Bu, toxum səpmə, çiləmə, əlaq otlarının təmizlənməsi, məhsul yığımı və mal-qaranın monitorinqi kimi fəaliyyətləri yerinə yetirmək üçün avtomatlaşdırılmış texnika, robotlar və dronların istifadəsini nəzərdə tutur. Əl əməyindən asılılığı azaltmaqla və dəqiqliyi təkmilləşdirməklə avtomatlaşdırma kənd təsərrüfatı əməliyyatlarında məhsuldarlığın və rentabellik göstəricilərin artmasında mühüm rol oynayır.

3) Təsərrüfatın idarəetmə sistemləri: Rəqəmsal təsərrüfat idarəetmə sistemləri, təsərrüfat

əməliyyatlarının hərtərəfli idarə edilməsinə imkan verən inteqrasiya olunmuş proqram platformalarını əhatə edir. Bu sistemlər fermerlərə real vaxt rejimində məlumat və analitika təqdim etmək üçün sensorlar, maşınlar və hava stansiyaları kimi müxtəlif mənbələrdən məlumatları birləşdirir. Onlar fəaliyyətlərin planlaşdırılmasına və izlənilməsinə, resursların bölüşdürülməsinə, uçotun aparılmasına və maliyyə idarəçiliyinə kömək edir, məhsuldarlığın və gəlirliliyin artmasına gətirib çıxarır.

4) Rəqəmsal təchizat zənciri və izləmə: Rəqəmsal texnologiyalar şəffaf və izlənilə bilən kənd təsərrüfatı tədarük zəncirlərinin inkişafına imkan verir. Blokçeyn, Əşyaların İnterneti (IoT) və məlumatların idarə edilməsi sistemləri kənd təsərrüfatı məhsullarının mənşəyi, keyfiyyəti və emalı ilə bağlı məlumatların təhlükəsiz qeydini və paylaşılmasını təmin edir. Bu, təchizat zəncirinin səmərəliliyini artırır, qida təhlükəsizliyini yaxşılaşdırır və istehlakçılara daha məlumatlı seçimlər etməyə imkan verir. Bundan əlavə, bu texnologiyaya heyvanların sağlamlığını, davranışını və məhsuldarlığını izləmək üçün geyilə bilən sensorlar və uzaqdan monitoring sistemləri kimi rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilməsi də nəzərdə tutulur. Məkan məlumatlarını təhlil etmək, sahələri xəritələşdirmək, sərhədləri idarə etmək və resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırmaq üçün CİS texnologiyasından istifadə edilməsi də izləmə texnologiyalarının mühüm komponenti hesab edilir.

5) Təhsil və bilik mübadiləsi: Rəqəmsal texnologiyalar kənd təsərrüfatında təhsil resurslarına, təlimə və təcrübəyə çıxışı təmin edir. Buraya onlayn kurslar, mobil proqramlar, vebinarlar və təcrübə mübadiləsi platformaları daxildir. Rəqəmsal təhsil alətləri fermerlərə bacarıqlarını təkmilləşdirməyə, yeni metod və texnologiyalar öyrənməyə, bilik və təcrübəni bölüşməyə kömək edir (Шыганов, 2021).

Nəticə olaraq, kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi aqrobiznesdə bir çox problemləri həll etmək üçün yüksək potensiala malikdir. Yuxarıda müzakirə edilən əsas istiqamətlər üzrə rəqəmsal həllərin Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda yaradılacaq təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərəcəyi danılmaz fakt hesab edilir. Bu texnologiyalardan istifadə etməklə fermerlər resursdan istifadəni optimallaşdıraraq və ətraf mühitə təsirləri azaldaraq onların səmərəliliyinin, məhsuldarlığının və davamlılığının yüksəldilməsinə nail ola bilərlər.

RƏQƏMSALLAŞDIRMANIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Müasir dövrdə aqrar sektorda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin verdiyi üstünlüklərlə yanaşı, bir sıra problemlər də mövcuddur və onların ölkədə mövcudluq səviyyəsi, bu texnologiyaların effektiv tətbiq edilməsində maneə yarada bilər. Ümumi olaraq qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanın post-konflikt regionunda aqrar sektorun dayanıqlı inkişafında rəqəmsallaşdırmanın tətbiqini ləngidəcək müəyyən nüanslar mövcuddur:

1) Rəqəmsal infrastrukturun yetərinə inkişaf etməməsi. Buraya rəqəmsal məlumatın saxlanması, işlənməsi, ötürülməsi və mübadiləsinə imkan verən əsas texnologiya və sistemlər aiddir. Bu infrastruktur müxtəlif komponentləri, o cümlədən şəbəkələri, serverləri, məlumat mərkəzlərini, bulud hesablamalarını, proqram təminatı tətbiqlərini və telekommunikasiya sistemlərini əhatə edir. Təsərrüfatların fəaliyyətləri üçün zəruri informasiyaların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ağıllı şəhər (kənd) konsepsiyasının uğurla icra edilməsi, o cümlədən şəhər və kənd yerlərində IoT cihazların, sensorların, dronların və süni intellektin effektiv tətbiq edilməsi, fərdi təsərrüfatlar, təşkilatlar və müxtəlif maraqlı tərəflər arasında kommunikasiya əlaqələrinin asanlaşdırılması və biznes əməliyyatların avtomatlaşdırılmasının genişləndirilməsi kimi səbəblərdən dolayı Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında ilk öncə rəqəmsal infrastrukturun formalaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məlumat mərkəzləri, internet xidmət provayderləri, telekommunikasiya şəbəkələri, bulud hesablama serverləri, müxtəlif proqram tətbiqləri, kibertəhlükəsizlik sistemləri rəqəmsal infrastrukturun mühüm komponentləri hesab edilir.

2) Rəqəmsallaşdırmaya keçidlə əlaqədar maliyyə xərclərinin yüksək olması. Kənd təsərrüfatı üçün bir çox rəqəmsal həllər və texnologiyalar əhəmiyyətli xərclərlə gəlir və onları məhdud maliyyə resursları olan kiçik fermerlər üçün əlçatmaz edir. Sensorlar, dronlar, proqram təminatı və dəqiq əkinçilik avadanlığı kimi rəqəmsal alətlərin yüksək ilkin investisiya xərcləri tələb etməsi, onların geniş tətbiqinin reallaşdırılmasına mane ola bilər.

3) Rəqəmsal savadlılıq və zəruri İT bacarıqlarının lazımi səviyyədə olmaması. Kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılmasının uğurla həyata keçirilməsi fermerlərdən rəqəmsal alətlərdən istifadə etməklə işləmək və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək üçün lazımi bacarıq və biliyə malik olmalarını tələb edir. Fermerlərə, xüsusən rəqəmsal savadı məhdud olanlara adekvat təlimlərin keçirilməsi və zəruri bacarıqların formalaşdırılması, kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların faydalarını maksimum dərəcədə artırmaq üçün çox vacibdir.

4) Uyğunluq və qarşılıqlı fəaliyyət. Aqrobiznesin səmərəli fəaliyyət göstərməsi, fermerlər, avadanlıq istehsalçıları, təchizatçı müəssisələr və məlumat xidməti təminatçıları da daxil olmaqla, geniş spektrli maraqlı tərəflərin qarşılıqlı əlaqələrinə əsaslanır. Müxtəlif rəqəmsal həllər və platformalar arasında uyğunluq və qarşılıqlı fəaliyyətin təmin edilməsi bu maraqlı tərəflər arasında məlumat mübadiləsini, inteqrasiyanı və əməkdaşlığı asanlaşdırmaq üçün vacibdir.

5) Etibarlılıq və Davamlılıq. Rəqəmsal texnologiyalar sabit enerji təchizatı, internet bağlantısı və işləyən aparat və proqram sistemlərindən asılıdır. Elektrik kəsilməsi, zəif şəbəkə əhatə dairəsi və ya texnoloji nasazlıqlara meyilli ərazilərdə rəqəmsal həllərin etibarlılığı və dayanıqlılığı təhlükə altına düşə bilər. Bu da fermerlərin bu alətlərə daxil olmaq və onlardan səmərəli istifadə etmək qabiliyyətinə təsir göstərir.

6) Siyasət və Tənzimləyici Çərçivələr. Kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılmasının sürətli inkişafı tez-tez müvafiq siyasət və qaydaların hazırlanmasını üstələyir. Hökumətlər kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların məsuliyyətli və ədalətli tətbiqini təşviq etmək üçün məlumat sahibliyi, məxfilik, kibertəhlükəsizlik və standartlaşdırma kimi məsələləri həll edən çərçivələr yaratmalıdırlar (Гнездова, 2017).

Bu problemlərin həlli hökumətlər, texnologiya təminatçıları, fermerlər və digər maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq tələb edir. Kənd təsərrüfatı sektorunun uğurlu rəqəmsal transformasiyasını təmin etmək üçün fermerlərin unikal ehtiyaclarını və məhdudiyyətlərini nəzərə alan inklüziv və kontekst üçün xüsusi strategiyaların hazırlanması vacibdir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sektorun rəqəmsallaşdırılması ilə əlaqədar mövcud problemlərin həll edilməsi hökumət orqanları və qeyri-hökumət biznes subyektləri kimi bir sıra maraqlı tərəflər arasında qarşılıqlı əlaqələrin formalaşdırılmasını tələb edən vahid yanaşmanın tərtib edilməsini tələb edir. Azərbaycan hökuməti və müvafiq orqanlar post-konflikt bölgədə rəqəmsal texnologiyaların effektiv tətbiq edilməsi məqsədilə kənd yerlərində rəqəmsal infrastrukturun formalaşdırılması üçün maliyyə resursları ayırmalıdır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, regionda mövcud təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərinin aqrar kooperativləşmə əsasında formalaşdırılması, resurslardan, təcrübələrdən birgə istifadə edilməsi sayəsində rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi üzrə xərclərin azalmasına səbəb olacaqdır. Bununla yanaşı, dövlət maliyyələşdirilməsi ilə özəl sektorun malik olduğu zəngin bilik və bacarıqların inteqrasiyası, dövlət-özəl sektorlarının qarşılıqlı faydalılıq əsasında geniş əməkdaşlığın formalaşdırılması, xüsusilə də texnoloji şirkətlərlə, telekommunikasiya xidməti təqdim edən yerli və xarici şirkətlərlə təcrübə mübadiləsinin həyata keçirilməsi rəqəmsallaşdırma prosesinin səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Fermerlərin, təchizatçı müəssisələrin və digər maraqlı tərəflərin rəqəmsal texnologiyalardan düzgün istifadə edilməsi üzrə, həmçinin onların tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyə təsir edilməsi nöqtəyi nəzərdən zəruri rəqəmsal bilik və bacarıqların mənimsənilməsi, rəqəmsal infrastrukturun üstünlüklərinin izah edilməsi, resursların rəşional istifadə edilməsi üzrə təlimlərin və seminarların həyata keçirilməsi aqrobiznesdə rəqəmsallaşdırma prosesinin effektivliyinə təsir edən amillərdən hesab edilir. Belə ki, ölkəmizin ali təhsil müəssisələrində kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üzrə tədris proqramlarının təkmilləşdirilməsi, dövlətin

perspektiv dövr üzrə prioritet öhdəliklərindən hesab edilməlidir. Kənd təsərrüfatı subyektlərini lazımi rəqəmsal bacarıqlarla təmin etmək üçün xüsusi olaraq hazırlanmış kursların, sertifikatların və ya dərəcə proqramlarının yaradılması məqsədilə universitetlər, peşə məktəbləri və kənd təsərrüfatı təlim mərkəzləri ilə əməkdaşlığın edilməsi zəruri şərtlərdən biridir. Bu, gənc mütəxəssislərə rəqəmsal kənd təsərrüfatı sahəsində praktiki təcrübə təqdim edəcək və nəzəri biliklərlə praktiki bacarıqlar arasındakı boşluğu aradan qaldırmağa kömək edəcək. Universitetlər və kolleclərlə sıx əməkdaşlıq etməklə müasir kurikulumun hazırlanmasına töhfə verə və tədris olunan bacarıqların real biznes ehtiyaclarına uyğun olmasını təmin edə bilər. Bundan əlavə, fermerlərin, elmi-tədqiqatçıların və sahə mütəxəssislərinin rəqəmsal kənd təsərrüfatı ilə bağlı fikir və təcrübə mübadiləsi apara biləcəyi konfransların, seminarların, vebinarların və ya onlayn forumların təşkili rəqəmsallaşdırmanın tətbiqini asanlaşdıran mühüm amillərdən biri hesab edilməlidir. Ümumi halda qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinə, fermerlərə və texniklərə davamlı təlim proqramlarının və seminarların təklif edilməsi rəqəmsal savadlılığın qurulmasına, yeni yaranan texnologiyaların başa düşülməsinə və məlumatların təhlili, dəqiq təsərrüfatçılıq və təsərrüfat idarəetmə sistemləri ilə bağlı xüsusi bacarıqların əldə edilməsinə yönəldilməlidir. Hərtərəfli təlim proqramları təqdim etmək üçün texnologiya təminatçıları, İT mütəxəssisləri və kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə əməkdaşlığın formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatında rəqəmsallaşdırmanın davamlılığının təmin edilməsində, habelə innovativ həllərin intensivləşdirilməsində aqrar startap layihələrin, aqrrobiznes inkubatorlarının fəaliyyətlərinin və aqrar tədqiqatların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması mühüm hesab edilir. Belə ki, dövlət-özəl əməkdaşlığı çərçivəsində elmi-tədqiqatlara, startaplara investisiya həcmi artırılması, həmçinin onlar arasında əlaqələrin formalaşdırılması, rəqəmsallaşdırma üzrə yarana biləcək problemlərin həll edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Aqrar sektorda rəqəmsallaşdırma üzrə əlverişli fundamental mühitin formalaşdırılmasında dəstəkləyici siyasətin və normativ-hüquqi bazanın rolu yüksəkdir. Belə ki, rəqəmsal infrastrukturun formalaşdırılması üçün investisiya cəlb edilməsinin yüksəldilməsi məqsədilə vergi və kredit güzəştləri, subsidiyalar və qanunvericilik bazası kimi dəstəkləyici tədbirlərin icra edilməsi kənd yerlərinin potensial iqtisadi imkanlardan maksimum dərəcədə səmərəli istifadə edilməsinə öz töhvəsini verə bilər (Fikrətzadə, 2022).

NƏTİCƏ

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sektorun uzunmüddətli dövr üzrə rəqəmsal transformasiyasının reallaşdırılması bir sıra problemlərlə xarakterizə olunur və onun da effektiv həll edilməsi ölkəmizdə müəyyən iqtisadi sahələrin qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır. Aqrrobiznesin bütün texnoloji mərhələlərində rəqəmsallaşdırmanın üstünlüklərindən istifadə imkanları maliyyə sektorunun fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Belə ki, Azərbaycan hökuməti maliyyə-kredit siyasətini təkmilləşdirməklə yerli və xarici investorlar, kommertiya bankları, qeyri-hökumət təşkilatları, mikromaliyyə institutları və vençur fondlar tərəfindən kənd yerlərində rəqəmsal transformasiyanın effektiv icra edilməsində maliyyələşdirmə səviyyəsini artıraraq öz töhfələrini verəcəklər.

Texnologiya və innovasiyalar sektoru rəqəmsal əməliyyatların həyata keçirilməsində mobil proqram təminatı, məlumatların idarə edilməsi və təhlili, bulud hesablama xidmətləri, şəbəkə texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi, xarici təcrübələrin effektiv tətbiqi, kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi kimi rəqəmsal platformaların və həllərin yaradılması, eləcə də inkişaf etdirilməsi üzrə öhdəlik daşıyır.

Təhsil və təlim proqramları rəqəmsallaşma dövründə tələb olunan rəqəmsal bacarıq və səriştelərin inkişafı üçün vacibdir. Akademik institutlar, peşə təhsil mərkəzləri və tədqiqat müəssisələri məlumatların təhlili, proqramlaşdırma, xarici təcrübənin araşdırılması, kibertəhlükəsizlik və rəqəmsal savadlılıq kimi sahələrdə kurslar, sertifikatlar və peşə təhsili təklif etməklə fermerlərin və digər maraqlı tərəflərin rəqəmsal mənşərdə naviqasiya və töhfə vermək üçün lazım olan bacarıqlarla təchiz edilməsi üzrə əsas öhdəlik sahibidirlər. Tədqiqat

sahəsi akademik və tətbiqi tədqiqatlar vasitəsilə rəqəmsallaşma problemlərinin başa düşülməsində və həllində mühüm rol oynayır. Rəqəmsal texnologiyaların müxtəlif sektorlara təsirini öyrənmək və innovativ həlləri araşdırmaqla tədqiqatçılar rəqəmsallaşma təşəbbüslərinin irəliləməsinə töhfə verirlər. Elmi-tədqiqat institutları, texnologiya və kənd təsərrüfatı sektorları ilə hökumət arasında əməkdaşlıq vasitəsilə əldə edilən tədqiqat nəticələri, rəqəmsallaşma problemləri üçün praktik həllərə çevrilə bilər. Konfranslar, seminarlar və sənaye-elm tərəfdaşlıqları təşkil etməklə onlar ən yaxşı təcrübələri bölüşmək, fikir mübadiləsi aparmaq və innovasiyaları təşviq etmək üçün platformalar yaradırlar. Tədqiqatçılar, akademik işçilər, siyasətçilər, sənaye mütəxəssisləri və icma təşkilatları arasında əməkdaşlıq fənlərarası həllərə gətirib çıxara və rəqəmsallaşma problemlərinin həllinə vahid yanaşmanı təşviq edə bilər (Qasımlı, 2023).

Kənd təsərrüfatı təyinatlı pilotsuz uçuş aparatları, robot texnikaları və digər rəqəmsal texnologiyaların ölkəmizə idxal edilməsi və satışının genişləndirilməsi məqsədilə bu texnologiyalar üzrə idxal qadağancedici siyasətlərə yenidən baxılması və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi mühüm şərtədir. Məsələn, dronların və bənzər digər uçuş aparatlarının ölkəmizə idxal edilməsi üçün 4 dövlət orqanında icazənin alınması qaydası, kənd təsərrüfatı da daxil olmaqla bir sıra sahələrdə gənc mütəxəssislərin rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin üstünlüklərindən istifadə edə bilməməsi ilə nəticələnmişdir. Azərbaycan hökuməti dəstəkləyici siyasətlər hazırlamalı, məlumatların idarə edilməsi mexanizmləri yaratmalı və kənd təsərrüfatında rəqəmsal alətlərin istifadəsini təşviq etmək üçün stimullar yaratmalıdır (Огневцев, 2018).

Beləliklə, ümumi olaraq qeyd edilməlidir ki, müxtəlif sektorlar arasında geniş və hərtərəfli əməkdaşlıq əlaqələrinin formalaşdırılması, kənd təsərrüfatının səmərəli rəqəmsallaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Birgə fəaliyyət göstərməklə onlar problemləri həll edə, innovasiyalara təkan verə və aqrar sektorda rəqəmsal texnologiyaların geniş şəkildə mənimsənilməsi və inteqrasiyası üçün əlverişli mühit yarada bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev F.R., "Qarabağın bərpasında rəqəmsal nəslin rolu" başlığı ilə müsahibəsi. "İki sahil", gündəlik ictimai-siyasi qəzet 23 fevral 2021.
<https://ikisahil.az/post/199771-qarabagin-berpasinda-reqemsal-neslin-rolu>
2. Balayev R.Ə. (2020). "Aqrar sahədə rəqəmsal mühitin formalaşmasının əsas amilləri və təcrübə aspektləri", "Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı" jurnalı №1 (31), səh. 93-100.
3. Əsədov Z.R. (2021). "Aqrar sahənin inkişafında rəqəmsallaşdırmanın yeri və rolu", "Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı" jurnalı №3 (37), səh. 9-16.
4. Fikrətzadə F.F. Babayeva V.M. (2022). "Azərbaycanda kənd təsərrüfatı innovasiyalarının tətbiqinin stimullaşdırılması", Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı jurnalı №4 (42), səh. 9-24.
5. Qasımlı V., Talıbova M., Quliyeva G., Müsyibov A., Mirzəyev F., Qədəşov A., Əhmədova G. (2023). "Rəqəmsal iqtisadiyyat", dərslik. Bakı, səh. 264.
6. Бородин О.Б., Гвоздева О.В., Синица Ю.С., Колбнева Е.Ю. (2021). "Цифровое сельское хозяйство: настоящее и будущее (обзор международной практики)", Московский экономический журнал №4, стр. 155-162.
7. Гнездова Ю.В. (2017). Развитие цифровой экономики России как фактора повышения глобальной конкурентоспособности, Журнал "Интеллект. Инновации. Инвестиции" № 5, стр. 16–19.
8. Горбунова О.С., Стахеева Л.М., Малькова Ю.В., Петрякова С.В., Пильникова И.Ф. (2022). "Цифровое сельское хозяйство: необходимость и современная реальность", Журнал "Образование и право" №8, стр. 245-248.

9. Норалиев Н.Х., Юсупова Ф.Э. (2020). "Цифровые технологии в сельском хозяйстве", Журнал "Вопросы науки и образования" №8 (92), стр. 4-10.
10. Огневцев С.Б. (2018). "Концепция цифровой платформы агропромышленного комплекса, Международный сельскохозяйственный журнал № 2(362), стр. 16–22.
11. Радченко Н., Соколовская Е., (2021). "Цифровая трансформация аграрного сектора Беларуси", Журнал "Аграрная экономика" №4, стр. 50-59.
12. Сибиряев А.С., Зазимко В.Л., Додов Р.Х. (2020). "Цифровая трансформация и цифровые платформы в сельском хозяйстве", Вестник НГИЭИ №12 (115), стр. 96-108.
13. Скворцов Е.А., Скворцова Е.Г., Санду И.С. (2018). "Переход сельского хозяйства к цифровым, интеллектуальным и роботизированным технологиям, Журнал "Экономика региона" №3 (14), стр. 74-82.
14. Шуганов В.М. (2021). "Основные направления развития цифровизации сельского хозяйства", Известия Кабардино-Балканского научного центра РАН, №2 (100), стр. 77-85.
15. Юрина Н.Н. (2018). "Направления цифровизации сельского хозяйства России", Вестник Института Экономики и Управления НОБГУ №2 (27), стр. 95-100.
16. Huseyn R., Huseynov R., Museyibov A. (2020). "Empowering agricultural development through digital transformation in Azerbaijan", Journal of Agricultural Economics №4 (34), pp. 141-149.

THE DIGITALIZATION OF THE AGRICULTURAL SECTOR IN KHARABAGH AND EASTERN ZANGAZUR ECONOMIC REGIONS

Elmir MAHMUDOV

ABSTRACT

In the article, have been researched the directions for the formation of the agricultural sector in the post-conflict region of the Republic of Azerbaijan, the economic importance of its sustainability through digital transformation, the main directions for the application of digital and innovative technologies and the analysis of potential problems and their solution directions. The article also discusses about the importance of interactions between different fields and the responsibilities of each field in the effective application of digital technologies in the agricultural sector. As a result of the conducted research, proposals were put forward regarding the implementation of the long-term digital transformation of the agricultural sector in Karabakh and Eastern Zangezur economic regions in Azerbaijan.

Keywords: : *agricultural sector, post-conflict region, innovation, digital technologies, digital transformation*

ЦИФРОВИЗАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА В КАРАБАХСКОМ И ВОСТОЧНО-ЗАНГЕЗУРСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РАЙОНАХ

Эльмир МАХМУДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы направления формирования сельскохозяйственного сектора в постконфликтном регионе Азербайджанской Республики, экономическое значение его устойчивости посредством цифровой трансформации, основные направления применения цифровых и инновационных технологий и анализ возможных проблем и направлений их решения. В статье также говорится о важности взаимодействия между различными областями и обязанностях каждой области в эффективном применении цифровых технологий в сельскохозяйственном секторе.

В результате проведенных исследований были выдвинуты предложения относительно реализации долгосрочной цифровой трансформации аграрного сектора в Карабахском и Восточно-Зангезурском экономических районах Азербайджана.

Ключевые слова: аграрный сектор, постконфликтный регион, инновации, цифровые технологии, цифровая трансформация

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 05.10.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 23.11.2023

Çara qəbul olunub: 28.12.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**DÖVLƏTİN SOSIAL XƏRCLƏRİNİN
SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI
İSTİQAMƏTİNDƏ DÜNYA
TƏCRÜBƏSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ:
ABŞ VƏ FİNLANDİYA NÜMUNƏSİNDƏ**

№ 4(9)-2023
səh. 41-53

Aygün TƏHMƏZLİ,
Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu,
elmi işçi, doktorant UNEC "SABAH" mərkəzi

aliyeva.aygun.93@mail.ru

Dövlətin sosial xərclərinin səmərəliliyinin artırılması istiqlamətində dünya təcrübəsinin öyrənilməsi: ABŞ və Finlandiya nümunəsində

Aygün TƏHMƏZLİ,
Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu,
elmi işçi, doktorant UNEC "SABAH" mərkəzi

XÜLASƏ

İstənilən sahədə səmərəlilik əldə etmək daha az resurslardan istifadə etməklə daha yüksək nəticə əldə etmək deməkdir. Sosial sahələrdə xərcləri optimallaşdırmaq, effektivliyi artırmaq üçün bir sıra yüksək inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin araşdırılması və onlardan istifadənin perspektiv imkanlarının müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur. Məqalədə bu məqsədlə bir neçə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan ölkələrdə son illərdə səhiyyə, təhsil və sosial müdafiə və sosial təminatla çəkilən ümumi xərclərin, həmçinin dövlət xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş və təhlil əsasında mövcud vəziyyət ifadə olunmuşdur. Həmçinin səhiyyə və təhsil xərclərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün bu xərclərlə əsas göstəricilər arasındakı əlaqə korrelyasiya analizi ilə qiymətləndirilmişdir. Analizin nəticəsi göstərmişdir ki, səhiyyə xərcləri ilə doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu, təhsil xərcləri ilə isə PISA qiymətləndirməsi (riyaziyyat, oxu və elm olmaqla) arasında müsbət xətti asılılıq vardır. Bundan əlavə, bu ölkələr arasından xüsusilə, liberal və sosial olmaqla 2 inkişaf etmiş ölkə (ABŞ və Finlandiya) seçilmiş və onların səhiyyə, təhsil, sosial təminat sistemləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *səhiyyə, təhsil, sosial müdafiə, sosial xərclərin səmərəliliyi, sosial-iqtisadi inkişaf*
JEL kodu: *H51, H52, H53*

GİRİŞ

İqtisadi mənada səmərəlilik fəaliyyətin arzu olunan məqsədlərə çatma dərəcəsini ölçür. Xərclərin effektivliyi, yəni istifadə olunan resursların aralıq və ya yekun nəticəyə təsiri xərclər və əldə edilmiş nəticələr arasındakı əlaqəni əks etdirir. Bu da hökumət siyasətinin uğurunu qiymətləndirmək üçün vacibdir. Sosial sahələr kifayət qədər yaxşı işlənib hazırlanmış və beynəlxalq səviyyədə standartlaşdırılmış göstəricilərə malikdirlər ki, onların xərc səmərəliliyi əsaslı şəkildə müqayisə olunsun.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini xarakterizə etməklə sosial xərclər dedikdə, ümumilikdə, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına, insan kapitalının formalaşmasına, yoxsulluğun azaldılmasına sərf edilən səhiyyə, təhsil, sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri nəzərdə tutulur. Ölkələrin liberallıq və dirijistlik səviyyəsindən asılı olaraq səhiyyə, təhsil, sosial müdafiə və sosial təminat sistemlərinin maliyyələşdirilməsində dövlətin iştirakı da fərqli formalarda təzahür edir. Bu xərclərin əsasında dövlət və ya özəl sektorun payının nə qədər olmasından asılı olmayaraq, sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün bütün hökumətlərin qarşısında duran əsas məsələnin bu sahələrdə səmərəliliyi artırmaqdan, keyfiyyəti yüksəltməkdən, daha az resurs sərf etməklə daha yüksək nəticələr əldə etməkdən ibarət olması **tədqiqatın aktuallığını** özündə ehtiva edir.

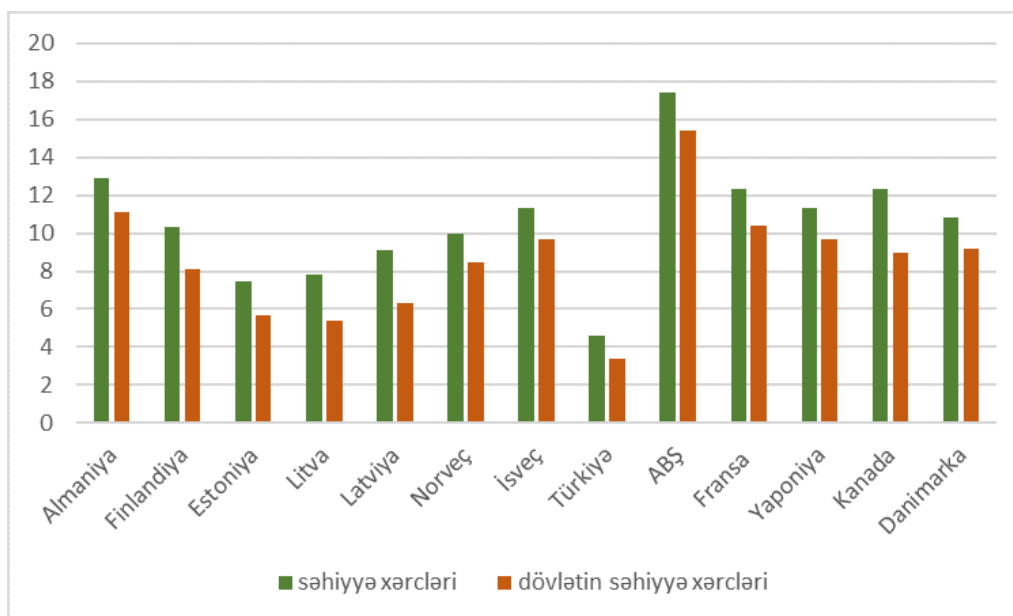
Tədqiqatın məqsədi bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə sosial xərclərin ümumi vəziyyətini təhlil etməklə yanaşı, bu ölkələrdə təhsilin və səhiyyənin inkişafını əks etdirən göstəricilərlə bu sahələrə ayrılan xərclər arasında əlaqənin mövcudluğunu qiymətləndirməkdən, həmçinin mütərəqqi təcrübəyə əsaslanan, lakin bir-birilə təzad təşkil edən sosial siyasətə malik 2 ölkənin – Amerika Birləşmiş Ştatları və Finlandiyanın səhiyyə, təhsil, sosial müdafiə və sosial təminat sistemlərinin əsas xüsusiyyətlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Tədqiqat zamanı statistik müqayisəli təhlil, korrelyasiya, analiz və sintez **metodlarından** istifadə olunmuşdur.

İƏİT ÖLKƏLƏRİNDƏ SOSİAL XƏRCLƏRİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Səhiyyə xərcləri ümumi dövlət xərclərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Yeni tibbi texnologiyaların daimi inkişafı, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə əhəlinin qocalması və COVID-19 kimi böhranlara cavab vermək ehtiyacı gələcəkdə tibbi xərclərin daha da artacağını labüd edir. Bu kontekstdə səhiyyə sistemlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi xərclərin daha yaxşı məqsədyönlü istifadəsinə töhfə verə bilər.

Aşağıdakı qrafikdən səhiyyə xərclərinin (dövlət və özəl səhiyyə xərcləri birləşdiriləndə) və dövlətin səhiyyə xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi müqayisəli olaraq göstərilmişdir. Qrafik 1-dən də görüldüyü kimi, səhiyyə sistemi yaxşı inkişaf etmiş Almaniya, Norveç, İsveç, Finlandiya kimi ölkələrdə ümumi səhiyyə xərclərində əsas yeri dövlətin səhiyyə xərcləri tutur.

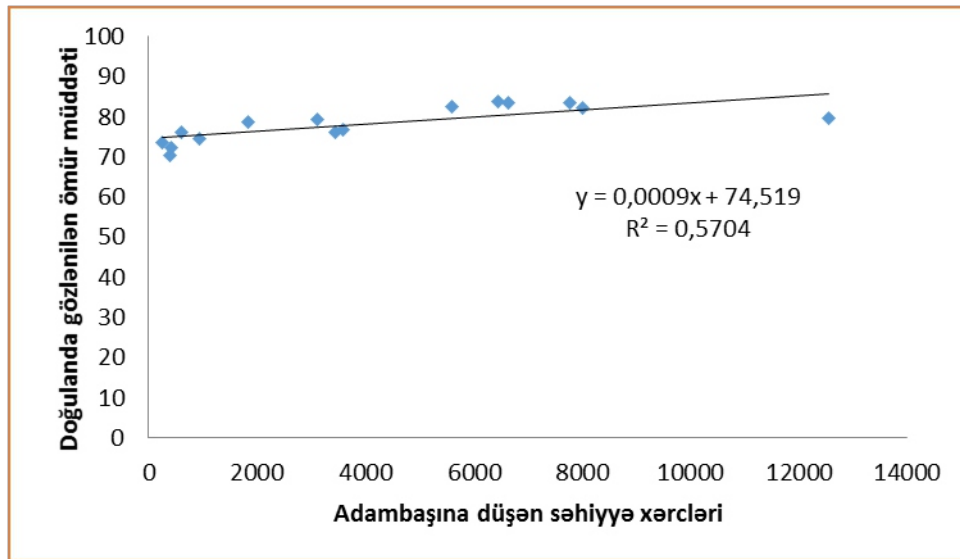
Qrafik 1. İƏİT ölkələrinin bəzilərində səhiyyə xərcləri və dövlətin səhiyyə xərclərinin ÜDM- də xüsusi çəkisi, faizlə

Mənbə: [19] və [20] əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Səhiyyə xərclərinin effektivliyi adambaşına düşən ümumi sağlamlıq xərcləri ilə doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu arasında əlaqənin ölkələr üzrə müqayisəsi ilə qiymətləndirilir (ən geniş yayılmış və müqayisə edilə bilən nəticə). Doğulanda gözlənilən ömür uzunluğuna səhiyyə xidmətləri və xərclərindən əlavə kənar amillər (yaşayış və iş şəraiti, ətraf mühit, qidalanma və davranış amilləri, məsələn, idman, dərman, siqaret və alkoqol qəbulu) də təsir göstərir. Buna baxmayaraq, səhiyyə xərcləri və doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu arasında müsbət əlaqə var.

Qrafik 2. Adambaşına düşən səhiyyə xərcləri və doğulanda gözlənilən ömür müddəti arasında korrelyasiya asılılığı

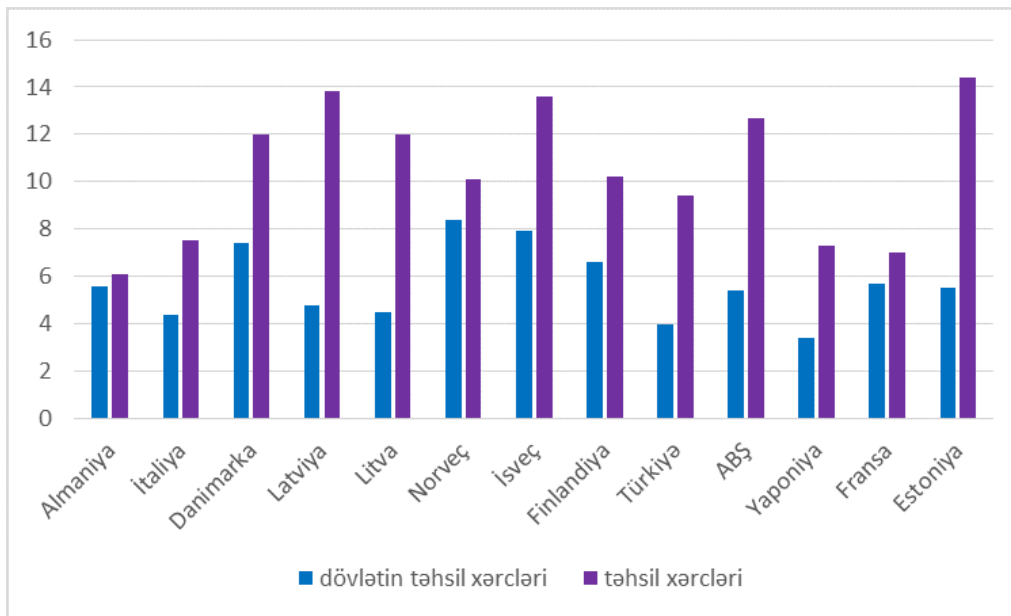
Mənbə: [20] və [21] əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

İtaliya, İspaniya kimi ölkələrin xərcləmə səviyyələrini nəzərə alsaq, gözləniləndən daha uzun ömür olduğunu görə bilərik. Digər tərəfdən, Latviya, Litva və Estoniya sərf etdikləri məbləğə görə daha aşağı ömür uzunluğuna malikdirlər. Latviya və Litvada gözlənilən ömrün nisbətən aşağı olmasını izah edən amillərdən bəziləri sağlamlıq üçün təhlükəli olan içkilər, havanın çirklənməsinə yüksək məruz qalma və ürək-damar xəstəlikləri üçün digər risk faktorlarıdır [12]. ABŞ İƏİT ölkələri arasında adambaşına düşən səhiyyə xərclərinin ən yüksək göstəricisinə malik olsa da, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğuna (79 il) görə aşağı yerlərdən birini tutur.

Təhsilə çəkilən dövlət xərcləri (ibtidai səviyyədən ali təhsil səviyyəsinə qədər) İƏİT ölkələri üzrə ümumi dövlət xərclərinin orta hesabla 10%-ni təşkil edir, təxminən 6% -16% arasında dəyişir. Dövlət maliyyələşdirməsinin əsas hissəsi ibtidai və orta təhsil arasında bölüşdürülür, bu da həmin təhsil pillələrində qəbul nisbətinin daha çox olması və ali təhsil pilləsində özəl maliyyə mənbələrinin üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqələndirilir. 2019 və 2020-ci illər arasında hətta təhsilə dövlət xərclərinin nominal olaraq artdığı yerlərdə belə, ümumilikdə, digər dövlət xərclərinin nisbətində azalmışdır. Bu illərdə təhsilə ayrılan dövlət xərclərinin payı İƏİT ölkələri üzrə orta hesabla 6,5%-ədək azalmışdır. Bu, hökumətləri iqtisadiyyatlarını dəstəkləmək üçün büdcələrinin əhəmiyyətli bir hissəsini xərcləməyə məcbur edən COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədardır [12].

İƏİT ölkələrinin təhsil sistemləri ibtidai və orta təhsilə universal çıxışı təmin edir. Bununla yanaşı, daha çox insan icbari təhsildən kənar təhsil proqramlarında iştirak edir və bir çox hökumətlər bu tələbatı təkcə dövlət vəsaitləri hesabına maliyyələşdirməkdə çətinlik çəkirlər [13]. Qrafik 3-də ümumi təhsil xərclərinin və dövlətin səhiyyə xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi müqayisəli şəkildə təsvir edilmişdir. Müqayisədən də görünür ki, Fransa, Almaniya, Norveç, Finlandiya kimi ölkələrdə dövlətin təhsilə ayırdığı xərclər özəl xərclərdən daha çox paya malikdir.

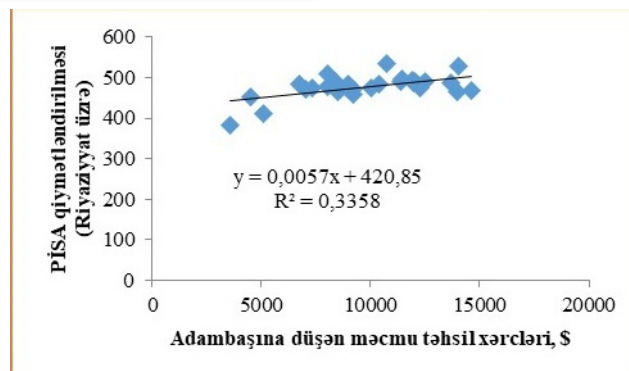
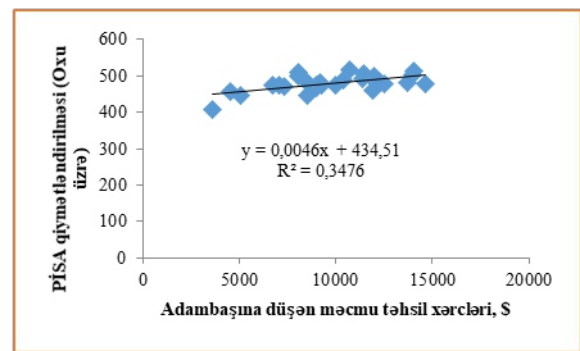
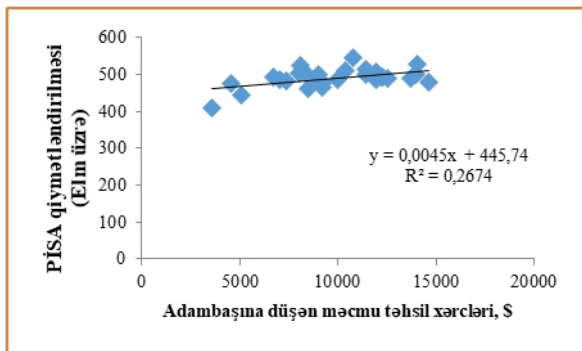
Qrafik 3. İƏİT ölkələrinin bəzilərində təhsil xərcləri və dövlətin təhsil xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi, faizlə

Mənbə: [16] əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Hər üç ildən bir İƏİT-nin Beynəlxalq Tələbə Qiymətləndirilməsi Proqramı (PISA) 15 yaşlı şagirdlərin oxu, riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə göstəricilərini qiymətləndirir. PISA balları və 6-15 yaş arası bir şagirdə düşən təhsilə məcmu xərclər əsasında tələbələrin öyrənmə nəticələrinin müqayisəsi təhsil sistemlərinin səmərəliliyinin ümumi ölçüsünü təmin edir. Ümumilikdə, xərclər və PISA nəticələri arasında müsbət əlaqə var. PISA ballarına həmçinin, tələbələrin müntəzəm olaraq dərslərdən kənar öyrənməyə sərf etdikləri vaxt (ev tapşırığı, əlavə təlimat almaq və ya fərdi təhsildə iştirak etmək) kimi əlavə amillər də təsir edir. Bundan əlavə, uşaqların böyüdüüyü ailə və sosial mühit də onların təhsilinə və onun nəticələrinə təsir göstərir [9].

Qrafik 4, 5, 6. Adambaşına düşən məcmu təhsil xərcləri ilə PISA qiymətləndirməsi (Elm, oxu və riyaziyyat üzrə) arasında korrelyasiya asılılığı

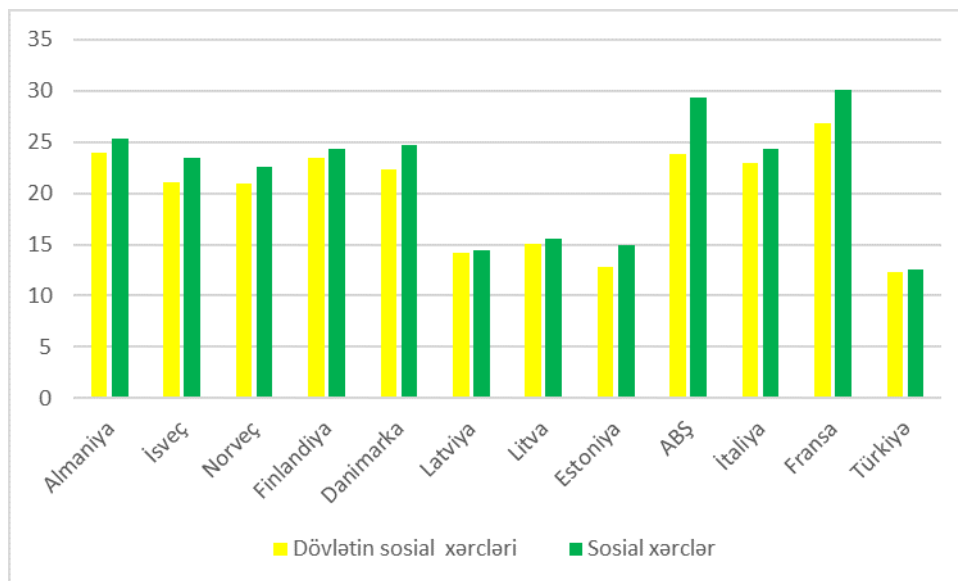
Mənbə: [10] əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Dünyada sosial müdafiənin əsasən iki modeli: liberal və sosial modeli mövcuddur. Birinci model ABŞ-da tətbiq edilən modeldir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu modeldə dövlətin sosial xərclərinin payı az olur. Bu modelin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əsasən əhəlinin aztəminatlı qrupları (əlillər, ailə başçısını itirənlər, yoxsullar, pensiyaçılar və s.) dövlət təminatına alınır. Əhəlinin böyük hissəsi sosial təminatdan məhrum qalır. ABŞ-da əhəlinin böyük hissəsi icbari tibbi sığorta təminatına alınmayıb. Bu isə son nəticədə əhəlinin sosial vəziyyətinin və sağlamlığının pisləşməsinə gətirib çıxarır.

İkinci modeldə əhəlinin bütün qrupları sosial təminat altına alınır. Lakin bunu həyata keçirmək üçün dövlətin iqtisadi vəziyyəti yüksək səviyyədə olmalıdır. Cəmiyyətin resursları zəngin olmalıdır. İkinci modeldə dövlətin sosial xərclərinin payı yüksək olur və əhəlinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur. Bu modeldə sosial təminat yüksək səviyyədədir. Əhəlinin sosial sığorta, tibbi sığorta ilə təminatı yüksək səviyyədə həyata keçirilir. Demək olar ki, əhəlinin yüz faizi icbari tibbi sığorta ilə təminat olunur. Əhəlinin dövlət pensiya sığortasından başqa, tamamlayıcı pensiya təminatı da mövcuddur. Sosial yardımlar və sosial xidmətlər ünvanlı xarakter daşıyır.

Qrafik 7-də liberal və sosial modellərin fərqi aydın görünür. ABŞ-la müqayisədə Almaniya, Finlandiya, Latviya kimi ölkələrdə dövlətin sosial təminat və sosial müdafiəyə ayırdığı xərcləri ümumi sosial xərclər arasında daha çox paya malikdir.

Qrafik 7. İƏİT ölkələrinin bəzilərində sosial xərclər və dövlətin sosial xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi, faizlə

Mənbə: [18] əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Abş

ABŞ-da sosial sığorta sistemi müxtəlif dövrlərdə fərqli formalarda mövcud olmuşdur. Əsasən özəl maliyyələşməni əhatə edən səhiyyə sistemi bir çox fərqli struktur və praktikaları özündə ehtiva edir. Ümumiyyətlə, burada sığorta insanın öz istəyinə uyğun olaraq satın alınmış və yaxud da əgər işləyirsə, işəgötürən tərəfindən maliyyələşdirilən bir sıra paketlərdən ibarətdir. Bu səbəbdən vətəndaşlar öz sağlamlıqları ilə bağlı daha liberal seçim edə bilərlər və bütün səhiyyə xidmətləri ilə bağlı öhdəliklərin təmin olunması dövlətin üzərinə düşür [1].

Bir çox İEÖ-lərdən fərqli olaraq Amerikada səhiyyə sistemi heç də bütün əhəli üçün xidmət göstərmir. Belə ki, bu ölkədə yalnız bir sığorta sistemi də mövcud deyil. Bundan əlavə, Amerika həm də səhiyyə xərcləri ən çox olan ölkələr sırasındadır. Ona görə də, ABŞ dövlət tibbi sığorta proqramları yalnız aşağı gəlirli əhəli qrupları və yaşlılar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Gəlir səviyyəsi normal həyat şərtlərinə cavab verən insanlar isə ya fərdi şəkildə, ya da işəgötürən tərəfindən həyata keçirilən tibbi sığorta ilə özlərini sığortalayırlar.

Əsasən, Amerika səhiyyə sistemində üç dövlət sağlamlıq sığortası növü var:

1. Medicare
2. Medicaid
3. Uşaqların Sağlamlıq Sığortası Proqramı (CHIP)

Medicare federal hökumət tərəfindən idarə olunan sığorta proqramıdır. Bu sığorta proqramına yalnız 65 yaşdan yuxarı şəxslər və 65 yaşdan aşağı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlar uyğundur. ABŞ Siyahıyaalma Bürosunun ən son məlumatlarına görə, amerikalıların təxminən 18%-i Medicare-yə malikdir [2].

Medicaid aztəminatlı ailələr üçün nəzərdə tutulmuş ABŞ səhiyyə sistemi daxilində hökumət tərəfindən maliyyələşdirilən sığorta proqramıdır. ABŞ Siyahıyaalma Bürosunun ən son məlumatlarına görə, amerikalıların demək olar ki, 19%-nin Medicaid planı var.

Uşaqların Sağlamlıq Sığortası Proqramı gəlirlərinə görə, Medicaid sığorta proqramına aid edilməyən və özəl tibbi sığortadan da istifadə edə bilməyən ailələrə uşaqları üçün aşağı qiymətli tibbi sığorta təqdim edir. Bu sığorta proqramı dövlət tərəfindən idarə olunur və maliyyələşdirilməsi ştatlar və federal hökumətlər tərəfindən birgə həyata keçirilir.

ABŞ-nin təhsil sistemi mərkəzləşmiş idarəetməyə əsaslanmayan təhsil sistemidir. ABŞ Konstitusiyasına görə, məktəbləri açmaq və idarə etmək səlahiyyəti ştatların və yerli hökumətlərin ixtiyarındadır. Ona görə də, təhsil proqramlarını müəyyən edən və tənzimləyən mərkəzi bir qanunvericilik olmadığı kimi, məktəb strukturunu da müəyyənləşdirən ümumi tənzimləmə sistemi mövcud deyil. Bununla belə, ştat səviyyəsində həlli mümkün olmayan problemlər olduqda federal səviyyədə həll yolları axtarılır. Federal hökumətin təhsillə bağlı işlərdə və əməliyyatlarda heç bir rəsmi məsuliyyəti yoxdur [6]. Buna baxmayaraq, federal hökumət əyalətlərdəki məktəblərə, xüsusən də maliyyə baxımından kömək edir və problemlərin həlli yollarını axtarır.

Amerikada ödənişli məktəblərə təhsil sisteminin bir hissəsi kimi baxılır. Çünki ödənişli məktəblərin xərclərinin əhəmiyyətli bir hissəsi dövlət tərəfindən vergilərin qaytarılması, təşviq və birbaşa yardımlar hesabına ödənilir. Hətta son dövrlərdə pullu məktəblərdə oxuyan uşaqların ailələrinə dövlət yardımı gündəmə gəlmişdir. Bir çox ştatlarda ödənişli məktəblərdə şagirdlərin nəqliyyat xərcləri, səhiyyə xidmətləri, yemək servisi, dərslilər və s. dövlət hesabına ödənilir. Son illər övladları məktəbə gedən maddi vəziyyəti yaxşı olan ailələrdən maddi vəziyyəti pis olan ailələrdəki uşaqların oxuması və hətta ödənişli məktəblərə göndərilməsi üçün federal hökumət tərəfindən vergi yığılır. Bu yolla dövlət məktəblərində şagirdlərin sayını azaltmaq və təhsildə bərabər imkanlara nail olmaq üçün səy göstərilir [5].

Amerikada təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi ümumiyyətlə üç mənbədən təmin edilir: federal, əyalət və regional. Bu üç mənbə təkcə dövlət məktəblərini maliyyələşdirmir. Ödənişli məktəblərdə dövlət idarəçiliyinin bu üç müxtəlif səviyyəsindən müəyyən dərəcədə maliyyə yardımı alırlar [4]. Üçtərəfli sistemdən kənar təhsil müəssisələrinin xərclərinin ödənilməsi mənbələrdən biri də tələbələrəndən yığılan ödənişlərdir. Ödənişli təhsil ödənişli məktəblərə xas bir təcrübə deyil. Hətta dövlət məktəblərində tələbələrəndən müəyyən tariflərlə təhsil haqqı alınır [3].

ABŞ-da məktəblər hər şagirdə orta hesabla 19,380 dollar xərcləyir ki, bu da İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (OECD) daxil olan 37 digər inkişaf etmiş ölkə arasında şagird başına düşən 2-ci ən yüksək məbləğdir. ÜDM-in hissəsi baxımından Birləşmiş Ştatlar ibtidai təhsilə xərcləmələrdə İƏİT üzvləri arasında 14-cü yerdədir. ÜDM-nin 6,00%-ni təhsil xərclərinə aid edən Birləşmiş Ştatlar orta hesabla 4,85%-lə Şimali Amerika və Avropanın bir çox digər ölkələrindən daha böyük bir hissəsini təhsilə xərcləyir [10].

ABŞ-da sosial təminat sistemi əsasən, dövlət pensiya planlarını özündə birləşdirən sosial sığorta modelinə əsaslanır. 1990-cı illərin sonlarından etibarən, ABŞ-da özəl pensiya proqramları yaradıldı və işçilərin fərdi əmanətlərini könüllü olaraq özəl pensiya fondlarına yatırıdıkları sistem tətbiq olundu. Özəl pensiya sistemi tamamilə könüllülük əsasında fəaliyyət göstərir və işəgötürənlər tərəfindən idarə olunur. İşçilərə şəxsi pensiya hesablarında gələcəkləri üçün ilkin fond yaratmaq imkanı verilir və bu hesablarda toplanan əmanətlərin çevik idarəetmə strukturu çərçivəsində investisiyalara yönəldilməsi nəzərdə tutulur. Beləliklə, işçilərə təqaüdə

çıxanda daha yüksək gəlir imkanı təklif olunur.

Sosial təminat işçilərin təqaüdə çıxdığı zaman əldə edəcəyi gəlirin əsasını təşkil edir. O, həmçinin, əlil olan işçiləri və ailə başçısı vəfat etmiş ailələri sosial sığorta ilə təmin edir. Prezident Franklin Ruzveltin 14 avqust 1935-ci ildə Sosial Təminat Aktını imzalamasından səksən səkkiz il sonra Sosial Təminat ölkənin ən uğurlu, effektiv və populyar proqramlarından biri olaraq qalır. ABŞ-da Sosial təminat sisteminin səmərəliliyi ilə bağlı aşağıdakıları qeyd etmək olar:

■ Sosial təminat yalnız pensiya proqramı deyil. O, həmçinin, mühüm həyat sığortası və əlillik sığortası müdafiəsini təmin edir. 2023-cü ilin fevral ayında təxminən 66 milyon insan və ya hər 5 ABŞ sakinindən 1-i Sosial Müdafiə müavinətlərindən istifadə etmişdir. Yaşlılar hər 5 benefisiardan təxminən 4-nü təşkil etdiyi halda, benefisiarların digər beşdə biri Sosial Təminat Əlillik Sığortası (SSDI) alanlardı. Sosial Təminatın pensiya müavinətlərinə əlavə olaraq işçilər əmək haqqından vergi verməklə həyat sığortası və SSDI müdafiəsi əldə edirlər.

■ Sosial təminat inflyasiya ilə ayaqlaşan zəmanətli, progressiv xarakter daşıyır. Müavinətlərin progressiv xarakter daşması o deməkdir ki, daha aşağı əmək haqqı ilə işləyənlər üçün bu ödənişlər işçinin əvvəlki əmək haqqının yüksək hissəsini təşkil edir. Digər tərəfdən dövlətin sosial təminat proqramına uyğun olaraq, müavinətlər inflyasiyaya müvafiq olaraq artırılır, bu isə yaşlı insanların yoxsul vəziyyətə düşməyəcəyi ilə bağlı zəmanət verir. Özəl pensiya və annuitetlər isə ya yaşayış qiymətləri ilə uyğunlaşdırılmır, ya da qismən uyğunlaşdırılır.

■ ABŞ-da yaşlı insanların demək olar ki, hamısı sosial təminat proqramına uyğun olaraq pensiya alır. Sosial Təminat İdarəsinin hesablamalarına görə, yaşlı insanların 97%-i ya sosial müdafiə alır, ya da alacaq.

■ Ömrünün yetkin dövrünü orta qazanla işləmiş və 2022-ci ildə 65 yaşında təqaüdə çıxan biri üçün Sosial Müdafiə müavinətləri keçmişdə qazandığı əmək haqqının təxminən 37 faizini əvəz edir, bu isə Danimarka, İtaliya, Türkiyə, İsveç, Almaniya və s. kimi bir çox İEÖ-dən aşağı göstəricidir. Belə ki, İƏİT ölkələri üçün orta göstərici 51,8%-dir [15].

■ 2021-ci ilin məlumatlarına əsasən, sosial müdafiə hesabına təxminən 1,1 milyon uşaq yoxsulluq həddindən çıxmışdır. Yaşlılar arasında isə sosial təminat nəzərə alınmadan yoxsulluq 38% olduğu halda, sosial təminat nəzərə alındıqdan sonra bu göstərici 10% təşkil etmişdir [7].

■ 1980-ci illərin ortalarından etibarən hər il sosial müdafiə üçün toplanan vergi və digər gəlirlər müavinətlərdən daha çox olmuşdur və təqribən 2,8 trilyon ABŞ dolları məbləğində fond yaradılmışdır. Əhali artımının ən pik dövründə doğulanların artıq təqaüdə çıxması, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğunun artması növbəti illərdə sosial xərcləri daha da artıracaq. Ekspertlər hesab edirlər ki, siyasətçilər əlavə tədbir görməsələr, Sosial Müdafiəyə birləşmiş Yaşlılıq, Ailə başçısını itirmə və Əlillik Sığortası fondları 2034-cü ildə tükənəcək [8].

Finlandiya

Finlandiyada səhiyyə sistemi yaxşı işləyir, istifadəçilər xidmətlərin keyfiyyətindən yüksək dərəcədə məmnunluq ifadə edirlər. Əhalinin ümumi sağlamlıq vəziyyəti yaxşılaşmışdır, lakin səhiyyə göstəricilərində gender fərqi və bəzi sosial-iqtisadi bərabərsizliklər qalmaqda davam edir. Bundan əlavə, ölkənin şimal, şərq və mərkəzi bölgələrində yaşayan əhali üçün səhiyyə xidmətlərinə əlçatanlıq baxımından coğrafi bərabərsizliklər hələ də müəyyən səviyyədə mövcuddur. Səhiyyə sistemində infrastruktur yaxşılaşdırılmış, lakin xidmətlərin əhalinin ehtiyaclarına tam şəkildə uyğunlaşdırılması əsas problem olaraq qalır. Səhiyyə infrastrukturunu və müəssisələri 2000-ci illərdə nəzərəcarpacaq dəyişikliyə məruz qalmış, xəstəxanaların yenidən qurulmasına böyük miqdarda sərmayə qoyulmuşdur. Lakin əhali arasında səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyəti ilə bağlı əsas narazılıq ilkin tibbi yardımda növbələrin, gözləmə müddətlərinin uzun olmasında (bəzi səhiyyə müəssisələrində təcili olmayan xəstə qəbulu üçün bəzən bir neçə həftəyə qədər) və eləcə də, mütəxəssislərin seçimində özünü göstərir. Eyni zamanda, xəstəxanalarda tibb bacılarının rollarının artırılması səhiyyə xidmətlərinə, xüsusilə, ilkin tibbi yardıma çıxışı yaxşılaşdırılmışdır.

Finlandiyada səhiyyə sistemi yüksək dərəcədə mərkəzləşdirilməmişdi. Bu isə zəif idarəetməyə, xərclərin səmərəliliyinin azalmasına bilavasitə təsir göstərirdi. Daha böyük

mərkəzləşdirməyə nail olmaq səhiyyə islahatlarının əsas məqsədi olaraq qalırdı. Finlandiya səhiyyə sisteminə xas qüsurların aradan qaldırılmasına dair geniş konsensus vardır. Son 20 ildə hökumət 3 əsas məqsədlə islahatlara cəhd göstərmişdir:

1. Təşkilati strukturların mərkəzləşdirilməsi
2. İlk tibbi yardıma əlçatanlığın yaxşılaşdırılması
3. Xidmətlərin inteqrasiyası (səhiyyə sistemi daxilində və səhiyyə və sosial təminat arasında)

Bu islahatlardan sonra səhiyyə və sosial xidmətlərin təşkili üzrə məsuliyyət bələdiyyədən regional səviyyəyə qədər mərkəzləşdirildi və səhiyyə sisteminin maliyyələşməsi milli səviyyəyə keçdi. İslahatın əsas və uzunmüddətli məqsədləri sosial-iqtisadi və coğrafi bərabərsizlikləri azaltmaq, səhiyyə və sosial xidmətlərin keyfiyyətini təmin etmək, ilkin tibbi yardıma çıxışı asanlaşdırmaq və xərclərə nəzarət etməkdən ibarət olmuşdur.

2020-ci ildə Finlandiyanın adambaşına düşən səhiyyə xərcləri Aİ üzrə orta göstəricidən yüksək olub və ÜDM-in 9,6%-ni təşkil edib. Özəl xərclər ümumi səhiyyə xərclərinin 16%-dən bir qədər çoxunu təşkil edir və əsasən əczaçılıq məhsulları, stomatoloji qulluq və ambulator müalicə üçün ev təsərrüfatlarının ödənişləri ilə bağlıdır.

Finlandiyada doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu 2000-ci ildən bəri davamlı olaraq artmışdır və bu, dövlətin səhiyyə siyasətinin müsbət təsirlərini, qarşısı alınmayan və müalicə olunan xəstəliklərdən ölüm hallarının azaldılmasını özündə əks etdirir. Sosial- iqtisadi vəziyyətə görə doğulanda gözlənilən ömür uzunluğundakı fərqlər digər İƏİT ölkələrinə nisbətən az olsa da, bu fərq hələ də qalmaqdadır. Belə ki, təhsilsiz kişilər təhsilli kişilərə nisbətən 5,5 il az yaşadığı halda, qadınlar arasında bu fərq 3,5 ilə bərabərdir. Siqaret çəkmək kimi sağlamlıq üçün vacib risk faktorlarının azaldılmasında əhəmiyyətli irəliləyiş əldə edilmişdir. Ancaq obezite həm uşaqlar, həm də böyüklər arasında piylənməyə meyillilik artmışdır və bu artımın qarşısını almağa yönəlmiş əksər müdaxilələr yalnız cüzi nəticələr göstərmişdir. Səhiyyə göstəricilərindəki qeyri-bərabərlik böyük dərəcədə risk faktorlarının ən aşağı səviyyədə olan insanlar arasında daha çox yayılması ilə bağlıdır. Dövlətin səhiyyə siyasətinin qarşısında duran mühüm məsələ bu kateqoriyadan olan insanlara çatmağın əlverişli yollarını tapmaqdan ibarətdir.

Finlandiyada real iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsi və əhali arasında yaşlıların nisbətinin artması səhiyyəyə ayrılan dövlət xərclərinin ÜDM-də payının artacağına dair proqnoz verməyə əsas verir. Bu proqnozlar keyfiyyətli səhiyyə xidmətlərinin davamlılığını təmin etmək üçün xərclərin səmərəliliyinin artırılması ehtiyacını gücləndirir.

Finlandiya təhsil sisteminin effektivliyinə görə dünyanın ən yaxşı ölkələrindən biridir. Təhsil üçün ayrılan xərclərin səviyyəsi ilə ölkələrin gəlir səviyyələri arasında birbaşa əlaqə vardır. Belə ki, ölkələr arasında adambaşına düşən ÜDM artdıqca hər şagird və tələbəyə düşən təhsil xərcləri də daha çox olur. Finlandiya üçün bu göstərici təxminən İƏİT ölkələrinin orta göstəricisi ilə eyni səviyyədədir. Finlandiyada hər tələbəyə düşən təhsil xərcləri adambaşına düşən ÜDM-in 26%-inə bərabərdir [10]. Səmərəliliyə təsir göstərən ən vacib amillərdən biri kimi təhsilin maliyyələşdirilməsinə nəzər yetirsək, aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri görürük:

■ Finlandiyada mərkəzləşdirilmiş təhsil sistemi mövcuddur, belə ki, təhsil dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir

■ Finlandiyada təhsilin bütün pillələri ödənişsizdir (məktəbəqədər təhsildən ali təhsilə qədər)

■ Dövlətin ümumi büdcəsi və yerli bələdiyyə büdcələrinin birlikdə təxminən 11-12%-i təhsilə ayrılır ki, bu da təhsili hamı üçün ödənişsiz etməklə sistemin xərclərini tamamilə qarşılıyır

■ Maliyyələşmə mənbələri hökumət və yerli idarəetmə orqanları arasında uyğun olaraq, 57% və 43% nisbətində bölünür və 2022-ci ildə təhsilə çəkilən xərclər ÜDM-in 5,5%-ini təşkil etmişdir [17].

■ Finlandiyada dövlət və yerli hökumət tərəfindən maliyyələşdirilən dövlət təhsil müəssisələri ilə yanaşı, formalaşması üçün dövlət tərəfindən bilavasitə dəstək göstərilən özəl təhsil müəssisələri nümunəsi də vardır [14].

■ Finlandiyada təhsilin keyfiyyəti və təhsilə çəkilən xərclərin səmərəliliyinə görə təhsilin bütün mərhələlərində məsuliyyət təhsil müəssisələrinin öz üzərinə düşür. Təhsil müəssisələrinin hər birinin qanunla müəyyən olunmuş öz öhdəlikləri var ki, onlar təmin etdikləri təhsilin keyfiyyətini mütəmadi olaraq qiymətləndirməli və onların fəaliyyətlərinin kənarından qiymətləndirilməsinə şərait yaratmalı və bu prosesdə maraqlı olmalıdırlar. Bu öhdəliklər təhsilin bütün səviyyələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrə aiddir. Qiymətləndirmənin əsas tələblərindən biri isə odur ki, qanunvericiliyə müvafiq olaraq, nəticələr mütləq şəkildə dərc edilməlidir. Bu qiymətləndirmələrin əsas məqsədi isə təhsilin keyfiyyətini artırmaq, öyrənməni stimullaşdırmaq, sübuta və nəticələrə əsaslanan planlaşdırmanı və strategiyanı müəyyən etmək və həyata keçirməkdən ibarətdir.

Finlandiyada sosial təminat və müdafiə sisteminin məqsədi müxtəlif həyat şərtləri ilə yaşayan insanları normal yaşayış vasitələri ilə təmin etməkdən ibarətdir. Finlandiya vətəndaşlarının və daimi yaşamaq hüququ olanların bu sistemin imtiyazlarından istifadə etmək haqqı var. Finlandiyanın pensiya sistemi əsaslandırılmış maliyyə dayanıqlılığına malikdir. Bu ölkədə pensiya sistemi əsasən dövlət təminatına əsaslanır.

Finlandiyada bütün insanlar pensiyaları, xəstəlik və analıq müavinətləri və ailə müavinətlərini tənzimləyən sosial təminat mexanizmləri ilə əhatə olunmuşdur. Bundan əlavə, bütün işləyən şəxslərin məşğulluqla bağlı qanuna əsaslanan və qazandığı gəlirə müvafiq olaraq pensiyalar, habelə, iş zamanı aldığı xəsarətlərə görə və işsizliyə görə müavinət almaq hüququ vardır. Mərkəzi və regional səviyyədə bütün əhali səhiyyə və sosial xidmətlərdən istifadə edə bilirlər. Finlandiyada nisbətən az sayda könüllü pensiya alanlar vardır. Bunun əsas səbəbi isə əmək haqqı alanların və özünüməşğulluqla bağlı gəlir qazanan şəxslərin hamısının pensiya sistemi ilə əhatə olunmasıdır. Sosial müdafiə sistemində pensiya üçün təyin olunan gəlirin və pensiya məbləğinin yuxarı həddi yoxdur.

Finlandiyada sosial müavinətlərin bir neçə növü vardır və onların əksəriyyəti fərqli formada maliyyələşdirilir. Ailə müavinətləri dövlət tərəfindən maliyyələşir. Əmək bazarına dəstək yarı-yarıya dövlət və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən maliyyələşdirilir. İşsizlik müavinətləri qismən dövlət hesabına, qismən isə işçilər və işəgötürənlər tərəfindən işsizlikdən sığorta fonduna ödənilən sığorta haqları hesabına formalaşır. Dövlət həmçinin sosial və səhiyyə xidmətlərinin ödənilməsinə kömək etmək üçün yerli hakimiyyət orqanlarına köçürmələr edir. Əmək pensiyaları işçilər və işəgötürənlər tərəfindən ödənilən ayırmalar əsasında formalaşır [11].

Finlandiyada sosial təminat sisteminin xidmət və üstünlüklərindən istifadə hüququ ölkədə yaşayan bütün insanlar üçün universaldır. Əsasən vergitutma və məşğulluqla bağlı ayırmalar hesabına maliyyələşən sistem həyatın bütün mərhələlərində hər kəs üçün hərtərəfli sağlamlıq və sosial rifahı təmin edir. Finlandiyanın sosial siyasəti üçün uzunmüddətli strategiya Sosial Dayanıqlı Finlandiya 2020 strategiya sənədində müəyyən edilmişdir. Bu sənəd sosial dayanıqlı cəmiyyətə nail olmaq üçün strateji baxış və kursu müəyyən edir:

- Cəmiyyətin bütün üzvləri ilə ədalətli davranır
- İştirak və icma hissini gücləndirir
- Sağlamlıq və funksional imkanları dəstəkləyir
- Üzvləri tərəfindən tələb olunan təhlükəsizlik və xidmətləri təmin edir.

Məşğulluq davamlı sosial təminat sisteminin saxlanması üçün açaqdır və yaxşı işləyən sistem məşğulluğu və uzunmüddətli iş karyerasını davam etdirmək üçün çox vacibdir və bununla da, Finlandiyanın iqtisadi artımını və rəqabət qabiliyyətini artırır. Bu yanaşma xüsusilə ona görə vacibdir ki, Finlandiyada əhali başqa yerlərə nisbətən daha tez qocalır və bu, zaman keçdikcə sosial təminat sisteminə tələbləri artıracaq. Məhz bunu nəzərə alaraq Sosial Dayanıqlı Finlandiya 2020 strateji planı rifah üçün güclü zəmin, hər kəsin rifahının təmin olunması və sağlam və təhlükəsiz yaşayış mühitinin formalaşdırılması kimi əsas strategiyaları vahid üçbucaqda birləşdirir.

NƏTİCƏ

Sosial xərclərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində dünya təcrübəsinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan araşdırma onu deməyə əsas verir ki, səhiyyə xərclərilə doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu, təhsil xərcləri ilə PİSA qiymətləndirməsi arasında müsbət xətti asılılıq vardır. Finlandiya və ABŞ-ın səhiyyə, təhsil, sosial müdafiə və sosial təminat sistemlərinin araşdırması isə onu göstərir ki, xüsusilə, səhiyyə xərclərinin tərkibində dövlət xərclərinin payı artdıqca, insanların sağlamlıq göstəriciləri daha yüksək olur. Bunu isə onunla izah etmək olar ki, ABŞ kimi səhiyyə xidmətlərinin çox baha olduğu ölkələrdə dövlət tərəfindən mərkəzləşdirilmiş tibbi sığorta sisteminin olmaması ümumi səhiyyə xərclərinin dünya üzrə ən yüksək olmasına baxmayaraq, gözlənilən səmərəni vermir. Finlandiya isə əhalinin rifah halına, təhsil göstəricilərinə görə dünyada ilk yerlərdən birini tutur. Təhsilin demək olar ki, tamamilə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi, bu xərclərin səmərəli istifadəsi, keyfiyyətli təhsilin hamı üçün əlçatan olması inkişafı şərtləndirən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Digər tərəfdən, əhalinin qocalması prosesi sürətləndiyindən Finlandiya hökuməti əhalinin rifahını təmin etmək üçün sosial təminat müavinətlərini deyil, məşğulluğu artırmağı əsas hədəf kimi görür. Bu isə sosial- iqtisadi inkişafın dayanıqlı və davamlı olmasını xarakterizə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Amerika Birleşik Devletleri'nde Sağlık Finansmanı (2021) [Elektron resurs]
<https://www.iienstitu.com/blog/amerika-birlesik-devletlerinde-saglik-finansmani>
2. Amerika sağlık sistemi ve Amerika'da sağlık sigortasi (2023) Elektron resurs]
<https://www.eb3vize.com/amerika-saglik-sistemi-ve-saglik-sigortasi/>
3. Erdoğan, İ. (2003). Çağdaş eğitim sistemleri (5. baskı). İstanbul: Sistem Yayıncılık.
4. Gökhan, B. Amerika Birleşik Devletleri Eğitim Sistemi: Karşılaştırmalı Bir Çalışma. [Elektron resurs]
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/148781>
5. Schletchy, P. C. (2006). Okulu yeniden kurmak. Özden, Y. (Çev.). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
6. Şahin, S. (2009). Amerika birleşik devletleri eğitim sistemi. Ada, Ş. ve Baysal, N. (Eds.), Eğitim yapıları ve yönetimleri açısından çeşitli ülkelere bir bakış. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
7. Analyzing the Census Bureau's 2022 Poverty, Income, and Health Insurance Data [Electronic resource]
<https://www.cbpp.org/blog/analyzing-the-census-bureaus-2022-poverty-income-and-health-insurance-data>
8. Analyzing the Census Bureau's 2022 Poverty, Income, and Health Insurance Data Social security [Electronic resource]
<https://www.cbpp.org/research/policy-basics-top-ten-facts-about-social-security#>
9. Education at a Glance 2022: OECD indicators [Electronic resource]
https://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2022_3197152b-en
10. Education at a Glance 2023: OECD indicators [Electronic resource]
<https://www.oecdilibrary.org/sites/e66718fben/index.html?itemId=/content/component/e66718fb-en>
11. EU report: Your social security rights in Finland (2013)

12. Health at a Glance 2019: OECD indicators [Electronic resource]
<https://www.oecdilibrary.org/sites/e88a7402en/index.html?itemId=/content/component/e88a7402-en>
13. Health at a Glance: Europe 2020 [Electronic resource]
https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/health-at-a-glance-europe-2020_82129230-en
14. Mohamed, E. M. Finland's experiences in financing education. Sohag University International Journal of Educational Research. Vol. (5): 1-7
15. Pensions at a Glance 2021: OECD indicators [Electronic resource]
https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/pensions-at-a-glance-2021_ca401ebd-en
16. <https://data.worldbank.org/indicator/>
17. <https://www.statista.com/statistics/530295/finland-share-of-public-expenditure-on-education-in-the->
18. https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/social-spending/indicator/english_7497563b-en
19. <https://www.macrotrends.net/countries/WLD/world/healthcare-spending>
20. <https://data.oecd.org/healthres/health-spending.htm>
21. <https://population.un.org/wpp/>

**THE STUDY OF THE WORLD EXPERIENCE IN THE DIRECTION OF
INCREASING THE EFFICIENCY OF THE STATE'S SOCIAL EXPENDITURES:
THE CASE OF THE USA AND FINLAND**

Aygün TAHMAZLI

SUMMARY

Achieving efficiency in any field means achieving greater results using fewer resources. In order to optimize spending in social areas, it is appropriate to examine the experience of a number of highly developed countries and determine the prospective possibilities of their use. In the article, for this purpose, in the countries that are part of several Economic Cooperation and Development Organizations, in recent years, the total expenses incurred on health care, education and social protection and social security, as well as the specific weight of state expenses in GDP, have been comparatively analyzed and the current situation has been expressed based on the analysis. Also, in order to evaluate the efficiency of health and education costs, the relationship between these expenditures and key indicators was evaluated by correlation analysis. The result of the analysis showed that there is a positive linear relationship between healthcare spendings and life expectancy at birth, and between education costs and PISA assessment (including mathematics, reading and science). In addition, 2 liberal and social developed countries (USA and Finland) were selected from among these countries and their healthcare, education and social security systems were examined.

Keywords: *health, education, social protection and social security, OECD, efficiency of social spending, socio-economic development*

ИЗУЧЕНИЕ МИРОВОГО ОПЫТА В НАПРАВЛЕНИИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ СОЦИАЛЬНЫХ РАСХОДОВ ГОСУДАРСТВА: ПРИМЕР США И ФИНЛЯНДИИ

Айгюн ТАХМАЗЛЫ

РЕЗЮМЕ

Достижение эффективности в любой сфере означает достижение больших результатов с использованием меньших ресурсов. В целях оптимизации расходов в социальной сфере целесообразно изучить опыт ряда высокоразвитых стран и определить перспективные возможности его использования. В статье для этого в странах, входящих в ряд организаций экономического сотрудничества и развития, за последние годы общий объем расходов, произведенных на здравоохранение, образование и социальную защиту и социальное обеспечение, а также удельный вес государственных расходов в ВВП были сравнительно проанализированы и на основе анализа выражена текущая ситуация. Также для оценки эффективности расходов на здравоохранение и образование была оценена взаимосвязь этих расходов с ключевыми показателями с помощью корреляционного анализа. Результат анализа показал, что существует положительная линейная связь между расходами на здравоохранение и ожидаемой продолжительностью жизни при рождении, а также между расходами на образование и оценкой PISA (включая математику, чтение и естествознание). Кроме того, из числа этих стран были выбраны 2 либеральные и социально развитые страны (США и Финляндия) и исследованы их системы здравоохранения, образования и социального обеспечения.

Ключевые слова: здравоохранение, образование, социальная защита и социальное обеспечение, ОЭСР, эффективность социальных расходов, социально-экономическое развитие.

Мəqalə redaksiyaya daxil olub: 11.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 14.11.2023

Çara qəbul olunub: 28.12.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**AQRAR SEKTORA DÖVLƏTİN
MALİYYƏ DƏSTƏYİNİN ƏRZAQ
TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ TƏSİRİ**

№ 4(9)-2023
səh. 54-64

Nərminə CƏFƏRZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
(UNEC)

nermine.ceferzade@azersun.com

Aqrar sektora dövlətin maliyyə dəstəyinin ərzaq təhlükəsizliyinə təsiri

Nərminə CƏFƏRZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

XÜLASƏ

Ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi insan sağlamlığı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı araşdırmalar son illərdə intensivləşmişdir. İqtisadi siyasətlərdə mühüm yer tutan aqrar siyasətlər baxımından ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı tənziqləmələr artmaqdadır. Beynəlxalq miqyasda, xüsusilə Avropa İttifaqında (Aİ) xüsusi əhəmiyyətə malik olan ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi aqrar sahədə qlobal bir faktor olaraq yerini almaq istəyən ölkəmiz üçün də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Məqalədə dünya təcrübəsində dövlətlərin aqrar siyasətləri və aqrar sektora dövlətin maliyyə dəstəyi çərçivəsində ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi araşdırılmış və onlar arasındakı əlaqə təhlil edilmişdir. Lakin ərzaq təhlükəsizliyi çox geniş bir sahəni əhatə edən bir mövzu olduğundan yalnız kənd təsərrüfatı istehsalı əsasında təhlil aparılmışdır. Bundan əlavə, məqalədə xüsusi bir məhsulun nəzərdən keçirilməsindən daha çox ümumi bir çərçivədə müəyyən bir məhsulun qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir. Tədqiqat işində dünyada bu sahədə aparılan araşdırmalar üzrə material və metodlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, kənd təsərrüfatı, dövlətin maliyyə dəstəyi, aqrar siyasət, ÜTT.

JEL kodu: Q18; Q10

GİRİŞ

2050-ci ilə qədər dünya əhalisinin doqquz milyardı ötəcəyi proqnozlaşdırılır və bu zaman kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatın da artması yetərli və keyfiyyətli qidanın əldə edilməsi baxımından müəyyən problemlər yaradacağı gözlənilir. Artan əhali ilə paralel artan ehtiyacları qarşılamaq üçün kənd təsərrüfatı sahələrindən daha çox səmərəlilik əldə etmək məqsədi ilə səylər göstərilir. Bu vəziyyət kimyəvi maddələrin intensiv istifadəsi nəticəsində torpağın və təbii sərvətlərin şüursuz şəkildə məhvə sərbəb olmaqdadır. Yanlış istifadə və tətbiq üsulları ilə yanaşı, məhsul alındıqdan sonra gedən proseslərdə qida təhlükəsizliyi ilə bağlı şübhələrin artmasına səbəb olur (Daboe, 2020: s.141-151).

Müasir dövrdə yüksək məhsuldarlıq üçün istifadə edilən geni dəyişdirilmiş orqanizmlərin, xüsusilə Amerika kimi xarici ölkələrdə kənd təsərrüfatı sahəsində tez-tez istifadə edildiyi görülür. Toxumçuluq sahəsində istifadə nəticəsində istehsal olunan transgenetik toxumlar qısa müddətdə məhsuldarlığın artırılmasını təmin etsə də, uzun müddətdə həm insan sağlamlığı, həm də təbii resurslar üçün böyük risk yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sektorun strateji əhəmiyyətə və ya mövqeyə malik olması ilə bağlı geniş fikirlər mövcuddur. Son zamanlar dünyada kənd təsərrüfatının strateji əhəmiyyətinə birbaşa və ya dolayısı ilə təsir edən hadisələr baş verir ki, bu da kənd təsərrüfatı ilə bağlı müzakirələrin artmasına səbəb olmuşdur. Bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatının milli gəlir və məşğulluqdakı payı azalsa da, kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin iqtisadiyyatdan kənar sosial və ətraf mühitə təsir göstərməsi bu müzakirələrdə dövlətin rolunu gündəmə gətirir. Kənd təsərrüfatı insanların ən əsas ehtiyacı sayılan qidalanma üçün zəruri olan ərzaq məhsulları ilə təmin edən bir sahə olduğundan, dövlət cəmiyyətin ərzaq təhlükəsizliyini və ilk növbədə kənd təsərrüfatının təminatının təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Lakin kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin təbii-iqlim şəraitindən asılılığını, dünyada artan ekoloji problemləri və iqlim dəyişikliyi nəticəsində təbii ehtiyatlardan istifadənin məhdudlaşdırılmasını nəzərə alsaq, kənd təsərrüfatı istehsalının davamlılığı mühüm problem kimi qarşıya çıxır. Ona görə də, dövlətlər üçün getdikcə artan əhalinin ərzaq tələbatının ödənilməsinin çətinliyi daha yaxşı anlaşılır.

Bu tədqiqat işində yerli və xarici ədəbiyyatlardan, mövzu ilə əlaqədar elmi məqalə, jurnal və elektron qəzetlər və s. resurslardan istifadə istifadə edilmişdir. Daha dəqiq desək, başda Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı olmaqla bir sıra müxtəlif təşkilatların internet portallarında təqdim olunmuş faydalı məlumatlar bu buraxılış işinin informasiya bazası arasında öz yerini tapmışdır. Bununla yanaşı, beynəlxalq təşkilatların rəsmi sənədləri, tədqiqat mövzusu üzrə daha əvvəl aparılmış olan elmi araşdırmalar və digər elmi ədəbiyyatlardan da geniş istifadə edilmişdir.

TƏDQIQATIN METODLARI

Tədqiqat işinin əsas aparılma metodu kontent analiz araşdırma üsuludur. Bununla yanaşı, müqayisəli təhlil üsulu tədqiqat işinin nəzəri əsasını təşkil edir. Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat işində qeyd olunan məsələlər beynəlxalq iqtisadiyyat sahəsinin əsas istiqamətlərinin struktur, funksional, məntiqi, müqayisəli təhlili, statistik, səbəb-nəticə və digər metodologiyalarından istifadə etməklə həll edilmişdir.

PROBLEMİN TƏHLİLİ

Kifayət qədər, keyfiyyətli və təhlükəsiz qida əldə etmək insanın ən fundamental hüquq və azadlıqlarından biridir və heç kəs bu hüquqdan məhrum edilə bilməz. Kənd təsərrüfatı sektoru kifayət qədər və keyfiyyətli ərzaq təminatında lokomotiv rolunu oynayır. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatı sahəsində müvafiq siyasət tədbirləri və qaydalarla birlikdə həll edilməlidir. Ərzaq təhlükəsizliyi hər bir insanın sağlam yaşaya bilməsi və fəaliyyətini davam etdirə bilməsi üçün hər zaman kifayət qədər və balanslı qida əldə etmək hüququ kimi müəyyən edilə bilər. Ərzaq təhlükəsizliyi o zaman mövcud olacaqdır ki, bütün insanlar hər zaman kifayət qədər, təhlükəsiz və keyfiyyətli qidaya fiziki və iqtisadi çıxış əldə edə bilsinlər.

Kənd təsərrüfatı torpaqdan və toxumdan istifadə edərək bitki və heyvan mənşəli məhsullar istehsal etmək və bu məhsullardan daha qiymətli məhsullar əldə etmək üçün həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyətdir. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatdakı əhəmiyyəti və rolu bəşər tarixinə qədər gedib çıxır. Torpağa əsaslanan becərmə, əkin və məhsul yığımı söylərini ifadə edən kənd təsərrüfatı istehsalı və fəaliyyəti köçəri qaydadan oturaqlığa keçiddə mühüm rol oynamış və sənaye inqilabına qədər on min ilə yaxın bir müddət ərzində bəşəriyyətin taleyini müəyyən etmişdir. Kənd təsərrüfatı demək olar ki, hər bir ölkədə tamamilə bazar iqtisadiyyatı şərtlərinə buraxıla bilməyən və dövlətin müdaxiləsini tələb edən strateji əhəmiyyətli sahə kimi görülür. Kənd təsərrüfatının strateji sahə kimi nəzərdən keçirilməsində əhalinin qidalanması, ərzaq təhlükəsizliyi, resursların sənayeyə ötürülməsi və gəlirlərin bölüşdürülməsi kimi amillər ön plana çıxır. Bu amillərlə yanaşı, dövlətin kənd təsərrüfatına müdaxiləsini tələb edən başqa səbəblər də mövcuddur (Erbaş, 2017: s.17-25).

İnsanda ən güclü instinkt olan aclıq hissini doymaq və ya qidalanma ehtiyacını ödəmək bilavasitə yaşamaq mübarizəsi ilə bağlı olduğu üçün bir cəmiyyətin ən prioritet problemi əhalinin qidalanmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, təhlükəsizlik, sağlamlıq, təhsil, mədəniyyət və əyləncə kimi ehtiyaclar ancaq qidalanma məsələsi həll edildikdən sonra gündəmə gəlməkdədir. Ona görə də, hər bir cəmiyyətin məcburi istehlak maddəsi olan ərzaq məhsullarının istehsalı zəruridir. Hər bir ölkə öz sosial strukturlarına və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmalıdır. Qidalanmanın həyatın davamı üçün məcburi olması qidalanmağı mümkün edən qida məhsullarını istehsal edən kənd təsərrüfatı sektorunu strateji mövqeyə qoyur və bu məqsədlə aqrar sektora dövlət tərəfindən külli miqdarda vəsait köçürüldükdə dəstək verilir.

Əslində, əhalinin qidalanması problemini yerli istehsal əvəzinə xaricdən ərzaq məhsulları gətirməklə həll etmək olar. Lakin insan cəmiyyətləri və ya ölkələr arasında münasibətlərin korlanması və aralarındakı gərginliyin bəzən müharibəyə çevrilə biləcəyi bir şəraitdə ölkələr ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı baxımından xarici dövlətlərdən asılı olmaq istəmir. Bu səbəbdən aclıq, təbii fəlakət və müharibə kimi fəvqəladə vəziyyətlərdə ehtiyac duya biləcəkləri ərzaq ehtiyatlarını hazır saxlamaq istəyirlər. Bu, artıq məhsul istehsalı zərurətini yaradır,

beləliklə, kənd təsərrüfatında özünü təmin etmək və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti dövlətin kənd təsərrüfatı sektorunu dəstəkləməsinə səbəb olur (Bayramoğlu, 2021: s.117-123).

Kənd təsərrüfatının başqa bir funksiyası da odur ki, o, ölkələrin sənayeləşməsinə və deməli, inkişaf prosesinə töhfə verir. Sənayeləşmə prosesində kənd təsərrüfatının milli gəlirdə payı azalsa da, kənd təsərrüfatı digər sektorlarla əlaqəsini və bazar əlaqələrinə görə strateji əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqda davam edir (Karaman, 2017: s.177-182). Kənd təsərrüfatının bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqəsi artan əhali üçün ərzaq məhsulları istehsalı, sənaye investisiyalarına qənaət axınının təmin edilməsi, sənaye məhsulları bazarlarının genişləndirilməsi, ixracdan idxal olunan əsas vəsaitlərin alınması üçün gəlir əldə edilməsi və əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı kimi müxtəlif formalarda özünü göstərir (Gezer, 2022: s.178-191). Sənaye ilə kənd təsərrüfatı arasında digər əlaqə işçi qüvvəsinin hərəkətiliyi ilə qurulur. Kənd təsərrüfatının ÜDM-də payı azaldıqca, gizli işsizliyin hökm sürdüyü kənd təsərrüfatı sektorundan sənaye sektoruna əmək miqrasiyası sənaye üçün ucuz işçi qüvvəsi mənbəyi yaradır. Bu nəticə kənd təsərrüfatı sektorunda məhsuldarlığı aşağı olan işçi qüvvəsinin sənayedə daha səmərəli işləməsinə şərait yaratmaqla inkişafın mühüm problemi olan məhsuldarlığa olan ehtiyaca cavab verir (Quliyev, 2018: s.21-23).

Dövlətin aqrar sektora müdaxiləsinin digər mühüm əsaslandırması bazar sistemindən yaranan gəlir bölgüsüdür. Bu mənada, aztəminatlı qrupdakı əhaliyə qarşı tez-tez baş verən aqrar sektorda qeyri-bərabər və ədalətsiz bölgüsünü düzəltmək üçün dövlət müdaxiləsi qaçılmazdır. Kənd yerlərində yaşayan və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhali ilə şəhərlərdə yaşayan, sənaye və xidmətlər kimi daha yüksək əlavə dəyər yaradan sektorlarda çalışan əhali arasında gəlir bərabərsizliyinin düzəldilməsi ilə bağlı narahatlıqlar dövlətin aqrar sektora müdaxiləsinin mühüm səbəbidir. Məlumdur ki, aqrar sektorda məhsuldarlıq və əlavə dəyər yaratmaq imkanları sənaye və xidmət sektorları ilə müqayisədə kifayət qədər aşağıdır. Əgər dövlət yenidən bölüşdürmə rolunu öz üzərinə götürərək gəlir bölgüsünə müdaxilə etməsə, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sektor milli gəlirdən getdikcə daha az pay ala bilər. Gəlir bölgüsündə daha da pisləşmə, sosial sülh və əmin-amanlığı pozmaq, qeyri-sabitliyə səbəb olmaq, siyasi və iqtisadi böhranlara səbəb olmaq riskini daşıyır. Belə halların qarşısını almaq üçün dövlətlər cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin milli gəlirdən daha balanslı pay almasını təmin etmək üçün kənd təsərrüfatı sektorunu dəstəkləməyə çalışırlar.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində kənd təsərrüfatı siyasəti strateji əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu gün milli siyasətlər yaradılarkən qlobal proseslərdən asılı olmayaraq hərəkət etmək çətinləşib, milli siyasət seçimləri imkanları məhdudlaşmışdır. 19-cu əsrdə indiki sənayeləşmiş ölkələr kənd təsərrüfatı sahəsində liberal siyasət yürüdərək *"körpə sənaye"* yanaşmasını və sənaye məhsullarında proteksionizmi mənimsəmişlər. Lakin 19-cu əsrin ikinci yarısından 20-ci əsrin ilk illərinə qədər əkinçilik sahələrinin azalması kənd təsərrüfatı istehsalının paralel olaraq azalmasına səbəb olmuş və bu dövrdə yaşanan iqtisadi böhranlar, müharibələr və qıtlıqlar, eləcə də, dövlətlər arasında ticarət narahatlığı olmuşdur. Bundan sonra ölkələrin kənd təsərrüfatında proteksionizm meyllərini artmışdır (Bayramoğlu, 2021: s.117-123).

Dünyada baş verən proseslərin təsiri ilə ölkələr daxilində dəstəkləyici və müdaxiləçi kənd təsərrüfatı siyasəti, gömrüklər tərəfindən isə qoruyucu kənd təsərrüfatı siyasəti izlənilmişdir. 1920-ci illərdə dünya ölkələrində kənd təsərrüfatı siyasətinin əsas məqsədi bütün kənd təsərrüfatı istehsalat vahidlərini həvəsləndirmək və istehsalı stimullaşdıran mühit yaratmaqla əmtəəlik məhsulların səviyyəsini yüksəltmək olmuşdur. 1950-ci illərə qədər özünü təmin etmək məqsədi 1950-ci ildən sonra mexanikləşdirmə yolu ilə daha çox istehsal etmək və xarici bazarlara çıxarmaq məqsədi ilə əvəz olunmuşdur. Bu siyasətlərin təsiri ilə bu illərdə yerli istehsal və ixrac artmışdır. 1980-ci illərdən etibarən, dövlətlərin iqtisadiyyata müdaxiləsinə minimuma endirməyə çalışan liberal hərəkətin ön plana çıxması ilə dövlətin kənd təsərrüfatı sektorunu müdafiə və təşviqləri zəifləməyə başlamışdır. BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu), DB (Dünya Bankı) və ÜTT (Ümumdünya Ticarət Təşkilatı) kimi xarici dinamikalər 1980-ci illərdən

başlayaraq dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı siyasətinin müəyyənləşdirilməsində həlledici rol oynamışdır (Mansırılı, 2022: s.152-158).

Bir çox ölkələrdə son dövrlər azad ticarət istiqamətində siyasətlər inkişaf etdirilmişdir. Artan ərzaq tələbi, istehlakçıların məlumatlılığı, quraqlıq, kənd təsərrüfatı istehsalında baş verən dalğalanmalar və qiymət artımları ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqların artmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlər bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatı siyasətinin prioritet məsələlərinə çevrilmişdir (Aktaş, 2015: s.59-67).

Qida təhlükəsizliyi anlayışı ingiliscə *"food security"* anlayışının qarşılığı kimi istifadə edilir. Bununla belə, qida təhlükəsizliyi daha çox fiziki, kimyəvi və mikrobioloji xüsusiyyətləri baxımından istehlaka uyğun qidalar üçün istifadə olunur. Tarixən qiymətləndirildikdə, ərzaq təhlükəsizliyi anlayışının yaranmasının 1929-cu ilin böyük iqtisadi depressiyasına qədər davam etdiyini görmək mümkündür. Bu dövrdə dövlətlər həm istehsalçıları, həm də istehlakçıları dəstəkləmək üçün bir sıra tədbirlər görməli oldular. Yenə hələ konseptual istifadəsi olmasa da, həm mülki əhalinin, həm də hərbiçilərin qidalanması məsələsi İkinci Dünya Müharibəsi illərində dövlətlərin əsas siyasətlərindən birinə çevrilmiş, bir çox ölkələrdə məcburi istehlak mallarının paylanması dövlətin nəzarətinə götürülmüşdür. Ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası 1974-cü ildə Ümumdünya Ərzaq Konfransında ərzaq təminatına əsaslanan yanaşma ilə *"milli və beynəlxalq səviyyədə əsas ərzaq məhsullarının mövcudluğunun və qiymət sabitliyinin təmin edilməsi"* kimi istifadə edilmişdir. Daha sonra 1983-cü ildə Ümumdünya Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı tərəfindən verilən tərifdə qidaya çıxış vurğulanmış və ərzaq təhlükəsizliyi *"bütün insanların hər zaman ehtiyac duyduqları əsas qida maddələrinə həm fiziki, həm də iqtisadi çıxışı"* olaraq təyin edilmişdir. Konsepsiya daha sonra fərdi və ev təsərrüfatlarının səviyyələrini, həmçinin regional və milli səviyyələrini daxil etmək üçün yenidən işlənmişdir. 1996-cı ildə Romada keçirilən Ümumdünya Ərzaq Sammitində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı ərzaq təhlükəsizliyini *"hər kəsin hər zaman aktiv və sağlam bir həyat üçün qida ehtiyaclarını qarşılayan adekvat, təhlükəsiz və bəsləyici qidaya fiziki, sosial və iqtisadi çıxışı"* kimi müəyyən etmişdir. Bu tərif qida təhlükəsizliyi konsepsiyasına həm əhatə dairələri, həm də proseslər baxımından müraciət etdiyi üçün güclü qəbul qazanmışdır (Gezer, 2022: s.178-191).

1996-cı il Roma Ərzaq Sammitinin Hesabatında ərzaq təhlükəsizliyi məqsədlərinə nail olmaq üçün hər bir dövlətin öz resursları və imkanlarına uyğun strategiya qəbul etməli olduğu xatırladılmış və ərzaq təhlükəsizliyinin regional və beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığının vacibliyi vurğulanmışdır. 1996-cı ildə Ümumdünya Ərzaq Sammitində verilən tərif qida təminatının dörd əsas meyarını vurğulayır: *mövcudluq, əlçatanlıq, istifadə və sabitlik*. Birinci ölçü adekvat qidanın mövcudluğuna aiddir. Bu, istər yerli istehsal, istərsə də idxal vasitəsilə lazımı keyfiyyətdə və kifayət qədər miqdarda ərzaq məhsullarının mövcudluğunu göstərir. Bu ölçü xüsusilə kənd təsərrüfatı sistemlərinin tələb olunan ərzaq məhsullarını ödəmək qabiliyyəti ilə əlaqələndirilə bilər. İkinci ölçü fərdlərin adekvat pəhriz üçün uyğun qidaları əldə etmələrini təmin edəcək resurslara çıxışı ilə bağlıdır. Üçüncüsü, səhiyyə xidmətləri, ərzaq təhlükəsizliyi, təmiz su və uyğun qida vasitəsilə qidadan istifadəyə əsaslanır. Bu ölçü həm də fizioloji ehtiyacları cavab verən qidalanma rifahına aiddir. Dördüncü meyar bütün əhalinin hər zaman ev təsərrüfatları və ya fərdi səviyyədə müvafiq və kifayət qədər qida əldə edə bilməsini nəzərdə tutur. Bu, iqtisadi böhranlar və ya iqlimlə bağlı təbii fəlakətlər kimi risklər qarşısında kifayət qədər və uyğun qidaya çıxışın təmin edilməsidir (FAO).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı müəyyən kateqoriyaları ərzaq təhlükəsizliyinin tərifində vurğulanan dörd göstərici meyarının ölçülməsi və qiymətləndirilməsi üzərində əsaslandırır. Mövcudluq ölçüsü göstəriciləri bitki və heyvan mənşəli zülal mənbələrinin orta göstəriciləridir və kök, kök yumruları və taxılardan əldə edilən qida təchizatı dəyərləri qida istehsalının orta göstəriciləridir. Giriş ölçüsü göstəriciləri avtomobil yollarının və dəmir yollarının vəziyyəti, adambaşına düşən ümumi daxili məhsul, daxili ərzaq qiymətləri indeksi, qida çatışmazlığının yayılması, yoxsulların ərzaq xərclərinin payı və ərzaq defisitinin dərinliyidir. Sağlam su ehtiyatlarına çıxış, ümumi səhiyyə xidmətlərinin yayılması, beş yaşınadək aşağı boy və çəkisi olan uşaqların faizi, hamilə qadınlarda və uşaqlarda anemiyanın

yayılması, A vitamini çatışmazlığının səviyyəsi, məktəb yaşlı uşaqların yod çatışmazlığı səviyyəsi və çəkisi az olan yetkin əhalinin faizi istifadə ölçüsünün göstəriciləridir. Ərzaq təhlükəsizliyində sabitlik ölçüsünün göstəriciləri kimi taxıl idxalından asılılıq, əkin sahələrində suvarılan əkinçilik səviyyəsi, ərzaq idxalını ödəyən ixracın səviyyəsi, daxili ərzaq qiymətlərinin dəyişməsi, adambaşına ərzaq istehsalının dəyişməsi və siyasi sabitlik də istifadə olunur.

Qida təhlükəsizliyi təhlillərində qida təhlükəsizliyi üç əsas proses baxımından qiymətləndirilir. Birincisi, *"xroniki ərzaq təhlükəsizliyi"*dir. İstehsal və ya maliyyə resurslarının kifayət qədər çıxışının olmaması və ya çatışmazlığı kimi səbəblərdən insanların ən əsas qida ehtiyaclarını belə uzun müddət və ya davamlı olaraq qarşılaya bilməməsidir. Bu prosesin sonunda aclıq və yoxsulluq geniş vüsət alır və daimi olur. İkincisi, *"müvəqqəti ərzaq təhlükəsizliyi"*dir. O, ev təsərrüfatlarının gəlirlərində, ərzaq qiymətlərində və ya ərzaq istehsalında illik və ya dövrü dalğalanmalar, ərzağa çıxış və ya ərzaq mövcudluğunda qəfil və qısamüddətli şoklar nəticəsində baş verən ərzaq təhlükəsizliyini izah edir. Üçüncüsü *"mövsümi ərzaq təhlükəsizliyi"*dir ki, biz bir aspektdə xroniki qida təhlükəsizliyinə, digər aspektdə müvəqqəti ərzaq təhlükəsizliyinə bənzəyən iki anlayış arasında yerləşdirə bilərik. Xroniki qida təhlükəsizliyi adətən proqnozlaşdırıla bilən və məlum hadisələrdən sonra baş verir; Mövsümi olduğu üçün müvəqqəti ərzaq təhlükəsizliyinə bənzəyir. İqlimlə bağlı hava şəraiti, əməklə bağlı tələb-təklif balanssızlığından yaranan problemlər və ya xəstəlik səbəbindən istehsalın azalması kimi məhdud və müvəqqəti ərzaq təhlükəsizliyi vəziyyətidir (Gezer, 2022: s.178-191).

Dünya əhalisinin artması ilə qida məhsullarına ehtiyac da artmışdır. Ərzaq məhsullarına olan yüksək tələbatı ödəmək üçün istehsalçılar vahid sahədən daha çox məhsul əldə etmək üçün kənd təsərrüfatı sahələrində kimyəvi maddələrdən istifadə edərək şərti istehsala başlamışlar. Səmərəlilik və istehsalda əhəmiyyətli artımların yaşandığı Yaşıl İnqilab dövrü olaraq bilinən bu dövrdə şüursuz və səhv pestisid tətbiqləri və kimyəvi gübrələrin həddindən artıq istifadəsi ətraf mühitin tarazlığını pozmuşdur. Bu deqradasiya nəticəsində ətraf mühitə və insan sağlamlığına mənfi təsirlər yaranmışdır. Bununla belə, inkişaf etmiş ölkələrdə istehlakçı məlumatlılığının artması ilə davamlı kənd təsərrüfatı və qida təhlükəsizliyi anlayışları müzakirə olunmağa başlayıb. Qida təhlükəsizliyi problemini global miqyasda insan sağlamlığına və ətraf mühitə zərər verməyən təhlükəsiz və keyfiyyətli şəkildə istehsal və ticarəti həll edən ölkələrdə hökumətlərin əhəmiyyət verdiyi qida siyasətlərindən birinə çevrilmişdir (Daboe, 2020: s.141-151).

Qida təhlükəsizliyi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının öz məsuliyyət sahələrində verdiyi prioritet məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə 1997-ci ildə BMT-nin İnzibati Əlaqələndirmə Komitəsinin tərkibində 1996-cı il Ümumdünya Ərzaq Sammitinin Fəaliyyət Planının icrasına nəzarət etmək vəzifəsi daşıyan *"Ərzaq Təhlükəsizliyi və Kənd İnkişafı Kommunikasiya Şəbəkəsi"* yaradılmışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv təşkilatların iştirakı ilə yaradılan rabitə şəbəkəsinin katibliyi Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) və Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Fondu (IFAD) öz üzərinə götürmüşdür. Ölkəmizdə də rabitə şəbəkəsi fəaliyyətləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Daimi Koordinasiya sistemi çərçivəsində və FAO-nun ölkə ofisinin rəhbərliyi altında, müvafiq dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının töhfəsi və iştirakı ilə həyata keçirilir.

Aclıq və yoxsulluqla mübarizəni ümumbəşəri insan hüquqlarının bir hissəsi kimi görən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Təşkilatı Ümumdünya Ərzaq Proqramı çərçivəsində 2030-cu ilə qədər aclıq və yoxsulluğa son qoymaq məqsədinə doğru çalışır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2015-ci ildə qəbul etdiyi və dünyanı dəyişdirəcək məqsədlər kimi təqdim etdiyi "Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri"ndən birincisi, "hər yerdə yoxsulluğun bütün formalarına son qoymaq", ikincisi isə *"aclığa son qoymaq, ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək, qidalanmanın yaxşılaşdırılması və dayanıqlı kənd təsərrüfatının təşviq edilməsi"* müəyyən edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ kimi inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarla müqayisədə AI-də kənd

təsərrüfatı sektoru ümumi məşğulluğa və ümumi daxili məhsula (ÜDM) daha çox töhfə verir. Bununla belə, ABŞ-dəki bizneslərlə müqayisədə, Aİ-dəki müəssisələr orta hesabla daha kiçikdir və buna görə də daha az səmərəlidir, nəticədə daha yüksək istehsal xərcləri və buna görə də kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri daha yüksəkdir.

Kənd təsərrüfatı məşğulluğu Aİ-də ümumi məşğulluğun təxminən 4,2%-ni təşkil edir və kənd təsərrüfatı sektoru ÜDM-in 1,2%-ni təşkil edir. Adambaşına düşən ümumi əlavə dəyər – burada adambaşına düşən təsərrüfat gəlirinin təqribi orta göstəricisi istifadə olunur (ildə €14,708 təşkil edir). 2016-cı ilin göstəricilərinə görə orta biznes sahəsi 16,5 hektardır. Lakin ABŞ-da bu rəqəm 178,9 hektardır ki, bu da Aİ-dən 10 dəfə çoxdur. Türkiyədə kənd təsərrüfatı sahələrinin sahəsi təqribən 6,0 hektardır, yəni Aİ ərazisinin təxminən üçdə birinə bərabərdir. Əsas kənd təsərrüfatı məhsulları 2018-ci ildə 365,5 milyard avro olan kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyərinin müvafiq olaraq 14,5%-ni, 8,7%-ni və 12,0%-ni təşkil edən süd, mal əti və taxıldır. Praktikada Aİ süd, ət və taxıl bazarlarına intensiv müdaxilə edir. Bu səbəbdən bu məhsullarla bağlı Vahid Kənd Təsərrüfatı Siyasətinin (VAP) həyata keçirilməsi diqqət mərkəzində olacaqdır(FAO).

Bu ümumi məlumatların arxasında bir çox Aİ üzv ölkələrinin kənd təsərrüfatı sektorları arasında böyük fərqlər dayanır. Kənd təsərrüfatının daha çox inkişaf etdiyi Hollandiya, Danimarka, Belçika, Fransa və Almaniya kimi Şimali Avropa ölkələri ilə İtaliya, Yunanıstan, İspaniya və Portuqaliya kimi kənd təsərrüfatının daha az inkişaf etdiyi Cənubi Avropa İttifaqı ölkələri arasındakı fərqi xüsusilə ifadə etmək lazımdır. Aİ-nin Şimal regionu daha inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı sektoruna malikdir. Cənub bölgələri ilə müqayisədə müəssisələr daha böyükdür, daha mexanikləşdirilmişdir və giriş kimi daha çox kimyəvi gübrə və pestisidlərdən istifadə edir. Cənub bölgəsində hektardan məhsuldarlıq nisbətən yüksəkdir. Şimalda kənd təsərrüfatının ümumi məşğulluğa və ÜDM-ə verdiyi töhfə Cənubu ilə müqayisədə daha azdır. Ümumi ÜDM-də ən yüksək paya malik iki ölkə müvafiq olaraq 4,3% və 4,0% ilə Şərqi Avropa ölkələri Rumıniya və Bolqarıstan, ən aşağı göstəricilərə malik iki ölkə isə müvafiq olaraq 0,3% və 0,6% ilə Lüksemburq və Böyük Britaniyadır. Kənd təsərrüfatının gəlir göstəriciləri və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ölçüləri nəzərə alındıqda oxşar bölgü yaranır. Kənd təsərrüfatı gəlirlərinin səviyyəsi Portuqaliya və Yunanıstanda ən aşağı olduğu halda, Hollandiya, Danimarka, Belçika, Lüksemburq və Fransada ən yüksəkdir. Yunanıstan, Portuqaliya və İspaniya nisbətən kiçik, İsveç isə daha böyük kənd təsərrüfatı sahələrinə malikdir.

Ümumi Kənd Təsərrüfatı Siyasəti (Common Agricultural Policy - CAP) kənd təsərrüfatı istehsalında səmərəliliyin artırılması, fermerlərin gəlirlərinin xidmət və sənaye sahələrində çalışanlarla tarazlaşdırılması, istehlakçıların kənd təsərrüfatı məhsullarını sərfəli qiymət, keyfiyyət və kəmiyyətlə əldə etmələrini təmin etmək məqsədi ilə 1960-cı ildən həyata keçirilir və üç əsas prinsip əsasında həyata keçirilir. Bunlar vahid bazarın qurulması, icma seçimi və maliyyə həmrəyliyi. Vahid Bazar kənd təsərrüfatı məhsullarının sənaye məhsullarında olduğu kimi İcmanın daxili bazarında sərbəst hərəkətini hədəfləyir. Vahid bazarın yaradılması ümumi qiymət və rəqabət qaydaları, mərkəzi idarəetmə, ümumi sanitariya və fitosanitar qaydalar, üzv ölkələrdə balanslaşdırılmış məzənnə və xarici rəqabətdən ümumi müdafiə tələb edir.

İcma üstünlük prinsipi Aİ-də istehsal olunan məhsullara üstünlük vermək məqsədi daşıyır. Bu prinsiplə AB-də istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları üçüncü ölkələrdən idxala qarşı qorunur, ixraca gəldikdə isə bu məhsullara subsidiyalar verilir. Maliyyə həmrəyliyi prinsipi vahid bazar və icma seçimi prinsipləri çərçivəsində həyata keçiriləcək ümumi siyasətin ümumi büdcə ilə və bütün üzv ölkələrin iştirakı ilə əhatə olunmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu prinsipə uyğun olaraq CAP büdcəsi yaradılmışdır və bu büdcənin maliyyələşdirilməsi Aİ büdcəsi hesabına həyata keçirilir. AB büdcəsi illər keçdikcə artmağa davam etməkdədir. Bu büdcə 1980-ci ildə 15,9 milyard avro idisə, 2018-ci ildə 156,7 milyard avroya yüksəlmişdir. 1980-ci ildə büdcənin 73,6%-i OTP-yə ayrıldığı halda, bu nisbət illər keçdikcə tədricən azalaraq 2000-ci ildə 44,5%-ə, son məlumatlara görə 2018-ci ildə 37,3%-ə düşmüşdür (Bayramoğlu, 2021: s.117-123).

Bu üç prinsip çərçivəsində kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə sektorlar əsasında "Ümumi Bazar Qaydaları" yaradılmışdır. Sözügedən bazar sifarişlərinə qiymət və müdaxilə, icma

daxilində sərbəst hərəkət, üçüncü ölkələrlə ticarət, rəqabət və maliyyələşdirmə siyasəti daxildir. İlk ümumi bazar sifarişi taxıl sektorunda 1962-ci ildə yaradılmışdır və hazırda 23 məhsul və yaxud məhsul qrupları üçün ümumi bazar qaydaları mövcuddur. CAP kənd təsərrüfatı qiymətlərinin dəstəklənməsi, ticarət məhdudiyyətləri, torpaqların kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərindən kənarlaşdırılması, istehsal kvotaları və fermerlərə birbaşa ödənişlər kimi bir sıra siyasətlərdən ibarətdir. Bəzi məhsullar üçün fermerlərin normal bazar şəraitində almalı olduğu hədəf qiymət müəyyən edilir. Adətən hədəf qiymətin faizi kimi hesablanan müdaxilə qiyməti zəmanətli minimum qiymətdir. Müdaxilə qiyməti əsasən dənli bitkilər, kərə yağı, süd tozu, şəkər, zeytun yağı, mal əti və donuz ətinə tətbiq edilir. Bundan əlavə, yalnız müəyyən bitki mənşəli məhsullara aid olan ödəniş növləri var. Buğda istehsalçılarında dekara görə ödənişlə yanaşı, qoyun-keçi yetişdirənlərə də heyvan başına pul ödənilir. Təbii şəraiti əlverişsiz olan dağlıq rayonlarda yaşayan fermerlərə əmək haqqı becərdikləri sahəyə və ya təsərrüfatlarında saxladıqları heyvanların sayına görə ödənilir. İstehsal kvotaları şəklində istehsal nəzarəti yalnız şəkər və süd məhsullarına tətbiq edilmişdir. Əkin sahələrinə nəzarət təcrübəsi 1992-ci ildən, xüsusilə dənli və yağlı bitkilər kimi tarla bitkiləri üçün getdikcə daha çox davam etdirilir. Kənd təsərrüfatı idxalını tənzimləyən və kənd təsərrüfatı ixracına subsidiya verən sərhəd siyasətləri icma daxilindəki dəstək siyasətlərinin nəticəsidir.

Bu siyasətlər bütün Aİ kənd təsərrüfatı bazarlarına şamil edilmir. Yumurta və toyuq əti kimi bəzi məhsullar üçün xarici ticarət müdafiəsi olsa da, daxili dəstək mexanizmləri yoxdur. Digər tərəfdən, yağlı toxumlar, pambıq və tütün kimi fərq ödənişləri şəklində dəstək alan məhsullar sərhəd mühafizəsi altında deyil. Taxıl, süd, mal əti və şəkər kimi əsas məhsullar hər iki siyasətdən faydalanır. Bu bazar tənzimləmə siyasətləri ilk dəfə 1962-ci ildə tətbiq olunduqdan sonra əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir (Daboe, 2020: s.141-151).

Bu yaxınlarda CAP yenidən islahat ərəfəsindədir. 2017-ci ildə başlanmış müzakirələr və ictimai məsləhətləşmələr nəticəsində Komissiya həmin ilin noyabr ayında "*Ərzaq və Kənd Təsərrüfatının Gələcəyi*" adlı bəyannamə hazırlamış və bütün maraqlı tərəflərə təqdim etmiş, daxil olan rəylər nəzərə alınmaqla 1 iyun 2018-ci il tarixində CAP-nin gələcəyi ilə bağlı qanunvericilik təkliflərini dərc etmişdir. Tövsiyələrin əsasını CAP-ni sadələşdirməyə və qaydalara uyğunluqdan daha çox nəticələrə və fəaliyyətə diqqət yetirməyə yönəlmiş yeni tətbiq sistemi olan CAP Strateji Planları təşkil edir (Bayramoğlu, 2021: s.117-123).

Bu çərçivədə üzv dövlətlər (1) fermerlərə ədalətli gəlirin təmin edilməsi, (2) rəqabət qabiliyyətinin artırılması, (3) qida zəncirində fermerlərin rolunun yaxşılaşdırılması, (4) iqlim dəyişikliyi, (5) ətraf mühit, təbii ehtiyatlar, (6) biomüxtəlifliyin qorunması, (7) kənd ərazilərini inkişaf etdirilməsi, (8) ümumi yenilənmə dəstəyi və (9) ərzaq keyfiyyəti kimi gələcək CAP üçün müəyyən edilmiş doqquz məqsədə nail olmaq niyyəti ilə siyasət tədbirlərini özündə əks etdirən CAP Strateji Planını hazırlamışdır. Bu Strateji Planlara həm birinci sütun, yəni birbaşa dəstək və bazar tədbirləri, həm də ikinci sütun, yəni kəndlərin inkişafı tədbirləri daxildir. Ona görə də hər bir üzv dövlətin hər iki sütun çərçivəsində həyata keçirəcəyi tədbirləri əhatə edən vahid strategiyası olacaqdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının bazarın tələblərinə uyğunlaşdırılması İkinci Dünya Müharibəsindən sonra kənd təsərrüfatı siyasətinin əsas məqsədi oldu. Bu məqsədə nail olmaq üçün səylər könüllü əkin sahələrinin azaldılması proqramlarından məcburi istehsal nəzarətinə qədər bir çox müxtəlif proqramları əhatə edir. Bu məqsədin əvəz edilməz hissəsi artıq ehtiyatların kənd təsərrüfatından kənara çıxarılması ilə bağlıdır. Qiymət və gəlir dəstəyinin azaldılması bəzən bu uyğunlaşma müddətini təşviq etmək üçün istifadə edilmişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artırılması 1970-ci illərdə daxili kənd təsərrüfatı siyasətinin məqsədi olmuşdur. Bu məqsədə nail olmaq 1985-ci il kənd təsərrüfatı qanununda kənd təsərrüfatı proqramlarının tərkibinə və ondan sonrakı müzakirələrə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, araşdırmalar göstərir ki, ABŞ-ın kənd təsərrüfatı siyasətindən çox bazar kənd təsərrüfatının əsl hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Məsələn, bir araşdırmada 1960-1993-cü illər arasında ABŞ-ın süd sektorunda struktur transformasiyada kənd təsərrüfatı siyasətinin həlledici payının cəmi 10% civarında olduğu müəyyən edilmişdir.

Ərzaq təhlükəsizliyinə çıxış baxımından insan sağlamlığına zərər verməyəcək keyfiyyətli və kifayət qədər qida təmin etmək son dərəcə vacibdir. Xüsusilə dünya əhalisinin artdığını nəzərə alsaq, keyfiyyətli və təhlükəsiz qidaya çıxış gündən-günə çətinləşir. Bununla belə, iqlim dəyişikliyi, getdikcə boş qalan torpaqlar və kənd təsərrüfatı sahələrinin səmərəsizliyi kimi amillər ərzaq təhlükəsizliyini təhdid edir. Bu baxımdan BMT və Dünya Bankı kimi təşkilatların bu sahədə müəyyən araşdırmaları mövcuddur.

NƏTİCƏ

Dövlətlərin sabit ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək qabiliyyəti birbaşa olaraq həyata keçirilən kənd təsərrüfatı siyasəti ilə bağlıdır. Ərzaq təhlükəsizliyinin yaxşı səviyyədə olduğu inkişaf etmiş ölkələr tarixən yüksək büdcə imkanlarından istifadə edərək kənd təsərrüfatı sektorunu dəstəkləmiş və onu liberallaşma prosesindən uzaq tutmağa çalışmışdır. Lakin müasir dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxunda Dünya Bankı, BVF və ÜTT kimi təşkilatların struktur uyğunlaşdırma proqramları ölkənin ehtiyaclarını ödəmək və sektorun problemlərini həll etməkdən daha çox izlənən kənd təsərrüfatı siyasətlərində daha həlledicidir. Struktur proqramların inkişaf etməmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsiri müdafiə və dəstək sistemlərinin zəifləməsi şəklində inkişaf etmişdir. Bu cür inkişaf inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan və ya inkişaf etməmiş ölkələr arasında ərzaq təhlükəsizliyi baxımından bərabərsizliyi daha da artırmışdır.

Ümumdünya Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı ərzaq təhlükəsizliyini sağlam həyat üçün hər kəsin kifayət qədər təhlükəsiz və qidaya çıxışı kimi müəyyən edir. Dünyada hər kəs üçün kifayət qədər qida istehsal olunsa da, dünya əhalisinin təxminən 1/9-i aclıqla mübarizə aparmaqdadır. Bu kontekstdə aclıq problemini sadə bir qida çatışmazlığı kimi qiymətləndirmək mümkün deyil. Təkcə istehsalı deyil, tarladan süfrəyə bütün istehsal, bölgü və istehlak münasibətlərini və prosesləri əhatə edən ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi kənd təsərrüfatı və ərzaq siyasətləri ilə sıx bağlıdır. Bu siyasətlərin inhisara alınması, qlobal kapitalizmin təsiri altında olan transmilli şirkətlərin ehtiyaclarına uyğun olaraq kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin müəyyən edilməsi və milli səlahiyyətlərin məhdudlaşdırılması, eləcə də ərzaq paylanmasında tarazlığın pozulması ərzaq təhlükəsizliyinə səbəb olmaqdadır. İqtisadi çöküşlər, kütləvi hadisələr, siyasi böhranlar, ekoloji problemlər, iqlim dəyişikliyi, yeraltı suların azalması, axar suların çirklənməsi, torpağın qısrılığı, kənd təsərrüfatı torpaqlarının bölünməsi, urbanizasiya, sənaye kənd təsərrüfatının genişlənməsi, kənd təsərrüfatında və ərzaqda qiymətin qeyri-sabitliyi, bitki xəstəlikləri, qida, səhmləri və qara bazarlar, israfçılıq, işsizlik, gəlir bölgüsündəki bərabərsizliklər, münaqişələr və müharibələr də ərzaq təhlükəsizliyini aradan qaldıran amillər hesab olunur.

Aqrar sektorun strateji əhəmiyyət kəsb etməsi hamı tərəfindən qəbul edilir. Artan əhalinin ərzaq tələbatının ödənilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, təbii sərvətlərin qorunması kimi məsələlər aqrar sektorun əhəmiyyətini artırır. Aqrar sektorun bu xüsusiyyəti kənd təsərrüfatı təchizatının təhlükəsizliyinə zəmanət verməyi zəruri edir. Bu öhdəlik kənd təsərrüfatı sektorunun dövlət tərəfindən prioritet sahə kimi qəbul edilməsini və müvafiq siyasətlə dəstəklənməsini tələb edir. Bu tədqiqatın məqsədi kənd təsərrüfatının strateji əhəmiyyətinə və tədarük təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurətinə diqqət çəkmək idi. Bu məqsəd çərçivəsində aqrar sektora dövlət müdaxiləsinin ümumi xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akalın M. (2014). "İklim Değişikliğinin Tarım Üzerindeki Etkileri: Bu Etkileri Gidermeye Yönelik Uyum ve Azaltım Stratejileri", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(2), s.365-373.
2. Aktaş E. (2015). "Farklı ülkelerdeki tarımsal destekleme politikalarının tarımsal üretim üzerine etkisinin karşılaştırmalı analizi", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15(4), s.59-67.
3. Bayramoğlu Z. (2021). "Kamu Desteklerinin Tarımsal Ürün Piyasalarına Bozucu Etkisi", Journal of the Institute of Science and Technology, 11 (4), s.117-123.
4. Deboe G. (2020). "Impacts of Agricultural Policies on Productivity and Sustainability Performance in Agriculture: A Literature Review", ECD Food, Agriculture and Fisheries, p.142-151.
5. Erbaş H. (2017). "Tarım-Gıda Etiği/Politikası ve Geleceğimiz: Ekonomi-Politik ve Ötesi Sosyolojik Bir Çerçeve", Türkiye Biyoetik Dergisi 4(1). s.17-25.
6. Gezer T. (2022). "Tarımsal Destek ve Kredilerin Tarımsal Üretim Üzerindeki Etkinliği", Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi, 9(4), s.178-191.
7. Karaman K. (2017). "Changing Economies Unchanging Gender Roles: A Sociological Study About Women Working in the Agri-Food Sector in Turkey", Fırat University Journal of Social Sciences. 27(1). p. 177-182.
8. Keyder Ç. (2013). "Bildığımız Tarımın Sonu, Küresel İktidar ve Köylülük", İletişim Yayınları. İstanbul, s.92-103.
9. Koç M. (2013). "Küresel Gıda Düzeni, Kriz Derinleşirken", NotaBene Yayınları. Ankara, s.112-123.
10. Quliyev E. (2018). "Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər", Kooperasiya Nəşriyyatı, Bakı, s. 21-23.
11. Mansırlı A. (2022). "Ərzaq Təhlükəsizliyi Məsələləri", Əmək və sosial münasibətlər, 2(18), s.152-158.
12. FAO. Food and Agriculture Statistics
<https://www.fao.org/food-agriculture-statistics/en/>
13. OECD. (2021). Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2021, Addressing the Challenges Facing Food Systems
https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2021_2d810e01-en

THE EFFECT OF GOVERNMENT FINANCIAL SUPPORT TO THE AGRICULTURAL SECTOR ON FOOD SECURITY

Narmina JAFARZADEH

SUMMARY

Food safety is a critical problem for human health. In recent times, there has been a surge in research on food safety. Agriculture policies play a significant role in economic policy, and there is a growing body of legislation pertaining to food security. For our nation, which aspires to become a major player in the global agricultural industry, the issue of food security is equally vital on the international scene, particularly inside the European Union (EU).

This article examined the problem of food security in the context of state agricultural policies, as well as the state's financial assistance to the agricultural sector globally and examined the connections between the two. However, because food security is such a broad topic, the analysis

was limited to looking at agricultural productivity. Furthermore, rather than being a review of a particular product, the essay assessed a single product within a broader framework. Materials and research techniques from around the world in this sector were used in the study.

Keywords: *food security, agriculture, state financial support, agrarian policy, WTO.*

ВЛИЯНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФИНАНСОВОЙ ПОДДЕРЖКИ АГР НА ПРОДОВОЛЬСТВЕННУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ

Нармина ДЖАФАРЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Вопрос безопасности пищевых продуктов имеет жизненно важное значение для здоровья человека. В последние годы исследования в области безопасности пищевых продуктов активизировались. Что касается сельскохозяйственной политики, которая занимает важное место в экономической политике, усиливается регулирование, связанное с продовольственной безопасностью. На международном уровне, особенно в Европейском Союзе (ЕС), вопрос продовольственной безопасности не менее важен для нашей страны, которая хочет занять свое место в качестве глобального игрока в сельскохозяйственном секторе.

В данной статье исследован вопрос продовольственной безопасности в рамках аграрной политики государств и финансовой поддержки государства аграрного сектора в мировом опыте и проанализирована взаимосвязь между ними. Однако, поскольку продовольственная безопасность – тема, охватывающая очень широкую область, анализ проводился только на основе сельскохозяйственного производства. Кроме того, в статье оценивался конкретный продукт в общих рамках, а не был сделан обзор конкретного продукта. В исследовательской работе использованы материалы и методы исследований, проводимых в этой области в мире.

Ключевые слова: *продовольственная безопасность, сельское хозяйство, государственная финансовая поддержка, аграрная политика, WTO.*

Мəqalə redaksiyaya daxil olub: 04.11.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 01.12.2023

Çapa qəbul olunub: 28.12.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

ELEKTROTEKNİKA
MÜƏSSİSƏLƏRİNİN
STRATEJİ MÖVQEYİNİN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN
SPACE MATRİSİ

№ 4(9)-2023
səh. 65-77

Nərgizxanım BAXIŞOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
"İqtisadiyyat və statistika" kafedrasının
baş müəllimi

nergizxanim.baxishova@aztu.edu.az

Elektrotexnika müəssisələrinin strateji mövqeyinin qiymətləndirilməsinin SPACE matrisi

Nərgizxanım Baxışova
Azərbaycan Texniki Universiteti
"İqtisadiyyat və statistika" kafedrasının baş müəllimi

XÜLASƏ

Məqalədə elektrotexnika müəssisələrin strateji mövqeyi qiymətləndirilmiş və Strateji Mövqe və Fəaliyyətin Qiymətləndirilməsi (SPACE) matrisi elektrotexnika müəssisəsi üzrə təsvir edilmişdir. Bu model üzrə müəssisənin güclü və zəif tərəfləri müəyyən edilərək fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün empirik təkliflər verilmişdir. Rəqabətqabiliyyətinin yüksədilməsi üzrə strategiyanın qiymətləndirilməsi üsullarından biri olan "SPACE matrisi" izolə olunmuş montaj kabelləri, elastik kabellər, çoxdamarlı, elastik mis ötürücülü kabellər, odadavamlı halogensiz kabellər, alçaq gərginlikli kabellər istehsal edən elektrotexnika müəssisəsi üzrə təhlil aparılmışdır. Bu modelə əsasən, müəssisənin maliyyə gücü, müəssisənin rəqabət üstünlükləri, xarici mühit sabitliyi, müəssisənin sənaye gücü və potensialının qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Bununla yanaşı, təklif olunan "SPACE matrisi" üzrə aparılan təhlilin nəticələri ümumiləşdirilmiş və şirkətin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: *elektrotexnika müəssisəsi, strategiya, maliyyə gücü, rəqabət üstünlükləri, strateji mövqe.*

JEL kodu:

GİRİŞ

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir şəraitdə elektrotexnika müəssisələrin strateji mövqeyi qiymətləndirməsinə və bu istiqamətdə tövsiyələrin verilməsinə yönəlmişdir. Tədqiqat işi müqayisəli təhlil, ekspert rəyləri əsasında aparılan təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatda elektrotexnika müəssisələrin rəqabətqabiliyyətinin yüksədilməsi üzrə strategiyanın qiymətləndirilməsi araşdırılmışdır. SPACE matrisi izolə olunmuş montaj kabelləri, elastik kabelləri, çoxdamarlı, elastik mis ötürücülü kabellər, odadavamlı halogensiz kabellər, alçaq gərginlikli kabellər istehsal edən "Bakı Gökür Cable" MMC-nin elektrotexnika müəssisəsi üzrə təhlil aparılmışdır. Tədqiqat nəticəsində rəqabət strategiyasının işlənməsi ilə bağlı yanaşmalar, müəssisədə rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi mexanizmi, "Bakı Cable Gökür LTD" müəssisənin maliyyə gücü, müəssisənin rəqabət üstünlükləri, xarici mühitin sabitliyi, sənaye gücü və potensialı örgənilmiş, şirkətin SPACE matrisi qiymətləndirilmiş, "Bakı Cable Gökür LTD"-nin qəbul edilmiş strategiyasının vektoru koordinatları göstərilmiş və "Bakı Gökür" MMC rəqabətqabiliyyətinin yüksədilməsi istiqamətində diversifikasiya, xərclərdə liderlik və şaquli inteqrasiya strategiyalarını seçilməsi tövsiyyə verilmişdir. "Bakı Gökür Cable" MMC-nin xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, bazar həcmi, bundan əlavə olaraq təchizatçıların sayı və məhsul müxtəlifliyinin dərəcəsi təhlil edilmişdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda elektrotexnika sahəsində mövcud problemlərinin həllində və dayanıqlı iqtisadi inkişafa töhfə verəcək proqramlarda və gələcək proqnozların hazırlanmasında, tədqiqatçılar tərəfindən rəqabət və rəqabət qabiliyyəti haqqında aparılan araşdırmalarda, o cümlədən təhsil müəssisələrində istifadə oluna bilər.

ƏSAS HİSSƏ

Rəqabət və strategiya bir-birinə düz mütənəsibdir yəni, əslində rəqabət olan yerdə strategiyaya ehtiyac var. Rəqabətin əksi isə inhisarçılıq və monopoliya olduğundan inhisarçılıq və monopolist idarəetmədə strategiyaya elə də ciddi ehtiyac duyulmur. Bu baxımdan ilk öncə

iqtisadi anlayış baxımından strategiya sözünün iqtisadi ədəbiyyatlara necə daxil olduğunu aydınlaşdırmağa çalışsaq. Bu zaman görürük ki, bu anlayış dilimizə hərbi elmindən daxil olmuşdur və strategiya sözü yunan mənşəli "stratego" sözündən olub, mənası "sərkərdənin maharəti" deməkdir. Bu fikirləri davam etdirərək qeyd edə bilərik ki, əgər sərkərdənin məharəti hərbi meydanında qələbəyə çatdırmaqdırsa, iqtisadi anlamda isə rəqabətlə bağlı strategiya biznes mühitində yeni uğurlara nail olmaqdan ibarət olmalıdır [1].

Müşahidələr göstərir ki, rəqabət strategiyasının tədqiqi və öyrənməsi ilə çoxsaylı tanınmış iqtisadçılar məşğul olmuşlar[1]. Onlardan M.Porter, Q.Minçberq, A.Maslou, F. Kotler, Q.Hemel, A.A.Juqulin, V.E.Momot, A.A.Şubin, S.Y.Xaminiç və başqalarının adlarını çəkmək olar.

M.Porter rəqabət strategiyası ilə bağlı fikirlərinə istinad edərək deyə bilərik ki, müəssisə necə rəqabət aparacağını, məqsədlərinin hansı olduğunu, necə formalaşdığını, hansı vasitələrlə və hansı fəaliyyətlərlə rəqabət mübarizəsində qalib gələcəyini və qarşıya qoyduğu məqsədlərə necə nail olacağını özü üçün aydın bilməlidir [11]. Qeyri-müəyyənliklə dolu olan rəqabət strategiyası ilə uğur qazanmaq sadəcə olaraq qeyri-mümkündür. Hazırda rəqabət strategiyasının müəssisənin fəaliyyətində necə rol oynayacağı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Ümumiyyətlə, müəssisələrin inkişafı baxımından rəqabət strategiyası ilə bağlı fikirləri aşağıdakı cədvəllə göstərə bilərik [1].

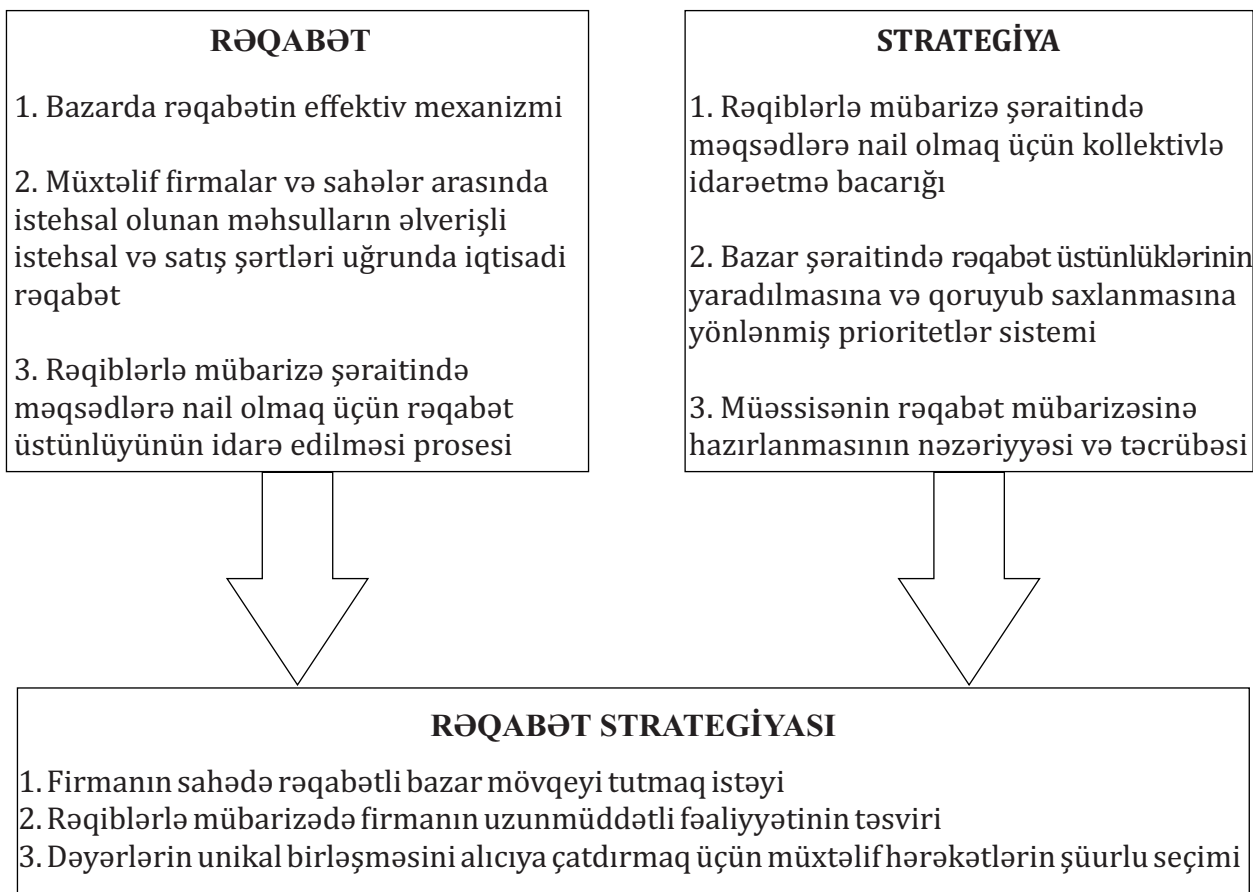
Cədvəl 1. Müəssisələrdə rəqabət strategiyasının işlənilməsi ilə bağlı yanaşmalar

Müəllif	Rəqabət strategiyası ilə bağlı müqayisəli yanaşmalar	Mənbə
M.Porter	1. Bütün digər müəssisələrdən fərqlilik. 2. Məsrəflər baxımından liderlik. 3. Fokuslaşmaq	[11]
A.Minçberq	Müəssisənin qısamüddətli və uzunmüddətli fəaliyyəti dövründə daima səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və bunu uyğun strategiyada düzəlişlərin edilməsi	[9]
A.Maslou	İstehlakçının bütün tələblərinin ödənilməsi (yüksək; hörmət, ünsiyyət, özünüifadə və ən aşağı səviyyədə isə təhlükəsizlik)	[8]
A.Boyçenko	Keyfiyyətli işçilər həmişə rəhbərliyin sahibkarlıq qabiliyyətini inkişaf etdirir.	[5]
F.Kotler	Məhsul, reklam, qiymət və satış üzrə strateji idarəetmə	[6]
A.A.Juqulin	1. Fərqlilik və daima öz məhsulunu yeniləmək. 2. Xərclərdə və məhsul buraxılışında qənaətçilik. 3. Məhsul buraxılışında yüksək keyfiyyət.	[4]
V.E.Momot	Sabit bir istiqamət kimi daima istehlakçıların tələbatlarının təmin edilməsi	[10]
Z.Səmədzadə	Rəqabət strategiyası müəssisənin rəqibləri ilə münasibətdə əmtəə bazarlarında davranışdır.	[2]

Mənbə: Müvafiq ədəbiyyatlar əsasında müəllif yanaşması

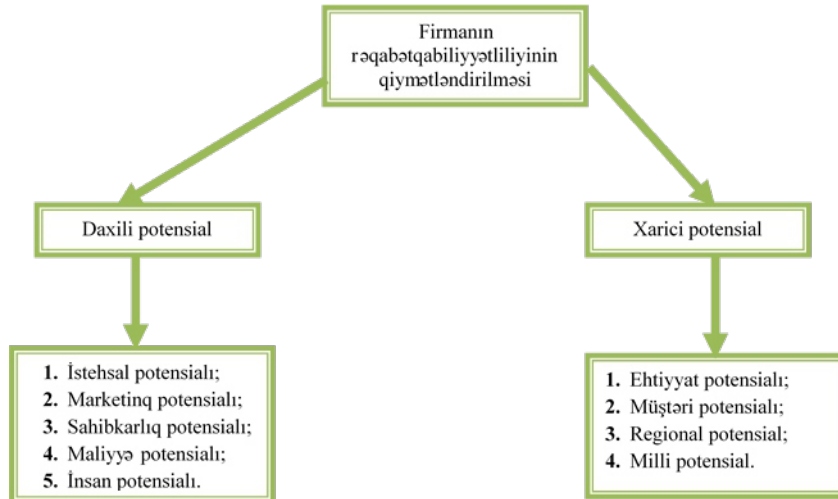
Strategiya, təşkilatın resurslarını əlaqələndirən, bölüşdürən və səmərəli şəkildə istifadə edən, təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün zəruri olan bir ümumiləşdirilmiş fəaliyyət növüdür. Kəskin rəqabət mühiti şəraitində firmanların davranış strategiyası bazar iqtisadiyyatında "rəqabət strategiyası" adını aldı. «Rəqabət» və «strategiya» anlayışlarının xüsusiyyətləri və əlaqələri Şəkil 1-də öz əksini tapmışdır.

Şəkil 1. Rəqabət strategiyasının mahiyyəti (müəllif yanaşması)

Kəskin rəqabət şəraitində bazar münasibətlərinin iştirakçılara rəqabətqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi, öz rəqabət mövqeyini qoruyub saxlamaq və idarəetmə düzgün qərarları qəbul etmək üçün çox vacibdir. Təsərrüfat subyektlərin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi onun fəaliyyət göstəricilərinin təhlilini edərək mühim rəqabət üstünlüklərini və bazarda mövcud mövqeyini müəyyən etməkdən və müəssisənin gələcək inkişafının təmin edilməsi istiqamətində qərarlar qəbul etmək və tədbirlər görməkdən ibarətdir. Beynəlxalq təcrübəyə istinad edərək deyə bilərik ki, rəqabətqabiliyyətlilik mövqeyinin qiymətləndirilməsi məsələsinə bir neçə aspektdən yanaşmaq olar. Bunlardan əsasları kimi deyə bilərik ki, belə qiymətləndirmə ölkə səviyyəsində, sahə səviyyədə, müəssisə səviyyəsində və məhsulla bağlı qiymətləndirmə ola bilər. Belə ki, iqtisadçı alimlər tərəfindən rəqabətqabiliyyətlilik mövqeyinin qiymətləndirilməsilə bağlı müxtəlif mövqelər vardır. S.B.Yeqorova firmanın rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsini aşağıdakı kimi təklif edir [7].

Şəkil 2. Müəssisədə rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi mexanizmi

Mənbə: [7]

Bir şirkətin strateji mövqeyini müəyyən etmək və qiymətləndirmək üçün bir sıra üsullardan istifadə olunur. Bir şirkətin strateji mövqeyini müəyyən etmək və qiymətləndirmək üçün SPACE təhlili haqqında kifayət qədər məlumat məhduddur, lakin buna baxmayaraq, məhsulun markanın və müəssisənin korporativ imicinin strateji mövqeyinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsində getdikcə populyarlaşır [12].

SPACE təhlili xarici və daxili amilləri tarazlaşdıran dörd əsas məsələnin sistematik qiymətləndirilməsidir. Xarici və daxili amillər strategiyanın ümumi mövzusunı müəyyən edir [13]:

Xarici amillər:

1. Sənayenin cəlbediciliyi
2. Xarici mühitin sabitliyi

Daxili amillər:

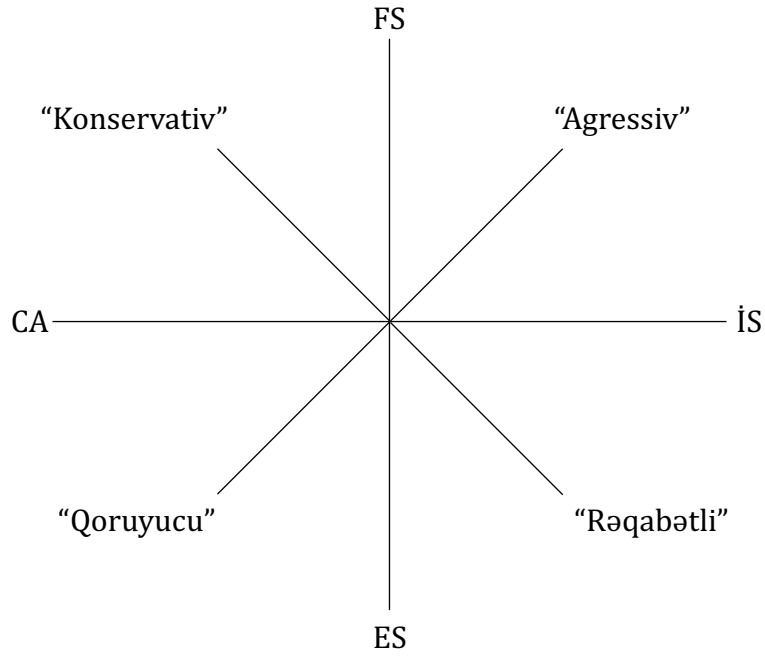
1. Rəqabət üstünlüyü
2. Maliyyə gücü

SPACE matrisi şirkətlərin ən sərfəli və effektiv strateji mövqeyini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. SPACE-in abreviaturası "Strategic Position and Action Evaluation" ingilis dilindən tərcümə olunaraq "Strateji mövqe və fəaliyyətin qiymətləndirilməsi" deməkdir. Bu matrisin ilkin qeydlərinə ABŞ-da 1982-ci ildə G. Rove, R. Mayson və K. Dickelin əsərlərində rast gəlinmişdir. Sonralar həm müəlliflər, həm də onların davamçıları tərəfindən dəyişiklərə məruz qalmışdır. Belə ki, 1998-ci ildə Letitia Ryder və Lynnette Lowe tərəfindən Long Range Planning jurnalında SPACE matrisi haqqında məqalə dərc olunmuşdur. Matrisin ümumi görünüşü aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir. Bu metodla şirkətin strateji mövqeyinin qiymətləndirilməsi 4 meyar üzrə aparılır: [3]

1. müəssisənin maliyyə gücü (financial strength - FS)
2. müəssisənin rəqabət üstünlükləri (competitive advantage - CA)
3. xarici mühitin sabitliyi (Environmental Stability - ES)
4. sənaye gücü və potensialı (Industrial strength - İS).

Hər bir amil ekspertlər tərəfindən ayrı-ayrılıqda 0-dan 6-ya qədər ball sistemi üzrə qiymətləndirilir. Meyarları qiymətləndirdikdən sonra hər bir meyar üçün orta qiymət hesablanır və qrafik şəkildə göstərilir. "Aqressiv", "rəqabətli", "konservativ" və ya "qoruyucu" 4 strateji vəziyyətlərdən asılı olaraq müəssisə üçün rəqabətçi strategiya mexanizmini müəyyən edilir.

Şəkil 3. SPACE matrisin qrafiki

Müəssisə hər bir strateji mövqeyə əsaslanaraq xüsusi tədbirlər görülür, bu aşağı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 2. SPACE matrisin strateji mövqeyinə əsasən görülən tədbirlər

Strateji mövqe	Vəziyyət	Tədbirlər
"Aqressiv"	Sabit və cəlbedici sahəyə xas olan vəziyyətdir, və bu sahədə məhsulları rəqabətə davamlı olan güclü müəssisə xüsusi bir üstünlüyə malikdir. Bu da, öz növbəsində, müəssisəyə rəqabət qabiliyyətini artırmaqla bazar dəyişikliklərinə adekvat olaraq cavab verməyə şərait yaradır.	Bu müəssisənin strategiya mexanizmi istehsal və satışın artmasına, bazar sektorlarının mənimsənməsinə və rəqibləri "tükənməyə" istiqamətlənmiş qiymət müharibəsinə yönəlir.
"Konservativ"	Bu vəziyyət sabit, lakin aşağı artım templəri olan sahələrin xüsusiyyətidir. Baxmayaraq ki, şirkətlər müəyyən bir maliyyə potensialına malikdirlər. Onu sabitləşdirmək üçün səylərini yönəltməlidirlər.	Bu müəssisənin strategiya mexanizmi mövcud məhsulların keyfiyyətini yaxşılaşdırmasına, həmçinin onun üstünlüklərini saxlamaq şəti ilə maya dəyərini aşağı salmasına və yeni növ məhsullar hazırlamasına yönəlir.
"Rəqabətli"	Bu strategiya, nisbətən qeyri-sabit sahələrə xarakterikdir, hansı ki, burada şirkətlər rəqabət üstünlükləri əldə edirlər. Yəni bu şirkətlər rəqabət qabiliyyətli, lakin sabit deyillər. Maliyyə itkilərinin səbəbi olan təhlükələr kritik hesab olunurlar.	Buna görə də, belə müəssisənin strategiya mexanizmi stabil şirkətlərlə əməkdaşlıq etmək, məhsuldarlığın artması, yeni maliyyə mənbələrinin axtarışı və satış şəbəkələrinin genişləndirməsi ilə bağlıdır.
"Qoruyucu"	Bu vəziyyətdə olan müəssisələrin nümayəndələri kəskin rəqabət mühitində zəif nüfuzə malik və cəlbedici olmayan müəssisələrlə xarakterikdir.	Bu müəssisənin strategiya mexanizmi investisiya və istehsal xərclərinin azaldılması, əsas iş sahəsinə diqqət yetirərək digər şirkətlə birləşməsi ilə bağlıdır. Bundan əlavə bu həllər kömək etməsə, onda ümumiyyətlə bazarı tərk etmək lazımdır.

Elektrotexnika sənayesi Azərbaycanın maşınqayırma sənayesinin mühüm sahələrindən biridir. Sənayenin bu sahəsi güc transformatorları, az güclü səyyar elektrik stansiyaları, 100 və daha yuxarı kVt gücündə müxtəlif modelli elektrik mühərrikləri, 1-dən 250 kVt-a qədər gücə malik motorlar, müxtəlif təyinatlar üçün elektrik və radio naqillər, kabellər və digər elektrik məhsulları istehsalı üzrə ixtisaslaşmış müəssisələrdən ibarətdir. Elektrotexnika sənayesi müəssisələri bazar iqtisadiyyatı şəraitində öz fəaliyyətlərini az-çox saxlamaları və yeni şəraitə uyğunlaşmaları ilə fərqlənirlər. Belə ki, bu sənayedə istehsal olunan bir sıra məhsullar dünyanın 45 ölkəsində qəbul olunan Türkiyə Standartlar İnstitutunun (FSE) sertifikatını almışdır. Hazırda Azərbaycanda elektrik naqillərin keyfiyyəti, fasiləsiz elektrik enerjisi təchizatı sistemi, elektrik

izolyasiya, güc transformatorlarına aid olan tələbləri əhatə edən və tətbiq edilən 46 İEC standartı var. Bundan başqa elektrotexnika sənayesi sahəsində ekoloji və elmi- texniki əməkdaşlıq üzrə beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat – "İnterelektro" BET fəaliyyətdədir və Azərbaycan hökumət səviyyəsində bu təşkilatla əməkdaşlıq edən 17 ölkədən biridir. Bu standartları yerli istehsal olan elektrik avadanlıqlara tətbiq edərək məhsulların dünya bazarına çıxış imkanları artırır və oxşar məhsul istehsalçıları ilə rəqabət mübarizəsinə qoşulmaq üçün geniş imkanlar yaradır.

Bildirək ki, hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən elektrotexnika müəssisələrinin bir qismi özəl formada, digər bir qismi isə ölkənin Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərən müəssisələrdir. Ölkədə elektrotexnika sənayesinin özəl formada inkişafını təmin edən elektrotexnika sənaye müəssisələri kimi "Gök-Nur Bakı LTD", "Nexus" MMC (Ultra Computers), "ATEF şirkətlər qrupu", "Azərkabel", "Dalğa" EİM, "Peyk" zavodu, ASC "Elektroterm MMC" və başqalarını sadalamaq olar. Bu müəssisələr ölkədə müxtəlif ölçüdə izolə olunmuş quraşdırma kabelləri, yağ transformatorları, komplekt transformator yarımstansiyaları, stabilizatorlar gərginlik transformatorları və s. istehsal olunur ki, bunlar da əsasən elektrotexnika sənayesinin inkişafına xidmət edir.

Elektrotexnika müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksədilməsi üzrə strategiyalarının hazırlanması və reallaşmasına yeni texnoloji nizam çərçivəsində yeni xüsusiyyətləri ilə etibarlılığı, qənaətcilliyi, keyfiyyəti, idarəolunmasını və müştəriönümlüüyü nəzərə alınaraq nəinki Azərbaycan üzrə həmçinin regional səviyyədə baxılmalıdır. Məqalədə SPACE matrisini qiymətləndirmək üçün əsas tədqiqat obyektini kimi "Baku Cable Goknur" MMC seçilmişdir.

Müxtəlif ölçü və voltajda kabelləri istehsal edən sözügedən şirkət 2003-cü ildə təsis olunmuşdur. Hazırda müxtəlif çeşiddə və hər ölçüdə izolə olunmuş montaj kabelləri, elastik kabellər, çoxdamarlı, elastik mis ötürücülü kabellər, odadavamlı halogensiz kabellər, alçaq gərginlikli kabellər istehsal edən zavod Almaniya, Türkiyə, Finlandiyadan gətirilən müasir və yeni texnoloji avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. İstehsalda istifadə olunan xammal isə Rusiya, Türkiyə və digər Avropa ölkələrindən gətirilir. Müəssisənin məhsulları daxili bazarla yanaşı Gürcüstan, Qazaxıstan, Belarusiya, Rusiya, Ukrayna, Türkmənistan, Tacikistan, Əfqanıstan və digər ölkə bazarlarına ixrac edir [15]:

Tədqiqat obyektini olan şirkət tərəfindən istehsal olunan kabellərə tələbatın ümumi səviyyəsini qiymətləndirmək üçün bazar payı göstəricisini hesablamaq olar. Bazar payı, müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas göstəricisi olub, rəqiblər ilə müqayisədə bazardakı vəziyyətini xarakterizə edir. Müəssisə baxımından rəqabətqabiliyyətlilik mövqelərini qiymətləndirərkən istifadə olunacaq ikinci bir göstərici kimi müəssisənin bazar payıdır. Bazar payı aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$BP = \frac{RC}{TC} \quad (1)$$

Burada; BP - bazar subyeti olan müəssisənin payı;

RC - subyektin pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin həcmi;

TC - Bazarda ümumi pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin həcmi.

Tədqiqat obyektini olan şirkətin bazar payı göstəricisini hesablamaq üçün (1) düsturundan istifadə edərək cədvəl 3-ü tərtib etmişik.

Cədvəl 3. "Baku Cable " məhsullarının elektrotexnika sənaye məhsullarında payı və həcmi (mln. manat)

illər üzrə	Elektrotexnika sənaye məhsullarının həcmi (mln. manat)	"Baku Cable " məhsullarının həcmi (mln. manat)	bazar payı, %
2020	290,1	63,1	21.8
2021	258,8	63	24.3

Cədvəl məlumatlarından görsənir ki, sözgedən şirkətin bazar payı 2020-cı ildə 21,8% təşkil etmişdir. 2021-ci ildə, bu göstərici 2,6% artaraq 24,3% təşkil etmişdir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, elektrotexnika sənayesi üzrə ümumi məhsulun həcmi 31,8 mln azalmasına baxmayaraq, tədqiqat obyektı olan şirkət kabel istehsalını stabil saxlayıb bazar payını artırmışdır. Bu onu deməyə əsas verir ki, MMC rəqiblərinə nisbətən daha sürətli böyüyür. Bazar payının artması miqyas effekti yaradır, yəni bu effekt MMC-yə daha iri miqyasda fəaliyyət göstərməyi, xərcləri azaltmağına, qiymətin aşağı salınmasına imkan verəcəkdir. Bu da nəticədə, satışlarının artmasına, müştəri bazasının genişləndirməsinə və müştəri loyallığının artırmasına gətirib çıxardacaqdır. Digər tərəfdən isə bazar payının artması firmanın təchizatçılar ilə sövdələşmə gücünü və nüfuzunu artıracaqdır. Reputasiyasının güclənməsi öz növbəsində investorları cəlb etmək üçün bir vasitə olacaqdır və nəticə olaraq, müəssisənin gəlirliyinin artmasına və rəqibləri ilə müqayisədə üstünlüyə malik olacaqdır.

Tədqiqat obyektı olan şirkətin ən sərfəli və effektiv strateji mövqeyinin müəyyən etmək üçün SPACE matrisi istifadə olunur. SPACE matrisi üzrə verilən hər bir amil ekspertlər tərəfindən ayrı-ayrılıqda 0-dan 6-ya qədər ball sistemi üzrə qiymətləndirilmişdir. Ekspertlər tərəfindən qiymətləndirmə əsasında alınan hesablama nəticələri cədvəldə öz əksini tapmışdır.

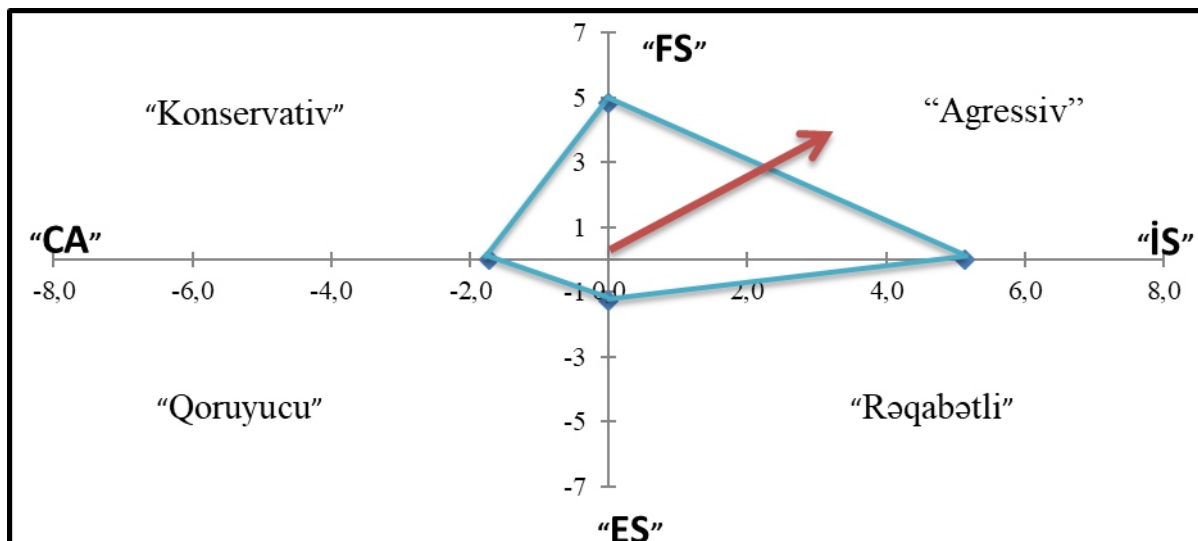
Cədvəl 4. "Baku Cable Goknur LTD" şirkətin SPACE matrisini

FS (y)		ES (-y)	
Kredit almaq imkanı	6	Tərəfdaşlarla sabit münasibətlər	-1
Ödəmə qabiliyyəti	5	Qanunvericiliyin sabitliyi	-1
Dövlət dəstəyi	6	Tələbin sabitliyi	-1
Maliyyə resurslarının mövcudluğu	5	Təchizatçı qiymətlərin sabitliyi	-3
Ehtiyat fondu	5	Xammal bazasının mövcudluğu	-1
Banklarla sabit münasibətlər	6	Xarici əlaqələrin sabitliyi	-2
Dövriyyə vəsaitlərin strukturu	3	Qiymət sabitliyi	-3
	5.1		-1.7
CA (-x)		İS (x)	
İstehsalın genişləndirilməsi imkanı	-1	Müəssisənin imici	5
İstehsalın təşkili	-2	Qiymət	5
Xammal bazasının vəziyyəti	-2	Paylama kanalları	4
Resurslara qənaət etmək imkanı	-1	Xidmətin keyfiyyəti	5
İstehsal təcrübəsi	-1	İxtisaslı liderlərin mövcudluğu	5
İxtisaslı kadrlar	-1	Daxili infrastrukturla təmin edilmə	5
İstehsalın modernləşdirilməsi imkanı	-1	İstehlakçıların ehtiyaclarının ödənməsi	5
	-1.3		4.9

Təhlilin nəticəsi göstərir ki, tədqiqat obyektini olan şirkətin mövcud strategiya pozisiyası aqressivdir. Cədvəldə hesablamaların nəticəsi onu deyir ki, FS üzrə xal 5,1 deməkdir, fəaliyyət göstərdiyi sənaye sahəsi sabit və cəlbədidir, həmçinin əlverişli, stabil iqtisadi şəraiti mövcuddur. Müəssisənin maliyyə gücü ona rəqabət üstünlüyünü saxlamağa və bu mövqedə özünü qorumağa imkan verir.

Bununla yanaşı, CA üzrə alınan xal -1,3. deməkdir ki, tədqiqat obyektini olan şirkət bu sənaye sahəsində çox güclü rəqabət üstünlüyünə malikdir. Hesablanan nəticə onu deməyə əsas verir ki, ES 1,7 olması bazarın bu segmenti yüksək rəqabətli və bazarda çoxlu rəqiblərin var. Bu da öz növbəsində bazara yeni gələnlərin daxil olmasını çətinləşdirir. Bu çətinlik bazara girişin yüksək kapital xərcləri tələb olunması ilə bağlıdır, digər tərəfdən isə ən mühim təhlükə idxal şəklində əvəzədi məhsulların bazara daxil olmasıdır. Bundan əlavə, İS - 4,9 xal olması nisbətən sabit sənaye sahəsi üçün xarakterikdir. İstehsal potensialının yüksəldilməsi və ya diversifikasiyası iri kapital xərcləri tələb edir. Təhlil nəticələri onu deməyə əsas verir ki, tədqiqat obyektini olan şirkət sağlam maliyyə vəziyyətinə malik olub, bu vəsaitləri tədqiqat və inkişaf proqramlarına yatırmaqla bazarda böyük bir segmenti götürərək, bu sahədə liderliyi qazana bilər.

Şəkil 4. "Baku Cable Goknur LTD"-nin qəbul edilmiş strategiyasının vektoru koordinatları

Şəkildən gördüyümüz kimi, istiqamət vardır, bununla yanaşı, təşkilat seçdiyi sənaye seqmentinə yaxşı köklənmişdir. Bu pozisiya şirkətin maliyyə gücü ilə rəqabət üstünlüyünü qoruya bilməsini nümayiş etdirir. Rəqabət üstünlüyünü bacarıqlı marketinqin, artan bazar payının, strateji idarəetmənin və sağlam maliyyə vəziyyətinin sayəsində qazanmışdır.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, tədqiqat obyektı olan şirkətin əsas məqsədi, elektrotexnika məhsullarının regional bazarda rəqabətqabiliyyətli mövqenin saxlanması və gücləndirilməsi olmalıdır. Prioritetlərin və göstəricilərin inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsi üçün şirkətin yeni həlləri tətbiq etməsi zəruridir. Buna görə, şirkət bazardakı mövqeyini və bazar payını qorumaq üçün rəqiblərin davranışlarını daim izləməli və qərar qəbul etmək üçün ən optimal strategiyayı seçməlidir. Bu məqsədlə təhlilin ümumi nəticələri onu deməyə əsas verir ki, tədqiqat obyektı olan şirkətin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində diversifikasiya, xərclərdə liderlik və şaquli inteqrasiya strategiyalarını seçilməsi məqsədəuyğun olar.

Birinci strategiyaya əsasən, təşkilat diversifikasiyası ona tək gəlirliliyi və rəqabət qabiliyyətliliyini qoruyub saxlamağa deyil, həmçinin hər hansı bir məhsulun realizasiyası ilə bağlı olan risk səviyyəsini azaltmağa şərait yaradır.

İkinci strategiya istehsalın maya dəyərinin azaldılması ilə bağlıdır. Yüksək keyfiyyətli kablərin qiyməti, ilk növbədə, onların hazırlanmasında istifadə olunan xammalın qiymətindən asılıdır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, kabel istehsalı material tutumludur və bu səbəbdən metalın maya dəyəri ümumi kabelin maya dəyərində payı orta hesabla 80% təşkil edir. Bundan əlavə, kabelin qiymət formalaşmasına, kabelin örtüyü və izolyasiyanın hazırlanmasında istifadə olunan materialların qiymətləri də təsir göstərir. Bu baxımdan şirkət məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması üçün resursa qənaət edən yeni texnologiyalardan istifadə etməli, əsas və köməkçi prosesləri daim təkmilləşdirilməlidir. Bu da öz növbəsində, uzunmüddətli rəqabətqabiliyyətliliyi təmin edir.

Nəticə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, aqressiv strategiyanın həyata keçirilməsi üçün digər müəssisələrlə birləşdirməni təklif edən inteqrasiya strategiyasını seçmək məqsədəuyğun olar. Nəticə etibarilə bu strategiyayı reallaşdıraraq müəssisə öz fəaliyyət nəticələrini yaxşılaşdıracaqdır. Tədqiqat obyektı olan şirkətin rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi üzrə strategiyanın hazırlanması bu sənaye sahənin digər oxşar biznes şərtləri ilə olan müəssisələri üçün faydalı ola bilər. Elektrotexnika sahəsinin digər şirkətləridə bu strategiya modelindən istifadə etməklə onlar öz təsərrüfat və investisiya fəaliyyətlərini optimallaşdırmağa, resurslardan səmərəli istifadə etməyə, rəqabət üstünlüyünü artırmağa imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Вахішова N.N. "Elektrotexnika müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və strateji inkişafının formalaşması" : / iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2023. – 180 s.
2. Səmədzadə Z. Ə. iqtisadi enkklopediya. Bakı -2009 s.
3. Арутюнова Д.В. Стратегический менеджмент Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2010. Глава 11
4. Жигулин А.А. Основное конкурентное преимущество предприятия: идентификация, значение, обеспечение / Вид. ХНЕУ, 2006. – № 7. – с.71-73.
5. Бойченко А.В. Глобализация мирового хозяйства: Учеб. Пособие / М.: ИНФРА-М, 2010. 376 с
6. Котлер Ф. Основы маркетинга. Издательский дом "Вильямс" с 647., Киев -2007.
7. Егорова С.Б. журнал "Экономика" Вестник Чувашского университета. 2012. № 4.
8. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А.Г. Маслоу; пер. с англ. – СПб.: Евразия, 2009. – 478 с.
9. Минцберг Г. "Стратегический процесс / Г. Минцберг, Дж.Б. Куинн, С. Гошал. СПб., 2001. – 688 с
10. Момот В.Е. Тенденции развития производственно-экономических систем / Днепропетровск: ДУЭП, 2002. - 228 с
11. Портер М. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов. М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. 454 с
12. Dimitrova T.V. Evaluating the strategic position of an organisation through space analysis. Economic archive 3/2017
13. Mohammad Reza Karimi Alavijeh. Application of SPACE Matrix. 2020. Developing Country Studies (Online). Vol 2, No.8.
14. <https://www.toolshero.com/strategy/space-analysis/>
15. www.goknurbaki.az

SPACE MATRIX OF STRATEGIC POSITION EVALUATION OF ELECTROTECHNICAL ENTERPRISES

Nargizkhanim BAKHISHOVA

SUMMARY

The article evaluates the strategic position of electrotechnical enterprises and Strategic Position and Performance Assessment (SPACE) matrix is described for the electrical engineering enterprise. According to this model, the strengths and weaknesses of the enterprise have been identified and empirical proposals for the improvement of the enterprise have been given. The article assesses the strategic position of electrical engineering enterprises. An analysis was carried out of the electrical enterprise, which produces insulated assembly cables "SPACE Matrix", flexible cables, multi-core, flexible copper transmission cables, fire-resistant halogen-free cables, low voltage cables. One of the methods for assessing the strategy for increasing the competitiveness of electrical enterprises was carried out. According to this model, the financial stability of the enterprise, the competitive advantages of the enterprise, the stability of the external environment, the production capacity and potential of the enterprise were assessed. In addition, the results of the analysis carried out using the proposed "SPACE matrix" are

summarized and recommendations were made to the company to increase its competitiveness.

Key words: *electrotechnical enterprise, strategy, financial strength, competitive advantages, strategic position.*

SPACE МАТРИЦА ОЦЕНКИ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ ЭЛЕКТРОТЕХНИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Наргизханым БАХИШОВА

РЕЗЮМЕ

В статье оценивается стратегическое положение электротехнических предприятий и Стратегическая позиция и оценка эффективности (SPACE) описана для электротехнического предприятия. Согласно этой модели выявлены сильные и слабые стороны предприятия и даны эмпирические предложения по совершенствованию предприятия. В статье оценивается стратегическое положение электротехнических предприятий. Проведен анализ электротехнического предприятия, которое производит изолированные сборочные кабели «SPACE Matrix», гибкие кабели, многожильные, гибкие медные кабели передачи, огнестойкие безгалогеновые кабели, кабели низкого напряжения. Проведена одна из методик оценки стратегии повышения конкурентоспособности электротехнических предприятий. Согласно этой модели оценивалась финансовая устойчивость предприятия, конкурентные преимущества предприятия, стабильность внешней среды, производственная мощь и потенциал предприятия. Кроме того, обобщены результаты анализа, проведенного по предложенной «SPACE-матрице» и были даны рекомендации компании для повышения ее конкурентоспособности.

Ключевые слова: *электротехническое предприятие, стратегия, финансовая устойчивость, конкурентные преимущества, стратегическое положение.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 03.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 01.10.2023

Çara qəbul olunub: 18.12.2023

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

"YAŞIL İQTİSADİYYAT"
DAVAMLİ İNKİŞAFIN TƏMİN
OLUNMASI VASİTƏSİ KİMİ

№ 4(9)-2023
səh. 78-88

Murad XEYİRXƏBƏRLİ,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
(UNEC)

murad.kheyirxaharli@gmail.com

"Yaşıl iqtisadiyyat" davamlı inkişafın təmin olunması vasitəsi kimi

Murad XEYİRXƏBƏRLİ,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

XÜLASƏ

Dünyanın bir çox ölkələrində ekoloji problemin getdikcə dərinləşməsi və ekosistemə antropogen təsirlərin çoxalması ənənəvi təsərrüfatçılığın əsaslarına yenidən baxmağı və ekoloji yönümlü iqtisadiyyata keçidi zəruri edir. Bu cür inkişaf ölkəmizdə də strateji əhəmiyyət kəsb edir və bu səbəbdən ölkəmizdə təmiz ətraf mühit və "yaşıl" artım milli prioritetlər kimi qəbul edilmişdir. Məqalədə yaşıl iqtisadiyyatın xarakterik xüsusiyyəti öyrənilmiş və yaşıl iqtisadi inkişafın zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Azərbaycanın aqrar-ərzaq kompleksinin timsalında "yaşıl" inkişafın müasir vəziyyətinə aydınlıq gətirilmiş və bu sahədə inkişafın daha da sürətləndirilməsinə dair elmi əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir. Məqalədə həm də ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının istehsalı zamanı marketinq konsepsiyalarının tətbiqinin zəruriliyinə diqqət yetirilməsinin vacibliyi göstərilmişdir. Tədqiqatda göstərilmişdir ki, bir tərəfdən istehlakçıların, başqa bir tərəfdən isə müəssisə və təsərrüfatların, eyni zamanda bütövlükdə cəmiyyətin mənafeyinin gözlənilməsi şərtilə inkişafın təmin edilməsi marketinqin sosial-etik konsepsiyasının tətbiqini qaçılmaz edir. Məqalədə həyatın ekoloji keyfiyyətinə, həmçinin iqtisadiyyatın ekoloji və resurs effektivliyinə aydınlıq gətirilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının "yaşıl" inkişaf rellərinə keçirilməsinin amilləri dəqiqləşdirilmişdir.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl inkişaf, ekologiyalaşdırma, iqtisadiyyatın ekoloji effektivliyi; iqtisadiyyatın resurs effektivliyi.

JEL kodu: Q54; Q56; Q57

GİRİŞ

Hazırkı dövrdə sivilizasiyamızın qarşılaşdığı problemlər cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Bu problemlər sırasına qlobal iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin itirilməsinə və yaxud aradan çıxmasını, iqtisadi və sosial gərginlikləri, həmçinin virus infeksiyalarının yaranması və yayılmasını aid etmək olar. Son dövrlər sadalanan problemlər sırasında virus infeksiyalarının cəmiyyətə və iqtisadi inkişafa təsirləri daha çox olmuşdur. Lakin sözügedən problemin həlli istiqamətində məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi onun cəmiyyətə təsirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına imkan vermişdir. Bu vəziyyəti ölkəmizin timsalında da müşahidə edirik. Lakin qlobal problemlərdən ekoloji problemin həlli bir çox dünya ölkələrində hələ də öz aktuallığını saxlamaqdadır və bu problemi həll etmədən stabil iqtisadi və sosial inkişafa nail olmaq mümkün deyil. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ekoloji problem həlli uzun müddət tələb edən problemlər sırasında birinci yerdədir. Bu problemin həlli, fikrimizcə, ölkəmizdə yaşıl iqtisadi inkişaf modelinə keçid əsasında həll edilə bilər. Sözügedən model əsasında iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafına nail olmaq mümkündür.

"YAŞIL" İQTİSADI İNKİŞAFA KEÇİDİN ZƏRURİLİYİ

Son dövrlər yaşıl iqtisadiyyat anlayışı elmi dövriyyədə daha geniş istifadə edilməkdədir. "Yaşıl iqtisadiyyat artıq yeni anlayış olmayıb, iqtisadiyyatın inkişafının xüsusi tipinin izahı məqsədilə istifadə edilir və bu zaman sosial ədalətin gözlənilməsi və ekosistemə antropogen təsirlərin azaldılması şərtilə insanların maddi rifah halının yüksəldilməsi əsas məqsəd olaraq qalır".[7, s.190]

"Yaşıl iqtisadiyyat" anlayışının ölkəmizdə hamı tərəfindən yekdilliklə qəbul edilən və birmənalı şəkildə müəyyənləşdirilməsinə rast gəlmirik. Bu konsepsiyanın Azərbaycan Respublikasının normativ xarakterli sənədlərində də konkret şəkildə müəyyənləşdirilməsinə də müşahidə etmirik. Sözügedən anlayışın ən geniş şəkildə istifadə edilməsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ətraf mühitin mühafizəsinə dair Proqramında özünü göstərir. Bu sənədə görə "yaşıl iqtisadiyyat" modeli gələcək nəsillər üçün risklər doğurmamaqla insanların layiqli həyat səviyyəsini, eyni zamanda ətraf mühitin mühafizəsini təmin etməyə imkan verən iqtisadiyyatdır. Ümumdünya vəhşi təbiət fondunun müəyyənləşdirməsinə görə belə inkişaf modeli təbiətdən rəşional istifadəni təmin etməklə inklyuziv artımı təmin edir, atmosferə atılan istilik qazlarının minimumlaşdırılmasına, iqtisadiyyatın enerji səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və beləliklə də ekosistemlərin müdafiə edilməsinə şərait yaradır. Bu sahəyə dair ədəbiyyatlarla tanışlıq göstərir ki, bəzi tədqiqatçılar yaşıl iqtisadiyyatı bütövlükdə cəmiyyətin ekoloji məsuliyyəti prizmasından baxmaqla müəyyən etməklə, onu (yaşıl iqtisadiyyatı) ölkə vətəndaşlarının həyatının bütün aspektlərinin (iqtisadi, hüquqi və s.) ekologiyalaşdırılması kimi izah edirlər. Fikrimizcə, ekologiyalaşdırma olmadan yaşıl iqtisadiyyat modelinin tətbiqindən danışmaq mümkün deyil, bu baxımdan yaşıl iqtisadiyyat modelinin ən mühüm xarakterik cəhəti məhz ekologiyalaşdırmaadır.

Ümumiyyətlə, ekspertlərin qənaətinə görə, yaşıl iqtisadiyyat modelinin aşağıdakı xarakterik cəhətləri var:

- atmosferə atılan karbon qazlarının minimumlaşdırılması;
- təbiət resurslarından rəşional istifadənin təmin edilməsi;
- təbiət kapitalının qorunub saxlanması və daha da artırılması;
- ekosistemlərin fəaliyyətinin müdafiə edilməsi;
- cəmiyyətdə həm indiki, həm də gələcək nəsillər üçün ədalətliyin və bərabərliyin təmin edilməsi;
- yeni iş yerlərinin ("yaşıl" iş yerlərinin) yaradılması və insanların maddi rifah hallarının yüksəldilməsi.

Bütövlükdə dünya üzrə ekoloji problemin getdikcə dərinləşməsi və ekosistemlərə antropogen təsirlərin təhlükəli həddə çatması ənənəvi təsərrüfatçılığın əsaslarına yenidən baxmağı və ekoloji yönümlü iqtisadiyyata keçidi zəruri edir. "İqtisadi artım davamlı olaraq planetimizdə istənməyən və təhlükəli dəyişikliklər yaradır. Bunun əsas səbəbi dünya ölkələri tərəfindən iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün istifadə olunan əsas enerji resurslarının karbon əsaslı yanacaq məhsulları olmasıdır".[5, s.33-34]

Ekoloji yönümlü iqtisadiyyat tipini "yaşıl iqtisadiyyat" (greeneconomy), yaşıl iqtisadiyyata transformasiyanın kompleks strategiyasını isə "yaşıl artım" (greengrowth) adlandırırlar.

"Yaşıl" iqtisadi inkişaf olmadan ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması və ətraf mühitin daha da yaxşılaşdırılması mümkün deyil. Bu baxımdan, "yaşıl inkişaf" dayanıqlı və davamlı inkişafın ən mühüm vasitəsidir. "Qeyd olunanları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, davamlı inkişaf konsepsiyası və onun həyata keçirilməsi ekoloji balansın təmin olunmasına imkan verən "yaşıl iqtisadiyyat" sayəsində mümkündür".[5, s. 40]

AZƏRBAYCANDA "YAŞIL" İQTİSADI İNKİŞAFIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

"Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" adlı 2 fevral 2021-ci il tarixində ölkə Prezidentinin Sərəncamı ilə qəbul edilmiş sənəddə dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, eyni zamanda təmiz ətraf mühit və "yaşıl" artım ölkəsi ölkəmizdə milli prioritetlər kimi qəbul edilmişdir. Strateji xarakterli bu sənəddə yazılır: "Qlobal iqlim dəyişikliyinə miqyasını nəzərə alaraq ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyət verilməli, təmiz enerji mənbələrindən istifadə, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpaası təşviq edilməlidir. Bu, istilik effekti yaradan qaz emissiyasının beynəlxalq normalara uyğun səviyyədə saxlanması istiqamətində göstərilən səylərə mühüm töhfə olacaqdır".[1]

Fikrimizcə, yuxarıda göstərilən milli prioritetlər bir-biri ilə güclü surətdə əlaqəlidir. Belə ki, təmiz ətraf mühitə və "yaşıl artım"a nail olmadan iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafına,

eyni zamanda onun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaq mümkün deyil. "Yaşıl iqtisadiyyata istər milli, istərsə də global iqtisadiyyatın davamlı inkişaf konsepsiyası ilə fasiləsiz əlaqəli şəkildə baxmaq zəruridir". [7, s. 190]

Bu zamana qədər ölkəmizin iqtisadiyyatının yaşıl inkişaf reyslərinə keçirilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür və bu tədbirlər davamlı xarakter daşıyır. Bu tədbirlərin nəticəsidir ki, ölkəmizdə atmosfərə atılan çirkləndirici maddələrin miqdarında azalmalar və həyatın ekoloji keyfiyyətini xarakterizə edən bəzi göstəricilərin xeyli yaxşılaşması müşahidə olunur. /cədvəl 1 və 2/

Cədvəl 1-in məlumatlarından göründüyü kimi, 2018-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə stasionar mənbələrdən atmosfərə atılan çirkləndirici maddələrin miqdarı 172 min tondan 158 min tona qədər və yaxud 8,1% azalmışdır. Təhlil edilən illər ərzində avtomobil nəqliyatından atmosfərə atılan çirkləndirici maddələrin miqdarı isə 950 min tondan 772 min tona qədər (18,7%) azalmışdır.

Cədvəl 1. Azərbaycanda atmosfərə atılan çirkləndirici maddələr

	2018	2019	2020	2021	2022	2018-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə artma/+, azalma/-.
Stasionar mənbələrdən atmosfərə atılan çirkləndirici maddələr (min ton)	172	177	147	157	158	-14
Avtomobil nəqliyatından atmosfərə atılan çirkləndirici maddələr (min ton)	950	945	694	723	772	-178
Atmosfer havasına atılan bütün mənbələrdən çirkləndirici maddələr (min ton)	1122	1122	841	880	930	-192
Stasionar mənbələrdən atmosfərə atılan çirkləndirici maddələrin atmosfər havasına atılan bütün mənbələrdən çirkləndirici maddələrin həcminə nisbəti, %	15,3	15,8	17,5	17,8	17	1,7
Avtomobil nəqliyatından atmosfərə atılan çirkləndirici maddələrin atmosfər havasına atılan bütün mənbələrdən çirkləndirici maddələrin həcminə nisbəti, %	84,7	84,2	82,5	82,2	83	-1,7

Mənbə: cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2-nin məlumatlarından göründüyü kimi, baxılan illər ərzində atmosfərə atılan çirkləndirici maddələrin hər bir nəfərə düşən miqdarı 114,2 kq-dan 92,2 kq-a qədər və yaxud 19,3%, təmizlənmədən atılan çirkab suların həcmi isə 272,2 kub metrədən 207, 8 kub metrə qədər və yaxud 23,7% azalmışdır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu illər ərzində tənəfüs orqanları xəstəliklərinin sayında artımlar müşahidə edilmiş və bu artım 6,7%-ə bərabər olmuşdur.

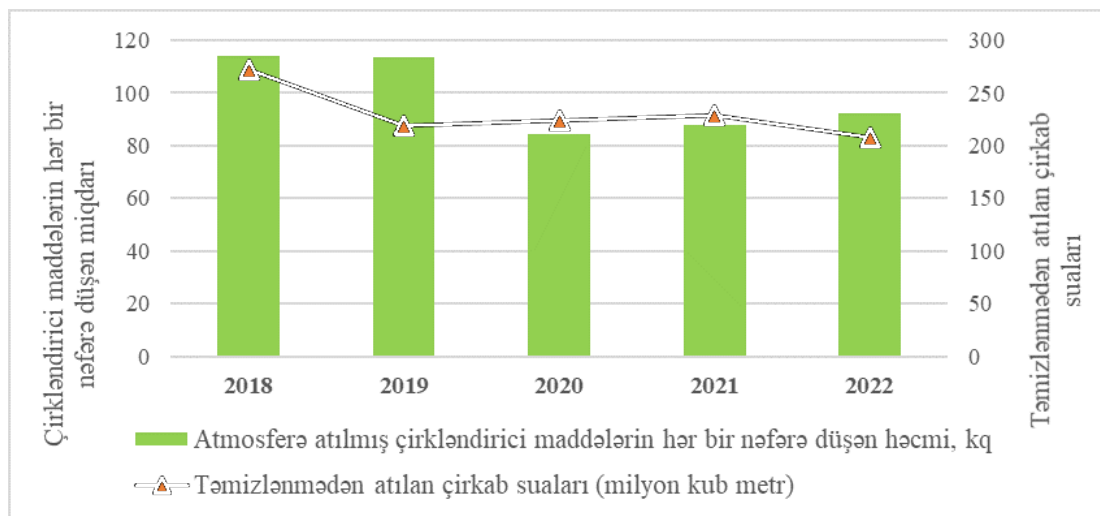
Azərbaycanda həyatın ekoloji keyfiyyətini xarakterizə edən bəzi göstəricilər haqqında daha dolğun əyani təsəvvürü aşağıdakı diaqramdan əldə etmək olar. (Qrafik 1)

Cədvəl 2. Azərbaycanca həyatın ekoloji keyfiyyətinin bəzi göstəricilərinin dinamikası

	2018	2019	2020	2021	2022
Atmosferə atılmış çirkləndirici maddələrin hər bir nəfərə düşən miqdarı, kq	114,2	113,3	84,3	87,8	92,2
Tənəffüs orqanları xəstəlikləri, min nəfər	762,8	771,6	677,4	892,5	814
Təmizlənmədən atılan çirkab suları (milyon kub metr)	272,2	218,4	224,5	229,3	207,8

Mənbə: cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 1. Azərbaycanca həyatın bəzi ekoloji keyfiyyət göstəriciləri

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın ekoloji və resurs effektivliyinə dair bəzi göstəricilərin dinamikasına dair məlumatlar aşağıdakı cədvəldə əks etdirilmişdir. /cədvəl 3/

Cədvəl 3. İqtisadiyyatın ekoloji və resurs effektivliyi

	2018	2019	2020	2021	2022
Stasionar mənbələrdən atmosfer havasına atılan karbon qazı (CO ₂)	18494,1	15863,4	16454,5	16516,1	14121,1
Enerji tutumu (kq neft ekvivalenti /min manat)	290	311	316,3	316,1	320,9
Elektrik enerjisi istehsalı (mln. kv. saat)	25229,2	26072,9	25839,1	27887,8	29039,8
Bərpa olunan enerji mənbələri üzrə istehsal (mln kv.s)	2052,2	1910,3	1413,2	1617,1	1945,2

Mənbə: cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, təhlil edilən illər ərzində stasionar mənbələrdən atmosferə atılan karbon qazının miqdarı davamlı olaraq azalmış, lakin məhsul istehsalına sərf olunan enerji tutumu artıma meyilli olmuşdur. Baxılan illər ərzində istehsal edilən elektrik enerjisinin tərkibində bərpa olunan enerji mənbələri üzrə istehsalın həcmi 8,1%-dən 6,7%-ə qədər azalmışdır. Görüldüyü kimi, cədvəldə əks etdirilən göstəricilərdən atmosfer havasına atılan karbon qazının miqdarının azalması müşahidə edilsə də, başqa göstəricilər üzrə

müəyyən qədər pisləşmə özünü göstərmişdir (enerji tutumunun yüksəlməsi).

Hazırda ölkəmizdə həyatın keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün həm də "yaşıl" aqrar-ərzaq kompleksinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Sözügedən kompleksin yaşıl inkişafının təmin olunması üçün hüquqi bazanın yaradılması və onun institusional əsaslarının formalaşdırılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Belə ki, "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında", "Yeyinti məhsulları haqqında", "İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunları qəbul edilmiş və Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi yaradılmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, həm də ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə fəaliyyətin koordinasiyasının təmin edilməsi, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sisteminin inkişafına kömək edəcək sosial və iqtisadi həvəsləndirmə tədbirlərinin genişləndirilməsi, bu məhsul istehsalçıları üçün yarmarkaların təşkili və məhsulların sertifikatlaşdırma mexanizminin yaradılması, ekoloji təmiz məhsulların istehsalının iki dəfə çoxaldılması və bu məhsulların istehsalı ilə məşğul olanların sayının 50% artırılması nəzərdə tutulmuşdur. "Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə nəzərdə tutulmuş bu tədbirlər demək olar ki, icra edilmişdir və bunun nəticəsidir ki, ərzaq bazarının vacib seqmentlərindən biri kimi ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı müəyyən qədər inkişaf etmişdir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə bəzi ekoloji-iqtisadi göstəricilərin müəyyən qədər yaxşılaşması (məsələn, çirkab suların səth su tutarlarına axıdılmasının azalması, suvarma məqsədilə istifadə edilən su itkisinin qarşısının alınması və s.) ekoloji təmiz məhsulların istehsalı üçün imkanları müəyyən qədər artırır. Bu imkanlardan istifadə edilməsi daxili və xarici bazarlara ekoloji təmiz məhsulların artımına rəvac verə bilər.

Hazırda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və qida məhsulları bazarının real tutumu ilbəl artmaqdadır və bu məhsullar bazarı dinamik inkişaf edən bazarlar sırasına daxildir. Belə ki, araşdırmalar göstərir ki, 2000-2019-cu illər ərzində dünya üzrə orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı 18 mlrd. dollardan 189 mlrd. dollara qədər və yaxud başqa sözlə desək, yeddi dəfədən çox artmışdır. Bu sahə üzrə mütəxəssislərin qənaətinə görə, ekoloji təmiz məhsullar bazarının böyüməsi ilbəl davam edəcək və 2025-ci ildə həmin bazarın həcmi 212-230 mlrd. dollar civarında qərarlaşacaqdır. Bu da dünya üzrə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının dəyər ifadəsində tutumunun təqribən 5%-ə qədəri deməkdir.

Dünya üzrə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarında orqanik məhsullara üstünlük verənlərin sayı durmadan artır. Bu məhsul istehlakçılarının sayı 2005-2020-ci illər ərzində təqribən dörd dəfə artaraq 700 milyonu ötüb keçmişdir. Son illərin məlumatlarına görə, orqanik məhsullara ən çox vəsait xərcləyən ölkələr sırasında İsveçrə liderliyə malikdir. Belə ki, bu ölkədə adambaşına orqanik məhsulların əldə edilməsinə çəkilən xərclər il ərzində 210 avro təşkil etmişdir. Həmin göstərici Danimarka üzrə 163 avroya, Lüksemburq üzrə 157 avroya, Lixtenşteyn üzrə 129 avroya, Avstriya üzrə 127 avroya, İsveç üzrə 106 avroya, Almaniya üzrə 93 avroya, ABŞ üzrə 77 avroya, Kanada üzrə 71 avroya və Norveç üzrə isə 44 avroya bərabər olmuşdur.

Orqanik məhsullar bazarının tutumuna görə liderliyə ABŞ sahibdir (44,7 mlrd. avro). Almaniya 12,0 mlrd. avro ilə ikinci, Fransa isə 11,3 mlrd. avro ilə üçüncü yerdədir.

Gələcəkdə də bu məhsulların istehsalının və orqanik məhsullar bazarının real tutumunun artımı gözlənilir. Ona görə də bu məhsulların istehsalının artımına diqqət yetirilməsi vacibdir və bu, həm də həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və milli genofondun qorunub saxlanması deməkdir. Bu deyilənlər nəzərə alınmaqla, son illər ölkəmizdə ekoloji təmiz məhsulların istehsalına diqqət daha da artmışdır. Hazırda Azərbaycanda emal edilmədən birbaşa istehlak edilən, həm də dərin emaldan keçirilən ekoloji təmiz məhsullar istehsal edilib bazara təklif edilir. Bu məhsullara üzüm, tərəvəz, subtropik bitkilər, makaron məmulatları, düyü, ailə təsərrüfatlarında istehsal edilən bəzi süd və süd məhsulları və bal aiddir. Bazara təklif edilən bu məhsullar onların alıcılarının nəzərində ənənəvi yolla istehsal edilmiş məhsullarla müqayisədə ekoloji təmiz məhsullar kimi mövqeləndirilir və bu da həmin məhsullara alıcılar tərəfindən

üstünlük verilməsinə, beləliklə də onların yüksək rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunmasına gətirib çıxarır. Lakin təəssüflər olsun ki, sadalanan məhsulların istehsal həcminə dair dəqiq məlumatlar yoxdur. Ona görə də ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının konyunkturunun təhlili müəyyən qədər çətinlik törədir. Bazarın müşahidəsi vasitəsilə sadalanan məhsulların satışı və bu məhsulların alıcılarının məmununluğu haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkündür. Bütün bunlar onu göstərir ki, ölkəmizdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarı özünün formalaşma dövrünü yaşayır.

Ölkəmizdə orqanik məhsulların istehsalının artımı deyilənlərlə yanaşı, həmin məhsulların ixracının artımına və istehsalçıların gəlirlilik səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan verə bilər. Bu, onunla əlaqədardır ki, orqanik kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ənənəvi yolla istehsal edilmiş eyni adlı məhsullarla müqayisədə bir neçə dəfə bahadır. Doğrudur, bu məhsulların istehsalına çəkilən xərclər də çoxdur, lakin məhsulların satışından daxil olan gəlirlər xərcləri ödəməyə və istehsalçıların zəruri mənfəətlilik səviyyəsinin təmin olunmasına imkan verir. Bu baxımdan, xarici orqanik kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarı istehsalçılar üçün kifayət qədər cəlbedici bazarlardır. Həmin bazarlara məhsul təklifi üçün istehsal prosesində bir sıra prinsiplərə riayət olunmalıdır.

Beynəlxalq orqanik kənd təsərrüfatı federasiyası (IFOAM) tərəfindən orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı zamanı riayət olunması vacib olan aşağıdakı prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir: *ekologiya, sağlamlıq, qayğı və ədalətlik prinsipləri*.

■ **ekologiya prinsipi;** orqanik kənd təsərrüfatı təbii ekoloji sistemlərin və tsikllərin mövcudluğunu nəzərdə tutmalı, onlarla birlikdə fəaliyyət göstərməklə sözügedən sistemlərin fəaliyyətini müdafiə etməlidir;

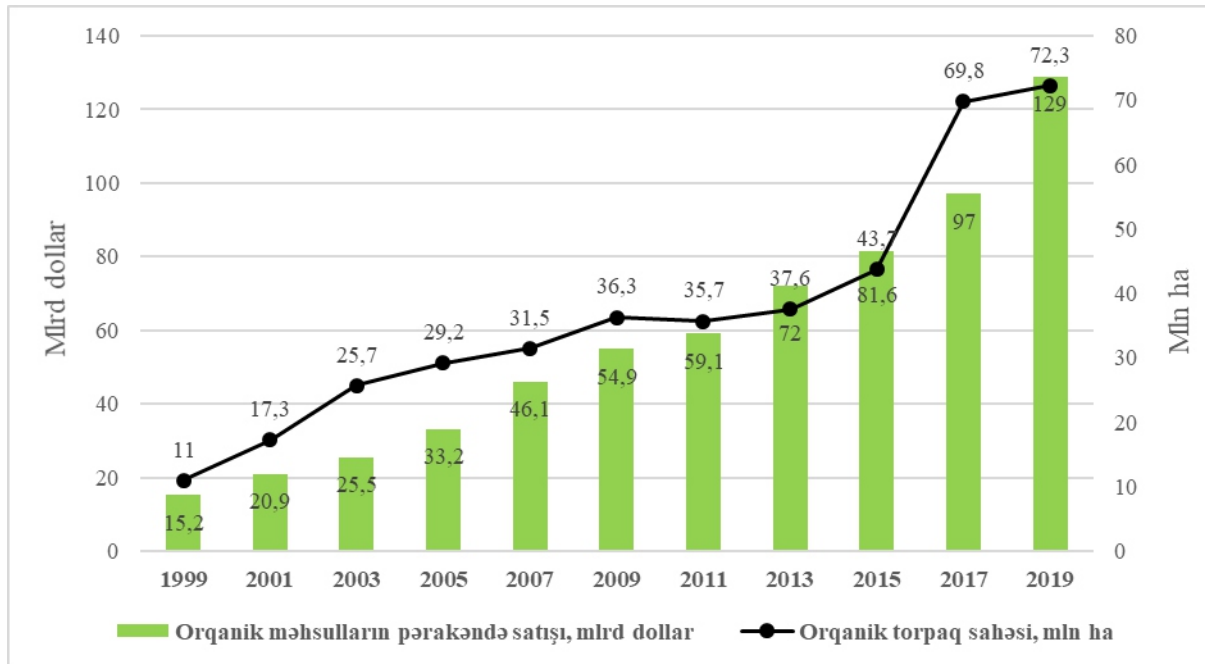
■ **sağlamlıq prinsipi;** orqanik kənd təsərrüfatı bitkinin, heyvanın, insanın və planetin sağlamlığını vahid tam və bölünməz kimi qəbul etməli, sağlamlığa ziyan vurmamalı, əksinə onu daha da yaxşılaşdırmalıdır;

■ **qayğı prinsipi;** orqanik kənd təsərrüfatı indiki və gələcək nəsillərin sağlamlığı və rifahı, eyni zamanda ətraf mühitin mühafizəsi üçün məsuliyyət daşmalıdır;

■ **ədalətlik prinsipi;** orqanik kənd təsərrüfatı ətraf mühiti və yaşayış imkanlarını nəzərə almaqla ədalətlik prinsipi üzərində qurulmalı və mövcud olmalıdır.

Sadalanan prinsiplər dünyanın bir çox ölkələri tərəfindən qəbul edilmiş və son məlumatlara görə, onların sayı 180-i ötüb keçmişdir. Bu ölkələr tərəfindən orqanik əkinçiliyə ayrılan torpaq sahəsi də ilbəl artmış və 2019-cu ilin məlumatına görə, 72,3 milyon hektara bərabər olmuşdur. (Qrafik 2)

Qrafik 2. Dünya orqanik məhsullar bazarının 2019-cu ilə olan vəziyyəti [8, s.5].

Son iyirmi ildə ekoloji təmiz məhsulların istehsalı məqsədilə sertifikatlaşdırılmış torpaq sahəsi yeddi dəfəyə qədər artmışdır. Avstraliya, orqanik məhsullar istehsalı üçün ayrılmış əkin sahəsinə görə, dünyada lider mövqeyə sahibdir (35,7 mln. hektar). Sonrakı yerləri Argentina və İspaniya tutur (müvafiq olaraq 3,7 və 2,4 mln. ha). 2020-ci ilin məlumatlarına görə, dünya üzrə orqanik məhsul istehsalçıların sayı 3,1 mln. nəfər təşkil etmişdir. Onun da 1,37 mln. nəfəri Hindistanın, 210 min nəfəri Uqandanın və 204 min nəfəri isə Efiopiyanın payına düşmüşdür.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda orqanik məhsulların istehsalı məqsədilə ayrılmış torpaq sahəsi ümumi torpaq sahəsinin 0,8%-ni təşkil edir. Qeyd edək ki, dünya üzrə bu göstəricinin səviyyəsi 1,5-1,6% civarında dəyişir. Ölkəmiz üzrə bu göstəricinin səviyyəsinin dünya üzrə müvafiq göstərici səviyyəsinə çatdırılması bazara təklif edilən məhsulların həcmünün artımı və daha keyfiyyətli qidalanma deməkdir.

Ölkəmizdə istehsal edilən orqanik məhsullara iri ticarət şəbəkələrində az-az rast gəlinir. Sözügedən ticarət şəbəkələrində xarici dövlətlərdən - Rusiyadan, Belarusiyadan və s. gətirilən orqanik qida məhsullarına (məsələn, makaron məmulatlarına, yarmalara və s) daha çox müşahidə edilir. Bu, yerli istehsalçıların istehlakçılarla birbaşa sosial şəbəkələr vasitəsilə əlaqələr qurması ilə bağlıdır. Bu da özlüyündə təqdirəlayiq hesab edilməlidir. Belə ki, bu məhsulların birbaşa istehlakçıları ilə əlaqələrin formalaşdırılması satış kanalından vasitəçilərin sıxışdırılıb çıxarılması deməkdir. Bu halda, məhsullara formalaşan qiymətlər həm istehsalçıları, həm də istehlakçıları qane etməklə daha ədalətli olur. Bütün bunlarla yanaşı, məhsulların birbaşa satışı vasitəli satış kanalı ilə müqayisədə istehsalçıların gəlirlərinin daha çox və deməli, onların bazar fəaliyyətinin daha səmərəli olmasına imkan verir. Bu isə özlüyündə orqanik məhsullar bazarının inkişafına təkan verən mühüm amil kimi çıxış edir.

Lakin gələcəkdə ölkəmizdə orqanik məhsulların çoxkanallı sisteminin formalaşdırılması qaçılmaz olacaq. Bu, məhsul istehsalçıların məhsulların reallaşdırılması prosesində kanal seçimi imkanlarının çoxaldılmasına və məhsullarının istədikləri kanal üzrə reallaşdırılmasına imkan verəcək. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə orqanik məhsulların həm birbaşa, həm də vasitəli (dolayı) satış kanalları fəaliyyətdədir. Onu da qeyd edək ki, həmin ölkələrdə istehsal edilən məhsulların daha çox hissəsi dolayı satış kanalı vasitəsilə reallaşdırılır. Belə ki, məsələn, son illərin məlumatlarına görə, Danimarkada orqanik məhsulların 90%-i, Böyük Britaniyada 72,3%-i, ABŞ-də isə 54,0%-i, Rusiyada isə 50%-i supermarketlərin vasitəsilə reallaşdırılır. Sadalanan ölkələrdə orqanik məhsulların satışı üzrə ixtisaslaşdırılmış mağazalar fəaliyyət göstərir. Bu ölkələrdən Danimarkanın ixtisaslaşdırılmış mağazalar vasitəsilə reallaşdırdığı məhsulların

satışı orqanik məhsulların ümumi həcmində 4% civarında tərəddüd edir. Sözügedən göstərici Fransa üzrə 12%-ə, İtaliya üzrə 13,5%-ə, Böyük Britaniya üzrə isə 15%-ə, qonşu Rusiyada isə 25%-ə bərabərdir.

Ölkəmizin iri ticarət şəbəkələrində orqanik məhsulların satışının yüksək səviyyədə təşkili bu məhsulların marketinqi ilə bağlı məsələlərin həllinə diqqət yetirməyi tələb edir. Bu onunla əlaqədardır ki, bazar münasibətləri şəraitində istər məhsullar, istərsə də müəssisələr arasında rəqabət mübarizəsi marketinq amilləri üzrə gedir. Bu amillərdən indiki şəraitdə məhsulların istehlakçının zövqünü oxşaya biləcək səviyyədə qablaşdırılmasına və sertifikatlaşdırılmasına nail olmaq həmin məhsullara rəqib məhsullarla müqayisədə üstünlük verilməsinə və beləliklə də yerli istehsalçıların bazar mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə gətirib çıxara bilər.

Ümumiyyətlə, aqrar-ərzaq kompleksində "yaşıl" inkişafın təmin olunması məqsədilə bu kompleksdə fəaliyyət göstərən biznes strukturları tərəfindən marketinqin sosial-etik marketinq konsepsiyasının tətbiqi zəruridir. Bu konsepsiyanın tətbiqi zamanı nəinki istehlakçıların mənafeyi (bu, istehlakçılara ekoloji təmiz məhsulların təklif edilməsi yolu ilə təmin edilir), eyni zamanda istehsalçıların (istehsalçı müəssisənin mənafeyi onun bazar fəaliyyətini davam etdirmək üçün yetərincə mənfəət əldə etməsilə özünü göstərir və bu özünü uzunmüddətli dövr üçün doğruldur) və bütövlükdə cəmiyyətin mənafeyi (bu, ətraf aləmin çirklənməsinin qarşısının alınması və beləliklə də ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması şəklində özünü göstərir) qorunur. Beləliklə, dayanıqlı və davamlı inkişaf təmin olunur.

Ölkəmizin inkişafının "yaşıl inkişaf" relslərinə keçirilməsi yuxarıda qeyd edilən tədbirlərlə bitmir. Qarabağda gedən quruculuq işləri də yaşıl inkişaf prinsipləri əsasında reallaşdırılır və sözügedən ərazidə erməni qəsbkarları tərəfindən ekologiyaya vurulmuş ziyanın aradan qaldırılması istiqamətində məqsədyönlü işlər davam etdirilir. Fikrimizcə, Qarabağda ağıllı kənd və şəhər layihələrinin reallaşdırılması yaşıl iqtisadiyyat modeli əsasında inkişafa daha böyük töhfə verəcək və bu, bir tərəfdən insanlarımızın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə və başqa bir tərəfdən isə ekoloji baxımdan yaxşılaşmaya və davamlı inkişafın təmin olunmasına gətirib çıxaracaq.

"YAŞIL" İQTİSADI İNKİŞAF AMİLLƏRİ

Fikrimizcə, Azərbaycan iqtisadiyyatının "yaşıl inkişaf" relslərinə keçirilməsinin əsas amillərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- iqtisadiyyatın enerji tutumunun azaldılması; buna iqtisadiyyatın qeyri-istehsal sektorlarının payının azaldılması yolu ilə nail olmaq olar;
- qeyri-ənənəvi enerji resurslarından, o cümlədən bərpa olunan enerji resurslarından (günəş, külək enerjisindən) geniş istifadə edilməsi;
- ətraf mühitə enerji sektorunun antropogen (insanın fəaliyyəti ilə əlaqədar) təsirlərinin azaldılması;
- yaşıl iqtisadiyyat sahəsində normativ hüquqi xarakterli sənədlərin təkmilləşdirilməsi;
- enerji qoruyucu texnologiyalar sahəsində kadrların hazırlanmasının səmərəli sisteminin yaradılması və s.

Əslində, yaşıl inkişaf amilləri çoxsaylıdır və bu amillər daha da detallandırılmış şəkildə öyrənilə bilər. Rus iqtisadçı alimləri yaşıl iqtisadi və davamlı inkişaf amillərini dövlətin, cəmiyyətin və biznesin qarşılıqlı fəaliyyəti çərçivəsində müəyyənləşdirir və həmin amilləri üç kateqoriyaya ayırırlar. Bu üç kateqoriya olan amillər **dövlətlə, cəmiyyətlə və bizneslə əlaqədar olan amillərdir**[6]. **Cəmiyyətlə əlaqədar olan amillərə** ekoloji həyat tərzini mədəniyyətinin formalaşdırılması, ekofəallığın inkişafı və ekokönüllülər hərəkətinin populyarlaşdırılması aid edilir. **Dövlətlə** əlaqədar olan amillər iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin zəruriliyi, davamlı inkişaf sferasında beynəlxalq əməkdaşlığı, beynəlxalq əhəmiyyətli dövlət layihələrinin həyata keçirilməsini, şəhərlərin inkişafında ekoloji baxımdan davamlı inkişafın gözlənilməsinə əhatə edir. Nəhayət, **bizneslə əlaqədar olan amillərə** biznesin ekoloji tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, biznes üçün "yaşıl" imkanların aşkarlanması, biznesin idarə edilməsində davamlı inkişaf üzrə norma və standartlar aid edilir.

Yaşıl iqtisadi inkişafa yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, yeni və mütərəqqi texnologiyalardan istifadə edilməsi, eyni zamanda ekoloji problemlərin aktuallaşdırılması da təsir göstərir. Sonuncu bu iki amil ya bizneslə, ya dövlətlə, ya da cəmiyyətlə əlaqədar olan amillər qrupuna aid edilə bilər.

Yuxarıda göstərilən amillərin nəzərə alınması ölkəmizin iqtisadiyyatının dayanıqlı və davamlı inkişafına şərait yaratmaqla yanaşı, həm də insanların həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə imkan verə bilər.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ənənəvi təsərrüfatçılığa əsaslanan inkişafın doğurduğu problemlərin həllinə nail olmaq üçün davamlı inkişafa keçidin alternativini yoxdur. Bunun üçün ölkəmizin iqtisadiyyatının "yaşıl inkişaf prinsipləri" əsasında modernləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sözügedən inkişafa nail olmağın yolu ekoloji modernləşdirmədən keçir. Məhz iqtisadiyyatın ekoloji modernləşdirilməsi əsasında indiki və gələcək nəsillərin tələbatlarının ödənilməsində özünü göstərə biləcək problemləri aradan qaldırmaq və insanların daha yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə nail olmaq olar. Bu məqsədə nail olmaq üçün yaşıl iqtisadi inkişafa təsir edən amillər kompleks və sistemli şəkildə nəzərə alınmalı, beləliklə də davamlı inkişaf təmin edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Dayanıqlı inkişaf məqsədləri. Statistik icmal. Bakı, 2023.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, statistik informasiya xidməti (ASİS), Ekologiya. 2023.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, statistik informasiya xidməti (ASİS), Yaşıl iqtisadiyyat. 2023.
5. Qasımlı V.Ə., Hüseyn R.Z., Hüseynov R.F., Həsənov R.B., Cəfərov C.R, Bayramova A.B."Yaşıl iqtisadiyyat", Bakı, 2022, "Azprint" nəşriyyatı, 280 s.
6. Зеленая экономика и цели устойчивого развития для России: коллективная монография / под. науч. ред. С. Н. Бобылева, П. А. Кирюшина, О. В. Кудрявцевой. - М.: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2019. – 284 с.
7. Хуторова Н. А.. Зеленый рост как новый вектор развития Российской экономики. Лесной вестник, 1/2015, с. 190–198.
8. Органическое сельское хозяйство: позиции и перспективы России на фоне мировых трендов. РАНХ и ГС. Научный дайджест №12(17), 2022.
9. Управление зеленым развитием национальной экономики: конспект лекций / Е.Б. Дорина, Т.В. Буховец; Проект «Содействие переходу Республики Беларусь к «зеленой» экономике». – Минск: Белэнс, 2017. – 191 с.

"GREEN ECONOMY" AS A MEANS OF ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Murad KHEIRKHABARLI

SUMMARY

In many countries of the world, the deepening of the environmental problem and the increase of anthropogenic effects on the ecosystem make it necessary to review the basics of traditional farming and transition to an ecologically oriented economy. This kind of development is also of strategic importance in our country, and for this reason clean environment and "green" growth have been accepted as national priorities in our country. In the article, the characteristic feature of green economy is studied and the necessity of green economic development is justified. On the example of Azerbaijan's agro-food complex, the modern state of "green" development was brought to light, and scientifically based proposals were given to further accelerate development in this field. The article also shows the importance of paying attention to the necessity of applying marketing concepts during the production of ecologically clean agriculture and food products. It is shown in the study that the provision of development in anticipation of the interests of consumers on the one hand, enterprises and farms on the other hand, and society as a whole, makes the application of the social-ethical marketing concept of marketing inevitable. In addition the ecological quality of life, as well as the ecological and resource efficiency of the economy are clarified in the article. The factors of transition of the country's economy to "green" development rails have been clarified.

Keywords: "green" economy; "green" development; greening, ecological efficiency of the economy; resource efficiency of the economy.

«ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА» КАК СРЕДСТВО ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Мурад ХЕЙИРХАБАРЛИ

РЕЗЮМЕ

Во многих странах мира углубление экологической проблемы и усиление антропогенного воздействия на экосистему делают необходимым пересмотр основ традиционного земледелия и переход к экологически ориентированной экономике. Этот вид развития также имеет стратегическое значение в нашей стране, и по этой причине чистая окружающая среда и «зеленый» рост были приняты в качестве национальных приоритетов в нашей стране. В статье исследуется характерная черта зеленой экономики и обосновывается необходимость развития зеленой экономики. На примере агропродовольственного комплекса Азербайджана было освещено современное состояние «зеленого» развития и даны научно обоснованные предложения по дальнейшему ускорению развития в этой сфере. Также в статье показана важность обращения внимания на необходимость применения концепций маркетинга при производстве экологически чистой сельскохозяйственной и пищевой продукции. Исследование показывает, что обеспечение устойчивого развития путем координации интересов потребителей, предприятий и фермерских хозяйств и общества требует применения концепции социального маркетинга. В статье выяснены экологическое качество жизни, а также экологическая и ресурсная эффективность экономики. Выяснены факторы перехода экономики страны на «зеленые» рельсы развития.

Ключевые слова: «зеленая» экономика; «зеленое» развитие; экологизация, экологическая эффективность экономики; ресурсоэффективность экономики.

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 10.10.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 01.12.2023

Çapa qəbul olunub: 28.12.2023

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN
DAYANIQLI İNKİŞAFINA
TƏSİR EDƏN AMİLLƏR**

№ 4(9)-2023
səh. 89-102

Murad QASIMLI
Azərbaycan Memarlıq və
İnşaat Universitetinin doktorantı

murad.gasimli.96@gmail.com

Neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafına təsir edən amillər

Murad QASIMLI

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin doktorantı

XÜLASƏ

Məqalədə neft-qaz sənayesi üzrə dayanıqlı inkişafa təsir edən amillər təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir. Burada neft-qaz sənayesinin Azərbaycan iqtisadiyatında rolu şərh edilərək neft-qaz hasilatının inkişafının strateji səmərəliliyinə və davamlılığına təsir edən daxili və xarici amillər təsnifatlaşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, neft-qaz sənayesi üzrə dayanıqlı inkişafa təsir edən amillər əsasən müəssisənin daxili və xarici amilləri üzrə formalaşır. Bu amillər neft sənayesinin inkişafında mühüm rol oynayaraq bu sektorda tikintinin və digər sahələrin inkişafını şərtləndirir. Məqalədə Azərbaycanda neft və təbii qaz hasilatının həcmi ilə neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcmi arasındakı asılılığın korrelyasiya-reqressiya analizi aparılmış və bu sektorun iqtisadi dayanıqlılığına təsir edən amillər müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, neft-qaz, sənaye, rəqabət qabiliyyəti, iqtisadiyyat, tikinti.

JEL kodu: Q01; Q49

GİRİŞ

İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf məsələsi 20-ci əsrin əvvəllərindən elmi tədqiqatların ən geniş yayılmış tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi dayanıqlılığa müsbət və ya mənfi təsir göstərən amillər hələlik demək olar ki, tam müəyyən edilməmişdir və nəticədə bu gün müəssisələrin davamlı iqtisadi inkişafının əsas strateji prinsipləri hələ də tam olaraq işlənilib hazırlanmamışdır. 1987-ci ildə Ümumdünya Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyası "dayanıqlı inkişaf" anlayışını "gələcək nəsillərin öz məqsədlərinə çatmaq qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki dövrün ehtiyaclarına cavab verən inkişaf" kimi müəyyən etdi. Bu şərh davamlı inkişaf strategiyasının əsas istiqamətini müəyyən edir. Belə ki, inkişaf istiqaməti üçün həm gələcək, həm də cari ehtiyaclarla vəhdət təşkil edəcək qərarlar və tədbirlər toplusunun seçilməsi zərurətini yaradır ki, bu da ilk növbədə, bərpa olunmayan təbii ehtiyatlara aiddir [5, 6]. Davamlı inkişaf konsepsiyasının yayılması sosial-iqtisadi sistem anlayışını genişləndirərək, sosial-ekoloji-iqtisadi sistem anlayışına gətirib çıxarmışdır. Bu onunla izah edilir ki, ekoloji amil dayanıqlı inkişafın strateji hərəkətverici qüvvəsi olub, cəmiyyətin inkişafında, davamlı inkişaf dinamikasına təsir göstərir. Neft-qaz sənayesinin dayanıqlı idarə edilməsində birinci yeri xarici mühitin davamlı dəyişmələri şəraitində davamlı, azalmayan inkişaf templərini təmin edəcək strategiyanın qurulması məsələləri tutur. Bu inkişaf müxtəlif yollarla yeni məhsulların istehsalına və ya yeni bazarlara keçid, yüksək məhsuldar avadanlıqların əldə edilməsi, sosial innovasiyaların tətbiqi və effektiv marketing strategiyasının formalaşdırılması yolu ilə həyata keçirilə bilər.

NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN DAYANIQLI INKİŞAFINA TƏSİR EDƏN DAXİLİ VƏ XARİCİ AMİLLƏR

İqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə neft və qaz sənayesi sahəsi dünyanın ən böyük sektorlarından biri olmaqla mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal iqtisadiyyat və bütövlükdə iqtisadiyyatın infrastruktur sahələrinin fəaliyyəti müasir şəraitdə neft məhsullarından daha çox asılı olduğundan neft və qaza olan tələbat artır. Müxtəlif kimyəvi məhsulların, o cümlədən əcazılıq, gübrələr, həlledicilər və plastik məmulatların hazırlanmasında əsas material kimi neftdən istifadə edilir. Neft və qaz sənayesi məhsullarının tərkibinin ən böyük xüsusi çəkisi mazut və benzindir. Bu baxımdan, neft-qaz sektorunun davamlı inkişafına təsir edən amillərin

qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft bir çox sənaye sahələrinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Hal-hazırda Səudiyyə Ərəbistanı, Rusiya, ABŞ, Kanada, Çin və Azərbaycan da daxil olmaqla dünyanın əsas neft istehsalçıları əksər ölkələr üçün strateji karbohidrogen tədarükçüləridir. Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft və qaz sənayesinin inkişafı iqtisadiyyatın digər sahələri kimi, tikinti sektorunun inkişafını da şərtləndirmişdir [10].

Neft-qaz sənayesi üzrə tikinti sektorunun dayanıqlı inkişafında xarici və daxili mühitin amillərini nəzərə almaq lazımdır. Bu məqsədlə, idarəetmədə risklərin müəyyən edilməsini və qiymətləndirilməsini, risklərin idarə edilməsi fəaliyyətlərini və onların neft şirkətinin idarəetmə prosesləri ilə əlaqəsini, müvafiq hesabatların verilməsini əhatə edən inteqrasiya olunmuş risk idarəetmə sisteminin yaradılması məqsədəuyğundur. Həm daxili, həm də xarici faktorların hərtərəfli təhlili müəssisənin davamlı inkişafı mexanizminin formalaşdırılması üçün metodoloji və informasiya bazası rolunu oynayır. Faktorların qarşılıqlı təsiri bu prosesi müəyyən edən səbəb-nəticə əlaqələrini əks etdirir [7, 8]. Dayanıqlılıq dərəcəsini düzgün və dəqiq qiymətləndirmək və neft şirkəti üçün davamlı inkişaf strategiyasını hazırlamaq üçün ona həlledici təsir göstərən amillərin təsvir edilməsi mühüm rol oynayır. Neft sənayesinin inkişafının strateji səmərəliliyinə və davamlılığına təsir edən daxili amilləri aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar [5, 6]:

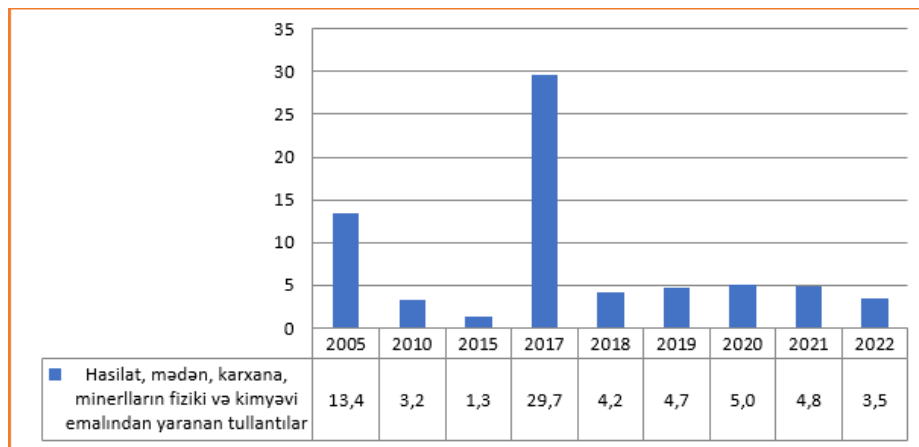
1. Neft emalının aşağı dərinliyi təxminən 71%-dək
2. Aşağı tutumdan istifadə 71-80%
3. Əsas vəsaitlərin əhəmiyyətli dərəcədə köhnəlməsi - təxminən 80%
4. Əsas neft məhsullarının keyfiyyətinin aşağı olması
5. Neft-kimya üçün istifadə olunan xammalın aşağı payı 5%-dən az
6. Əsas katalizatorun səmərəlilik səviyyəsindəki gerilmə
7. Azərbaycan ərazisində neft emalı zavodlarının optimal yerləşdirilməsi
8. Məhsulun ötürülməsi sisteminin inkişaf etdirilməməsi
9. Yüksək kapital və resurs intensivliyi
10. Çətin neft hasilatı şərtləri
11. Böyük ehtiyatları olan yataqların uzaqlığı

Strateji effektivliyə və dayanıqlılığa təsir edən xarici amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Qlobal iqtisadi artım templəri
2. Neft və neft məhsullarının qiymətlərinin dinamikası
3. Azərbaycanın neft və neft məhsullarına qlobal tələbat
4. Girişin inteqrasiya prosesləri
5. Rəqiblərin davranışı və neft məhsulları bazarının dövlət tənzimlənməsinin dərəcəsi.

Strateji davamlılıq prinsipləri neft şirkətinin davamlı inkişaf strategiyasına təsir edən amillərin, iqtisadi, ekoloji və sosial amillərin qruplaşdırılmasının məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmişdir. Stratejiya hazırlayarkən onların xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və şirkətlərin davamlı inkişaf strategiyasına təsirini qiymətləndirmək üçün analitik yanaşmadan istifadə etmək lazımdır [5, 6]. İqtisadi, ekoloji və sosial amillər onların dəyişkənliyi və davamlılığa təsir istiqaməti baxımından təhlil edilməlidir. Təbii ki, bütün bunlar ekoloji xərclərin artırılmasını tələb edir. Aşağıdakı qrafikdə neft sənayesi üzrə hasilat, mədən və emal sənayesi də daxil olmaqla zərərli tullantıların miqdarı göstərilmişdir [9].

Qrafik 1. Həsılət və emaldan yaranan tullantıların miqdarı, min ton

Mənbə: [9]

Qrafikdən görüldüyü kimi, neft sənayesi üzrə hasilat, mədən və emal sənayesi də daxil olmaqla zərərli tullantıların miqdarı 2017-ci ildə artaraq 29,7 min ton olsa da, sonrakı illərdə azalan dinamika ilə inkişaf edərək 2022-ci ildə 3,5 min ton olmuşdur. Bu isə həmin sahələrdə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Müasir dövrdə qeyri-sabit və sürətlə dəyişən xarici mühit müəssisə rəhbərlərinin idarəetmə ilə bağlı fikirlərini yenidən nəzərdən keçirməyə və qeyri-müəyyənlik şəraitində qərarlar qəbul etməyə məcbur edir. Bir şirkətin dayanıqlı inkişafını onların qruplaşdırılmasına uyğun istiqamətlərdə idarə edərək qeyri-müəyyənlik amilini nəzərə almaq məqsədəuyğundur. Bütün riskləri dörd əsas qrupa bölmək olar: strateji, əməliyyat, maliyyə və hüquqi. Bu qruplara kəmiyyət qiymətləndirmə metodlarından istifadə etməklə gələcəkdə daha ətraflı təhlil aparılacaq ən əhəmiyyətli risklər daxildir [7,8]. Risk seçimi ümumilikdə real sektorda və neft-qaz sənayesində risklərin ilkin keyfiyyətə qiymətləndirilməsi və onların əsas xüsusiyyətləri əsasında həyata keçirilə bilər. Neft şirkətinin əsas əməliyyat riskləri arasında istehsal riskləri, həm də emal riskləri arasında ekoloji risklər müəyyən edilir [11, 12]. Maliyyə riskləri qrupunda valyuta məzənnələrinin dəyişməsi, faiz dərəcələri və kredit riskləri ilə yanaşı, ən əhəmiyyətli risklər elektrik enerjisi qiymətlərinin artması riskləridir. Bu, neft şirkətlərinin enerji səmərəliliyi proqramları ilə birbaşa bağlıdır. Həm yuxarı, həm də aşağı axın üzrə digər əməliyyat riskləri arasında kadrların peşəkarlığı və ixtisası, fırıldaqçılıq, sağlamlıq və təhlükəsizliklə bağlı risklərin daxil edilməsi məqsədəuyğundur. Marketinqlə bağlı risklər arasında alternativ enerji mənbələri ilə bağlı risklər vardır. Bu isə gələcəkdə istehlakçıların şirkət haqqında təsəvvürlərinə təsir göstərə bilər. Strateji, maliyyə və hüquqi risklər arasında insan resursları və ətraf mühitin mühafizəsi və sağlamlıq sahəsində qanunvericilikdə dəyişikliklərlə bağlı risklər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İQTİSADİYYATA İNVESTİSİYA QOYULUŞUNUN DAYANIQLI İNKİŞAF TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi sistemə cəlb olunan investisiyaların həcmnin daha da artırılması, həmçinin istehsal fondlarından və istifadə olunmamış istehsal güclərinin səmərəli istifadəsi hesabına iş yerlərinin yaradılması respublikanın iqtisadi sisteminin davamlı inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdən biridir. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan Respublikası üzrə kapitala yönəldilən investisiya, istifadəyə verilmiş əsas fondlar, iqtisadiyyatda məşğul əhəlinin sayı və ÜDM göstərilmişdir.

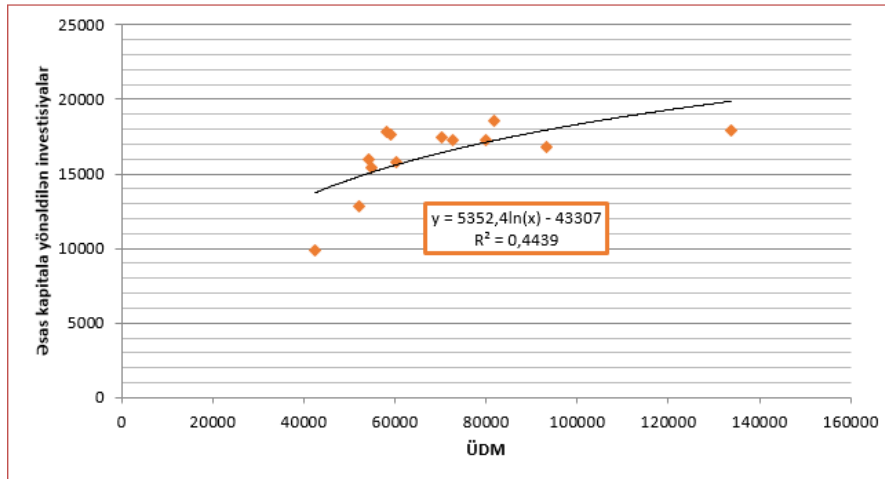
**Cədvəl 1. 2010-2022-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında
əsas kapitalla yönəldilən investisiya, istifadəyə verilmiş
əsas fondlar, iqtisadiyyatda məşğul əhalinin sayı və ÜDM**

İllər	Əsas kapitalla yönəldilən ümumi investisiyalar, mln. man	İstifadəyə verilmiş əsas fondlar, mln. manatla. Mln. man	Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	ÜDM, mln. manatla
2010	9905,6	5961,3	4329,1	42465
2011	12799,06	10624,1	4375,2	52082
2012	15407,3	10194,1	4445,3	54743,7
2013	17850,8	11143,1	4521,2	58182
2014	17618,6	9336,3	4602,9	59014,1
2015	15957,03	9933,2	4671,6	54380
2016	15772,8	10157,4	4759,9	60425,2
2017	17430,3	8617,4	4822,1	70337,8
2018	17244,9	12357,8	4879,3	80092
2019	18539,5	11803,2	4785,6	81896,2
2020	17226,1	13788,6	4721,2	72578,1
2021	16815,5	12978,8	4831,1	93203,2
2022	17878,2	9300,9	4901,1	133825,8

Mənbə: [9]

Cədvəldən göründüyü kimi, əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar hesabına istifadəyə verilmiş əsas fondlar tədqiq olunan dövr üzrə inkişaf etmişdir. 2010-2015-ci illər üzrə investisiyaların məbləği artan dinamika ilə inkişaf etsə də, 2015-ci ildə dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması hesabına əvvəlki illə müqayisədə 2015-ci ildə 9,4%, 2016-cı ildə 10,5% azalmışdır. Sonrakı illərdə isə COVID-19 pandemiyasınadək artan dinamika ilə inkişaf edərək, 2019-cü il üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar 18539,5 mln. manat olmuşdur. Bu isə tədqiq olunan bütün dövr üzrə ən yüksək göstəricidir. 2020-2021-ci illərdə isə pandemiyanın təsirləri ilə əlaqədar olaraq investisiya qoyuluşu azalan dinamika ilə inkişaf etmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin bərpası ilə əlaqədar olaraq, 2 fevral 2021-ci il tarixində imzalanmış "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" in təsdiq edilməsi haqqında Sərəncama əsasən, növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair 5 əsas Milli Prioritetin reallaşdırılması üzrə müəyyən edilmiş sahələrdən biri kimi azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış proqramının icrası məqsədilə, bu ərazilərdə aparılan yenidənqurma işlərinə investisiyaların cəlb edilməsi də artıq ölkə üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların artacağını şərtləndirir [1]. 2022-ci ildə əsas kapitalla yönəldilən 17,8 mlrd. manat investisiyanın 2,7 mlrd. manatı Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun yenidən bərpasına yönəldilmişdir. Bütün bunlar əsas fondların istifadəyə verilməsinə şərait yaradaraq iqtisadiyyatda məşğul olanların sayının artmasına və bütövlükdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı hesabına ÜDM-in artmasını şərtləndirməklə ölkə iqtisadiyyatında davamlı inkişafın əsasını qoymuşdur. Ölkə üzrə ÜDM-in artmasında Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft və qaz sənayesi əsaslı rol oynayır. ÜDM-in artması əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların artımında mühüm rol oynayır. Aşağıdakı qrafikdən bunları daha aydın görmək olar.

Qrafik 2. Azərbaycan Respublikasında ÜDM-lə əsas kapitalla yönəldilən investisiya qoyuluşu arasındakı korrelyasiya-reqressiya əlaqəsi

Mənbə: DSK-nın məlumatlarına əsasən hesablanmışdır

Qrafikdən görüldüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında ÜDM-lə əsas kapitalla yönəldilən investisiya qoyuluşu arasında loqarifmik formalı $y = 5352,4\ln(x) - 43307$ və ya $y = 0,0564x + 12224$ xətti formalı reqressiya tənliyi ilə ifadə olunan orta korrelyasiya əlaqəsi vardır ($R^2 = 0,4439, r=0,666258$).

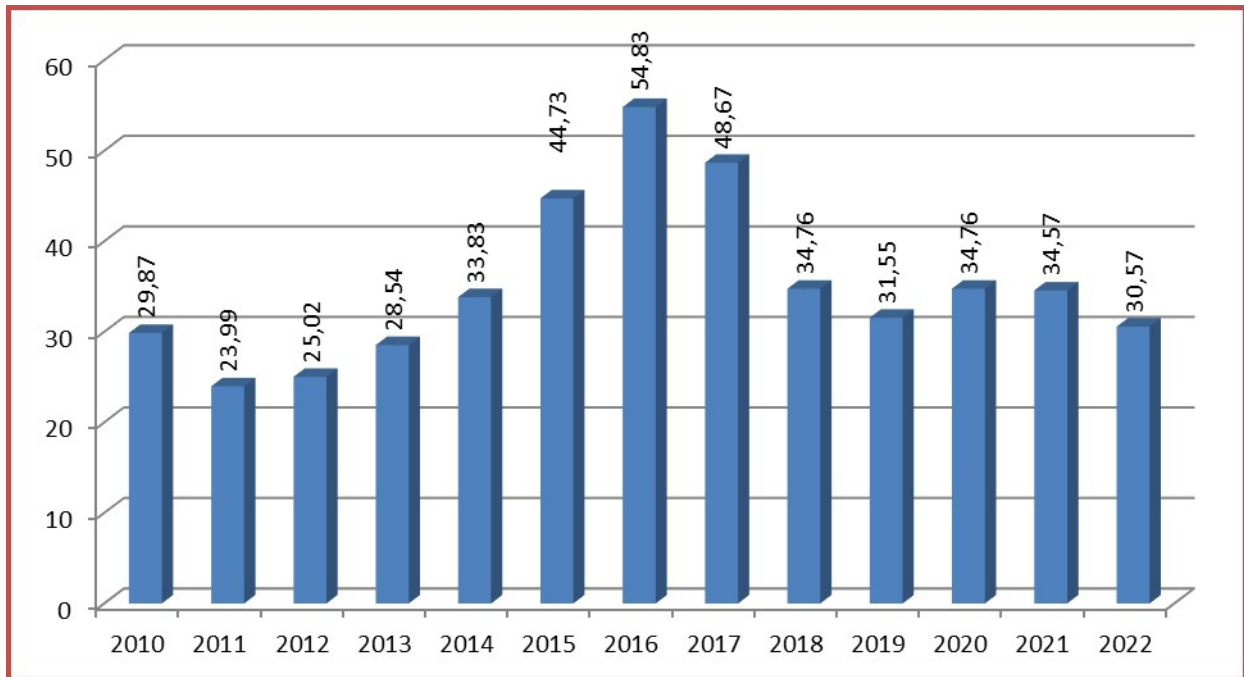
Qrafik 2-yə əsasən, ÜDM-in əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyaların həcminə təsirini elastiklik əmsalına əsasən hesablasaq, aşağıdakı nəticəni alarıq.

$$E_{\text{ÜDM}} = (\alpha \cdot \bar{x}) / \bar{y} = (0,0564 \cdot 70248,08) / 16188,13 = 0,2447$$

Göründüyü kimi, əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyalarla ÜDM arasında orta korrelyasiya əlaqəsinin olmasına baxmayaraq, ÜDM-in 1 % artması əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyaların həcminin 0,245% artması ilə nəticələnir.

Tədqiqatlar göstərir ki, neft-qaz çıxarma sənayesində əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyalar, ölkə üzrə əsas kapitalla yönəlmiş daxili və xarici investisiyaların həcmində əhəmiyyətli yer tutur. Aşağıdakı qrafikdə neft-qaz çıxarma sənayesində əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyaların ölkə üzrə əsas kapitalla yönəlmiş daxili və xarici investisiyalarda xüsusi çəkisi göstərilmişdir.

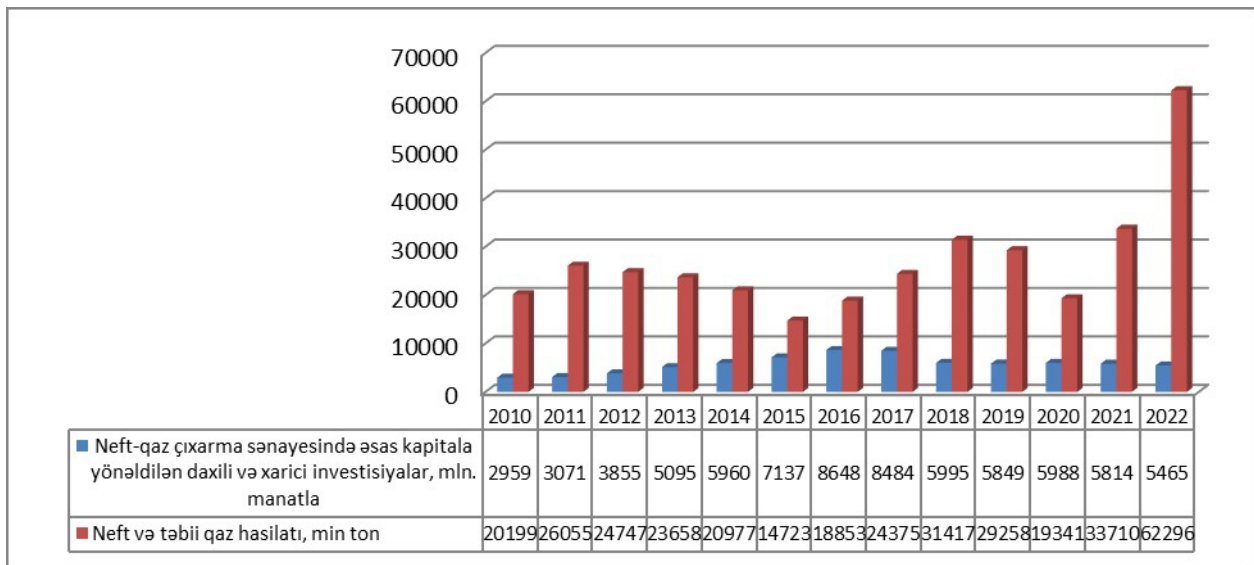
Qrafik 3. Azərbaycan Respublikasının neft-qaz çıxarma sənayesində əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyaların, ümumi investisiyalarda payı, %-lə

Mənbə: [9]

Qrafikdən görüldüyü kimi, 2010-2022-ci illəri əhatə edən dövrdə ölkə üzrə ümumi investisiyalarda neft-qaz çıxarma sənayesi üzrə əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyaların payı 2016-cı ildə 54,83% olmaqla daha yüksəkdir. Tədqiq olunan dövr üzrə ümumilikdə neft-qaz çıxarma sənayesində əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyaların, ümumi investisiyalarda payı 24%-55% aralığında dəyişmişdir. Neft-qaz çıxarma sənayesində əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyaların artması bu sektorda innovativ texnologiyaların, o cümlədən nanotexnologiyaların tətbiqinə istiqamətlənərək quyuların məhsuldarlığının artmasına təsir edərək, hasilatın həcminin artmasında mühüm rol oynamışdır. Bu işə müasir rəqəmsal transformasiya şəraitində neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafını daha da möhkəmləndirir. Aşağıdakı qrafikdə neft-qaz çıxarma sənayesində əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyaların məbləği və neft-qaz hasilatının həcmi göstərilmişdir.

Qrafik 4. Azərbaycan Respublikasının neft-qaz çıxarma sənayesində əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyalar və neft-qaz hasilatı

Mənbə: [9]

Qrafikdən göründüyü kimi, 2010-2022-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının neft-qaz çıxarma sənayesində əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyaların ümumi məbləği 74320 mln. manat təşkil etmişdir. Həmin dövrdə neft-qaz hasilatının həcmi isə 349,6 mln. ton olmuşdur. 2022-ci ildə tədqiq olunan bütün dövr üzrə hasilatın həcmi əvvəlki illə müqayisədə 1,84 dəfə artaraq 62,3 milyon ton olmuşdur.

Qrafik 4 məlumatlarından istifadə edərək, Azərbaycan Respublikasının neft və təbii qaz hasilatının həcmi ilə neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcmi arasındakı asılılığı "Eviews-12" tətbiqi proqram paketi ilə müəyyən etsək, aşağıdakı nəticəni alarıq.

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasının neft və təbii qaz hasilatının həcmi ilə neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcmi arasındakı asılılığın regressiya analizinin nəticəsi

Dependent Variable: Y				
Method: Least Squares				
Date: 02/11/24 Time: 18:34				
Sample: 2010 2022				
Included observations: 13				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X	0.087011	0.019801	4.394286	0.0011
C	1197.238	578.5884	2.069240	0.0629
R-squared	0.637081	Mean dependent var		3537.231
Adjusted R-squared	0.604088	S.D. dependent var		1296.601
S.E. of regression	815.8412	Akaike info criterion		16.38695
Sum squared resid	7321566	Schwarz criterion		16.47387
Log likelihood	-104.5152	Hannan-Quinn criter.		16.36909
F-statistic	19.30975	Durbin-Watson stat		1.134403
Prob(F-statistic)	0.001073			

Mənbə: "Eviews-12" tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

"Eviews-12" tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış cədvəldən göründüyü kimi, səbəb amilləri və nəticə amilini əks etdirən sərbəst həddin və asılı dəyişənin əmsalları onların standart səhvlərindən əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Bu isə alınmış nəticənin statistik əhəmiyyətliliyini xarakterizə edir [7, s.310].

"Eviews-12" tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış nəticəyə görə, regressiya tənliyi aşağıdakı kimi olacaqdır:

Estimation Command: LS YX C

Estimation Equation: $Y = C(1)*X + C(2)$

Substituted Coefficients: $Y = 0.087011210918*X + 1197.23827401$ (1)

$Y = 0,087x + 1197,24$ $R^2 = 0,604$

(t) (4,39) (2,069) DW=1,134

Tədqiq olunan dövr üzrə göstəricilər arasındakı korrelyasiya əmsalı $r = \sqrt{R^2} = \sqrt{0,604} = 0,637$ olduğundan Çeddok şkalasına əsasən, Azərbaycan Respublikasının neft və təbii qaz hasilatının həcmi ilə neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcmi arasında korrelyasiya asılılığı hiss olunan səviyyədədir.

Determinasiya əmsalı "Eviews-12" proqram paketinə görə, $R^2 = 0,604$ -ə bərabərdir. Bu o deməkdir ki, modelə daxil olan sərbəst dəyişən kimi X amilini ifadə edən neft və təbii qaz hasilatı, Y nəticə amilini ifadə edən neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcmi 60,4% izah edir, 39,6% isə modelə daxil olmayan digər amillər hesabına izah edilir.

"Eviews-12" tətbiqi proqram paketinə əsasən, 1 modelinə uyğun olaraq müvafiq nəticələri müəyyən etmək üçün modelin statistik əhəmiyyətliliyinə uyğun olaraq adekvatlığı müəyyən edilməlidir. Bu məqsədlə qalıqların avtokorrelyasiyası və fişer kriteriyasını yoxlamaqla müvafiq regressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətliliyini müəyyən etmək olar.

F-Fişer kriteriyasının köməkliyi ilə "Eviews-12" proqram paketinə əsasən, alınmış regressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətliliyi, F-Fişer kriteriyası, $F_{\text{cadval}}(a; m; n - m - 1)$ ilə müqayisə edilməklə

müəyyən edilir [3,4]. "Eviews-12" proqram paketinin nəticəsini əks etdirən cədvəldən göründüyü kimi, F-statistic (Fişer kriteriyası) = 19,3 olduğundan, 95%-li inamlı intervalla əhəmiyyətlik səviyyəsi $\alpha=0,05$ olmaqla, $F_{\text{cədvəl}}$ qiymətini təyin etsək, aşağıdakı nəticəni alarıq [3,səh.332].

$$F_{\text{cədvəl}}(a;m;n-m-1)=(0,05;1;11)=4,84$$

F-Fişer kriteriyası = (19,3) > $F_{\text{cədvəl}}=4,84$ olduğundan, reqressiya tənliyi statistik əhəmiyyətlidir.

Darbon-Uotson statistikasının meyarlarına uyğun olaraq qalıqların avtokorrelyasiyanın mövcud olub-olmaması haqqında nəticənin formalaşmasını Darbon-Uotsonun böhran nöqtələri əsasında yoxlayaq.

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, Darbon-Uotson statistikasını "Eviews-12" tətbiqi proqram paketinin nəticələrinə uyğun olaraq $DW=1,134$ –dür. 95%-li inamlı interval əsasında, $\alpha=0,005$ əhəmiyyətlik səviyyəsinə müvafiq olaraq modelə səbəb amili kimi daxil edilmiş iki izahedici dəyişən ($m=1$) və $n=13$ müşahidə dövrü üzrə Darbon-Uotson statistikasının böhran nöqtələri aşağıdakı kimi olacaqdır. [3, səh.337]

$$d_1=1,01, \quad d_u=1,340$$

Darbon-Uotson meyarlarına görə, əgər $d_1 \leq DW < d_u$ olarsa, göstəricilər arasında avtokorrelyasiyanın mövcudluğu haqqında nəticə təyin edilməmiş hesab edilir [3, səh.171]. Bu baxımdan, $d_1=1,01 \leq DW=1,134 < d_u=1,340$ olduğundan tədqiq olunan göstəricilər arasında avtokorrelyasiyanın mövcudluğu haqqında nəticə təyin edilməmişdir. Bu isə o deməkdir ki, reqressiya tənliyi bütövlükdə statistik əhəmiyyətlidi. [3, səh.322]

"Eviews-12" tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış (2) cədvələ uyğun olaraq (1) reqressiya tənliyi ilə Azərbaycan Respublikasında neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcmi "Eviews-12" tətbiqi proqram paketinə uyğun olaraq alınan (Fitted) və faktiki (Actual) qiymətlərin, habelə onların arasındakı qalıqların (Residual) dinamikası aşağıdakı qrafikdə verilmişdir.

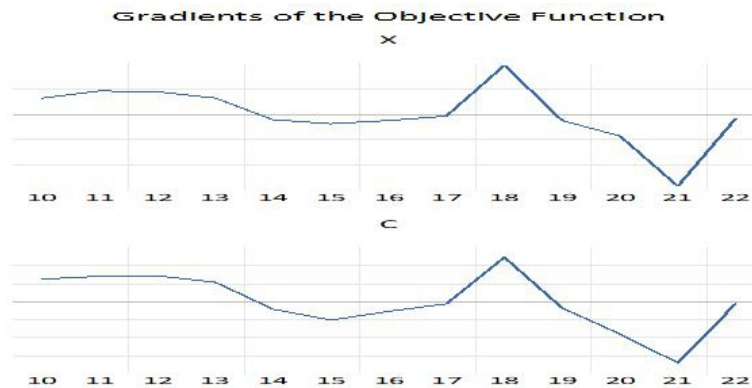
Qrafik 5. Azərbaycanda neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcmi "Eviews-12" tətbiqi proqram paketinə əsasən alınan və faktiki qiymətlərinin, onların arasındakı qalıqların dinamikası

Mənbə: "Eviews-12" tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

"Eviews-12" tətbiqi proqram paketinə Azərbaycan Respublikasının neft və təbii qaz hasilatının həcmi ilə neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcmi 2010-2022-ci illəri əhatə edən dövrdə qardiyentlər üzrə qrafiki təsviri aşağıdakı kimi paylanmışdır.

Qrafik 6. Azərbaycan Respublikasının neft və təbii qaz hasilatının həcmi ilə neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcminin 2010-2022-ci illər üzrə dinamik dəyişikliyi

Mənbə: "Eviews" tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Eviews-12" tətbiqi proqram paketində Q-statistikası üzrə qalıq diaqnostikanı və hostoqram normallıq testlərini aparsaq, aşağıdakı nəticələri alarıq.

Cədvəl 3. Azərbaycanda neft və təbii qaz hasilatının həcmi ilə neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcminin Q-statistikası üzrə avtokorrelyasiya testi

Date: 02/11/24 Time: 19:08						
Sample: 2010 2022						
Included observations: 13						
Autocorrelation	Partial Correlation		AC	PAC	Q-Stat	Prob
. ***.	. ***.	1	0.406	0.406	2.6721	0.102
. * .	. ** .	2	-0.080	-0.293	2.7857	0.248
. *** .	. ** .	3	-0.399	-0.313	5.8960	0.117
. * .	. ** .	4	-0.084	0.298	6.0477	0.196
. * .	. .	5	0.145	-0.005	6.5637	0.255
. ** .	. .	6	0.226	-0.015	7.9803	0.240
. * .	. * .	7	0.083	0.104	8.2047	0.315
. * .	. * .	8	-0.122	-0.146	8.7885	0.360
. ** .	. * .	9	-0.272	-0.183	12.394	0.192
. ** .	. * .	10	-0.246	-0.069	16.343	0.090
. * .	. * .	11	-0.151	-0.190	18.567	0.069
. .	. .	12	-0.005	-0.057	18.571	0.099

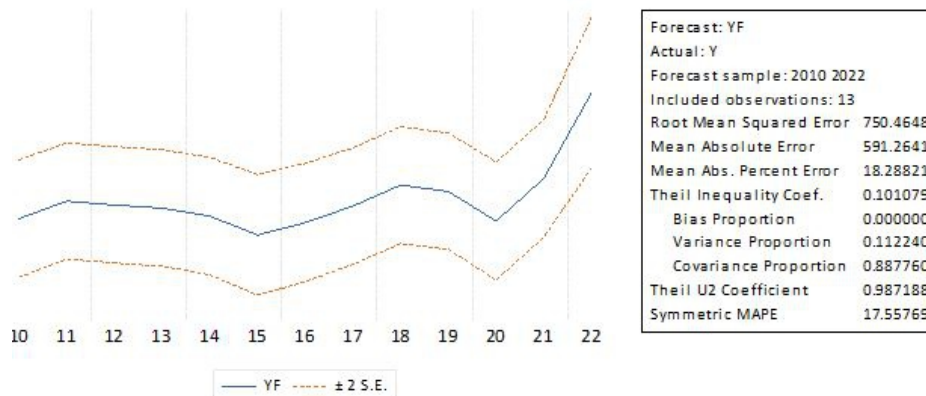
Mənbə: "Eviews" tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən görüldüyü kimi, "Eviews-12" tətbiqi proqram paketinə əsasən alınan $Y=0,087x+1197,24$ modelinin xarakteristikaları modelə daxil olan səbəb amili üzrə izahedici dəyişən və modelin sərbəst həddi üzrə statistik əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qurulmuş modelin statistik əhəmiyyətliliyi yoxlanıldıqdan sonra modelə daxil olan izahedici dəyişənlərin nəticə amilini necə izah etməsi haqqında fikir yürütmək olar.

"Eviews" tətbiqi proqram paketinə əsasən, $Y=0,087x+1197,24$ reqresiya tənliyi Azərbaycanda neft və təbii qaz hasilatının həcmi ilə neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcminin illər üzrə qiymətləri və standart səhvləri, habelə tənliyin proqnoz məqsədi üçün istifadə edilməsinin bir sıra xarakteristikaları aşağıdakı qrafikdə (7) göstərilmişdir.

Qrafik 7. Azərbaycanca neft və təbii qaz hasilatının həcmi ilə neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcmi illər üzrə qiymətləri və standart səhvləri, proqnoz üçün xarakteristikaları

Mənbə: "Eviews-12" tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafikdən görüldüyü kimi, Azərbaycanda neft və təbii qaz hasilatının həcmi ilə neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcmi illər üzrə qiymətləri, standart səhvləri və modelin proqnoz üçün xarakteristikaları perspektiv dövr üzrə modelin proqnoza yararlılığını müəyyən edir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, neft-qaz sənayesi müəssisələrinin strateji dayanıqlılığına təsir edən amilləri xarici ekoloji amillərə və daxili ətraf mühit amillərinə bölmək, onların təsir risklərini nəzərə almaqla qiymətləndirilməsi meyarlarını təsnif və müəyyən etməklə belə bir kompleksin strateji dayanıqlılığını müəyyən etmək olar. Tədqiqat işinə əsasən, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun artması, istifadəyə verilmiş əsas fondların həcmi artmasına şərait yaradaraq, iqtisadiyyatda məşğul əhəlinin sayının artmasına və nəticə etibarilə iqtisadi dayanıqlılığın möhkəmlənməsinə səbəb olur. Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft-qaz sənayesi üzrə hasilatın artması, neft emalı, kimya və neft-kimya sənaye məhsulunun həcmi artması ilə nəticələnir. Bu da iqtisadiyyatın davamlı inkişafına təsir edən mühüm amillərdən biridir. Dayanıqlı inkişafın strateji hərəkətverici qüvvəsi kimi, cəmiyyətin davamlı inkişaf dinamikasına əsaslı şəkildə təsir edən ekoloji amilin müasir standartlar əsasında inkişafı da məhz əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmindən əsaslı şəkildə asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər//Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı, 2021. <https://president.az/az/articles/view/50474>
2. Əzizova G.A., Azərbaycan əmək bazarı: problemlər və perspektivlər. İqtisadiyyat Universiteti Bakı, 2017, 277 s.
3. Yadigarov T.A., Əməliyyatlar tədqiqi və ekonometrik məsələlərin MS Excel və Eviews proqram paketlərində həlli: nəzəriyyə və praktika (monografiya) Bakı, 2020. səh. 352
4. Yadigarov T.A., Econometric assesment of the associative activity of the Republic of Azerbaijan with the countries of the world/68th International Scientific Conference on Economic and Social Development - 24-25 May, 2021 - Aveiro, Portugal. Proceedings səh.187-197
5. Mammadov N. M. (2012) Introduction to the theory of sustainable development / M.: Steps. 238 p. (In Russ.)

6. Grinchel B. M., Nazarova E. A. (2019) Russian regions: competitive attractiveness and sustainability of development / Saint Petersburg: GUAP. Federal state budgetary institution of science Institute of regional economy problems of the Russian Academy of Sciences. 247 p. (In Russ.)
7. Виннокуров А.А. Концепция и критерии устойчивого развития в процессе разработки стратегии вертикально-интегрированных нефтяных компаний // Проблемы региональной экологии, 2007. - №3
8. Теоретические основы исследования устойчивого развития региона [Электронный ресурс] // Современные проблемы экономики, управления и юриспруденции: материалы Международной научно-практической конференции - Мурманск: МГТУ, 2009 б. Макова М.М. Методические основы оценки устойчивого развития предприятий нефтяного комплекса // Вестник ВЭГУ – Уфа: ВЭГУ, 2012 - №4
9. Dövlət Statistika Komitəsi
<https://stat.gov.az/>
10. Human Development Index (HDI)
<http://hdr.undp.org/en/content/education-index>
11. World bank data
<https://data.worldbank.org/>

FACTORS AFFECTING SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE OIL AND GAS INDUSTRY

Murad GASIMLI

SUMMARY

The article analyzes the factors influencing the sustainable development of the oil and gas industry, with an assessment of their impact. It discusses the role of the oil and gas industry in Azerbaijan's economy, and the development of oil and gas production determines the strategic efficiency and sustainability of this process. It has been identified that the factors influencing the sustainable development of the oil and gas industry are mainly shaped by the internal and external factors of the enterprise. These factors play an important role in the development of the oil industry, determining the conditions for the development of construction and other sectors. The article conducting a correlation-regression analysis of the dependence between the volume of oil and natural gas production in Azerbaijan and the volume of oil production, chemical and petrochemical industry products, identifying factors affecting the economic sustainability of this sector.

Keywords: *sustainable development, oil and gas, industry, competitive ability, economy, construction.*

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ

Мурад ГАСИМЛЫ

РЕЗЮМЕ

Статья анализирует факторы, влияющие на устойчивое развитие нефтегазовой промышленности, с оценкой их влияния. Здесь рассматривается роль нефтегазовой промышленности в экономике Азербайджана, а развитие производства нефти и газа определяет стратегическую эффективность и устойчивость этого процесса. Выявлено, что факторы, влияющие на устойчивое развитие нефтегазовой промышленности, в основном формируются внутренними и внешними факторами предприятия. Эти

факторы играют важную роль в развитии нефтяной промышленности, определяя условия развития строительства и других сфер. Также в статье проведен анализ корреляционно-регрессионной зависимости между объемом добычи нефти и природного газа в Азербайджане и объемом нефтепереработки, химической и нефтехимической продукции, выявлены факторы, влияющие на экономическую устойчивость этого сектора.

Ключевые слова: устойчивое развитие, нефть и газ, промышленность, конкурентоспособность, экономика, строительство.

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 14.11.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 22.11.2023

Çara qəbul olunub: 09.01.2024

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**COINTEGRATION OF
DYNAMICS OF USD/TL AND
AZN/TL EXCHANGE RATES**

№ 4(9)-2023
səh. 103-116

Nazrin BURJALIYEVA,
Ph.D. student at the Department of
Mathematical Economics,
Baku State University,
National Depository Center, specialist

nazrin.burcaliyeva@gmail.com

Cointegration of dynamics of USD/TL and AZN/TL exchange rates

Nazrin BURJALIYEVA

Ph.D. student at the Department of Mathematical Economics,
Baku State University, National Depository Center, specialist

SUMMARY

The article analyzes the currency crisis in Turkey and links it to unfavorable policy changes implemented by central banks in developed nations since 2018. Elements including the perception of global risk, the withdrawal from developing nations, and the U.S. The sanctions made Turkey's economic circumstances worse. There was a current account deficit and significant inflation as a result of the policy of maintaining low exchange rates and high-interest rates. The expectation of the U.S. The Turkish lira experienced a notable devaluation due to increases in interest rates. Exchange rate volatility continues despite government interventions, which affects economic growth. Azerbaijan, a significant trading partner, is also impacted by this crisis because export operations are made more difficult by the lira's depreciation. The article employs econometric methodologies to analyze the dynamics between the Turkish lira and Azerbaijani manat, revealing a bidirectional cause-and-effect relationship. The modeling suggests that while lira depreciation may not have a direct impact on Azerbaijan, the overall economic effect is minimal due to predominantly dollar-traded products.

Açar sözlər: exchange rates, non-stationary series, Engle-Granger cointegration test, error correction, Johansen test

JEL kodu: G10; G15

PURPOSE OF THE STUDY

The article scrutinizes the prerequisites for the manifestation of cointegration associations amid the fluctuations in the AZN/TL and USD/TL exchange rates during the initial half of 2023, under the circumstances characterized by the precipitous depreciation of the Turkish lira.

MATERIALS AND METHODS

The study employs contemporary econometric methodologies, encompassing the Johansen cointegration test, Granger causality test, vector error correction, and other pertinent approaches.

RESULTS

The research dynamically scrutinizes the underlying causes of the Turkish lira's devaluation, its impact on the economy of the Republic of Azerbaijan, and its influence on the AZN/TL exchange rate. A cointegration model of reciprocal influence was established through the accurate application of econometric tests. The imbalance recovery coefficient was found to be -0.933745, ensuring that the trajectory reverts to its original state in the subsequent moment after deviating from the equilibrium state. In the case of USD/TL the first order differences, this coefficient is -0.242442, albeit statistically insignificant. The interpretation of the established model indicates that the depreciation of the Turkish lira against the dollar does not exert a significant impact on the fluctuations in the AZN/TL exchange rate.

INTRODUCTION

The policy changes implemented by the central banks of developed countries since the beginning of 2018 have had adverse effects on developing nations, leading to significant fluctuations in Turkey's financial markets in August 2018. These negative processes were

exacerbated by external factors such as heightened risk perceptions in global markets, a trend of withdrawal from developing countries, escalating oil prices, and sanctions imposed on Turkey by the United States.

In September 2018, interest rates were raised to control the depreciation of the Turkish lira, causing both interest and currency shocks to the economy. The COVID-19 pandemic in 2020 further strained Turkey's economy, leading to a second currency shock and a significant slowdown in global capital and investment. The mutation of the virus in 2021, coupled with the peak energy crisis in Europe and inflationary pressures leading to potential interest rate hikes in Europe and the United States, increased exchange rate pressure on Turkey.

Turkey has pursued a policy of low exchange rates and high-interest rates in recent years. However, this policy has led to a current account deficit due to increased imports. This deficit, along with high inflation, has become one of Turkey's persistent economic problems. Furthermore, there has been an increased dependence on imports for exports and a rise in foreign debt. Therefore, it can be argued that the exchange rate shocks experienced by Turkey in 2018 and subsequent years are indicative of a debt crisis.

The anticipation of interest rate hikes in the US led to new lows for the Turkish lira (TL). The dollar exchange rate rose from around 8.5 TL in November 2020 to over 26 TL in July 2023. This depreciation made TL one of the most depreciating currencies globally. Expectations of further interest rate cuts fueled a rush to currency by both foreign and domestic investors.

The increasing currency prices quickly impacted inflation, particularly affecting food, housing, and car markets. However, a government-announced TL deposit program indexed to foreign currency led to a noticeable decrease in exchange rates in late December. Despite this, the reduction of central reserves and changes in interest rates continue to negatively impact economic growth.

Increasing budget deficits due to borrowing and monetary expansion have heightened inflationary pressures. Particularly during the pandemic crisis, these deficits reached their highest levels and may lead to a future currency crisis in Turkey. It is evident that first-generation crisis theories, which suggest that increasing budget deficits and deteriorating macroeconomic indicators can lead to a currency crisis, have significantly contributed to explaining Turkey's recent currency crises.

In conclusion, Turkey is grappling with a currency crisis primarily caused by political issues. The macroeconomic consequences of excessive depreciation of TL persist in the form of higher inflation, budget deficit, and increased external debt costs. Despite strong returns reported by the banking sector, continued exchange rate volatility suggests that balance has not yet been achieved.

In the first half of 2023, Turkey's national currency experienced a sharp depreciation against freely convertible currencies. The USD/TL exchange rate reached a record high of 27.42. Despite the Turkish government's new economic policy, further depreciation of the national currency is anticipated.

Turkey, being a major trading partner of Azerbaijan, has an impact on the Azerbaijani manat and the country's overall economy. While oil and oil products constitute a significant portion of Azerbaijan's exports, growth in the non-oil sector has been observed in recent years. Notably, Turkey is a key destination for Azerbaijan's non-oil exports.

The significant depreciation of the currency of a country with which Azerbaijan has close commercial and economic ties stimulates imports from that country. This ensures that goods and products imported from that country are profitable and accessible. However, this is not observed in products imported from Turkey.

Economic, trade, and import-export transactions between Turkey and Azerbaijan do not reflect significant price differences due to the depreciation of the Turkish lira. The depreciation of Turkey's national currency complicates export activities from Azerbaijan to Turkey.

Although the depreciation of the Turkish lira stimulates imports from that country for Azerbaijan's economy and domestic consumer market, it makes exports more expensive and

challenging. The sharp devaluation of Turkey's national currency does not have an efficient, profitable, effective character for the development of the real sector in Azerbaijan's economy. As Azerbaijan has close economic and trade relations with Turkey, goods imported from Turkey are cheaper. Since the Azerbaijani manat remains stable against the dollar, there are no fundamental economic factors for the manat to depreciate or appreciate against the Turkish lira.

Despite the depreciation of the lira, prices of products imported from Turkey have not decreased in Azerbaijan. Under normal economic conditions, reductions in prices of products imported from Turkey to Azerbaijan are expected; however, these reductions do not occur. The lira is expected to stabilize after a period of growth in about 2-3 years.

Despite the depreciation of the lira in Turkey, the cost of products produced in this country is increasing because Turkey imports raw materials and the depreciation of the lira makes imports more expensive. Therefore, it is not possible to lower the price when exporting to Azerbaijan a product produced at the expense of an imported product. For entrepreneurs engaged in non-oil exports, their country's currency remains unchanged and strengthens against competing countries, negatively impacting exports.

To evaluate the prospects for expanding mutually beneficial commercial-economic, fuel-energy, and transport sectors, it is indeed crucial to conduct an econometric co-integration analysis of the interaction of the relevant aggregate indicators of foreign trade between the two strategic partners. This article examines the joint dynamics of the national currencies of the two countries in the context of AZN/TL and USD/TL.

The co-integration analysis of exchange rate changes between these two countries is particularly significant, as this change is considered a crucial factor in the development of inter-country commercial and economic relations.

The observation period for this study includes nominal indicators for AZN/TL and USD/TL exchange rates for the first half of 2023 [12-14]. The research employs econometric methodologies to examine the statistical relationship between multivariate non-stationary time series. These methodologies include the Johansen cointegration test, Granger causality study, reactions to shocks based on a vector error correction model (VECM), forecast performance, error variance decomposition, and statistical analysis methods necessary for constructing pair regression models. [7], forecast performance, error variance decomposition, statistical analysis methods necessary for the construction of pair regression models (variance analysis, correlation-regression analysis, statistical assumptions in data analysis) for the theoretical analysis of modeling calculations, two-dimensional vector auto-regression models and cointegration in these models, approaches to modern economic and mathematical modeling [11, p. 447-476], EXCEL software packages [1] and Eviews-12 software package [3] were used.

ANALYSIS OF RECENT PUBLICATIONS

The study [6] explored the impact of the dynamics of the US dollar and Turkish lira exchange rate on the Turkish economy, with a particular focus on its effect on Turkey's import and export balance. Turkish companies face costs denominated in foreign currency due to the dollarization of liabilities, which could potentially limit the competitive advantage gained from currency depreciation on exports. The research primarily analyzed the relationship between real exchange rates and calculated the nominal and real effective exchange rate of the lira, which poses a threat to Turkish exports.

In the article [8], the asymmetric effects of a third country's exchange rate volatility on Turkey-Germany commodity trade were investigated. The study statistically analyzed annual time series data from 1980-2022 for Turkey's export (import) industry. Using the Autoregressive-distributed lag (ARDL) model, it was found that the third-country volatility using the lira-dollar has a significant short-term symmetric effect on Turkey's export (import) industry. In [9], the TL/USD exchange rate was investigated using quarterly frequency data for the observation period from Q4 2005 to Q4 2017. The exchange rate determination mechanism of the monetary model was applied in the theoretical approach, and the multivariate ARDL

bounds test was applied to the data for evaluation purposes. The results showed that the exchange rate has a cointegrative relationship, which was consistent with the principles of economic theory.

In [5], a relatively new method of modeling as an error correction mechanism was used to show how overshooting can be tested in both the short and long term. In [4], it was investigated whether the Turkish currency market exhibits chaotic dynamics. The article focused on the currency basket of the Euro and US dollar with equal weight against the Turkish Lira. Lyapunov exponents (LE) included in the daily data of the currency basket from 01.05.2018 to 23.05.2022 were calculated.

In [10], the most appropriate model of exchange rate dynamics was built using computer modeling, mean-error indices of approximation, and mean square divergence with the Fourier series approach and time-dependent behavior in time series. This research is based on the daily observation of EUR/AZN currency exchange covering the years 02.03.2017 - 08.03.2018. In [2], a spectral analysis of RUB/AZN exchange rate changes was performed taking into account parabolic trends.

The main results of the study. To make accurate long-term forecasts using the procedures of the Eviews-12 software package, the conditions for the existence of co-integration relations between AZN/TL and USD/TL exchange rate changes are studied for the first half of 2023. The economic interpretations of the results are analyzed, and recommendations based on econometric approaches are provided. The descriptive statistics of the data are given in table 1.

Table 1. Descriptive statistics

	AZN/TL	USD/TL	RESIDUALS
Mean	11.68756	19.86147	0.022118
Median	11.28620	19.17820	0.011695
Maximum	15.33000	26.05020	0.733489
Minimum	10.99080	18.69710	2.61E-06
Std. Dev.	1.058537	1.796260	0.061630
Skewness	2.106065	2.137394	9.122.169
Kurtosis	6.309153	6.452088	100.7957
Jarque-Bera	216.3895	227.6884	74638.81
Probability	0.000000	0.000000	0.000000
Sum	2115.448	3594.926	4.003.332
Sum Sq. Dev.	201.6902	580.7792	0.683688
Observations	181	181	181

Skewness is a measure that quantifies the asymmetry of a distribution. The positive values observed for AZN/TL (2.106065) and USD/TL (2.137394) indicate a right-sided asymmetry, meaning that the tail of the curve points towards the positive side. Kurtosis measures the thickness of the tails in a distribution. The high kurtosis estimates observed for AZN/TL (6.309153) and USD/TL (6.452088) suggest that the data have more extreme values than a normal distribution.

The dependence of the AZN/TL ratio on the USD/TL ratio and absolute valuations of balances during the period for the first half of 2023 is carried out using the Eviews-12 software package. This dependence is mathematically represented by a bivariate linear regression equation in table 2.

Table 2. Linear multivariate regression

Dependent Variable: AZN/TL				
Method: Least Squares				
Sample: 1/01/2023 6/30/2023				
Included observations: 181				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
USD/TL	0.583674	0.001396	418.1094	0.0000
RESIDUALS	0.926243	0.040687	22.76501	0.0000
C	0.074449	0.027724	2.685342	0.0079
R-squared	0.999021	Mean dependent var		11.68756
Adjusted R-squared	0.999010	S.D. dependent var		1.058537
S.E. of regression	0.033304	Akaike info criterion		-3.949859
Sum squared resid	0.197427	Schwarz criterion		-3.896845
Log likelihood	360.4622	Hannan-Quinn criter.		-3.928366
F-statistic	90833.02	Durbin-Watson stat		2.227843
Prob(F-statistic)	0.000000			

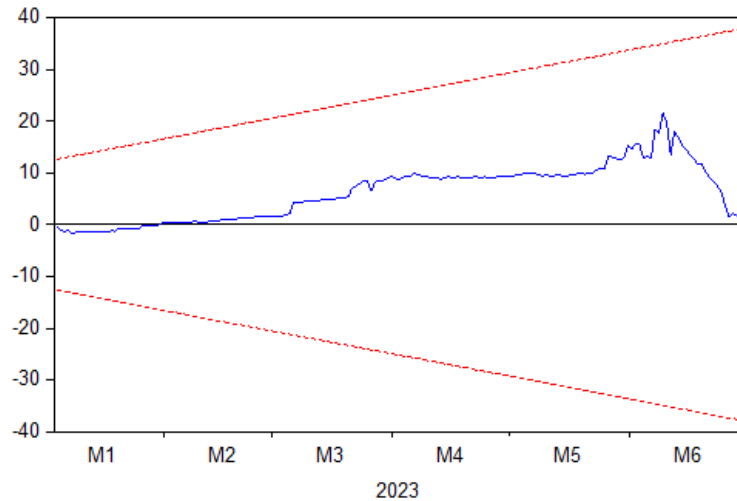
The calculated coefficients are statistically significant. The Darbin-Watson statistic indicates that there is no autocorrelation between the residuals. The F-Fisher statistic shows that it is generally effective. The coefficient of determination in the table is higher than 99%. This indicates that the general formal model is highly accurate. In this case, there is a very high density of relationship between the dependent variable (AZN/TL) and the independent variable (USD/TL). To determine whether the model is robust and predictively significant, a sufficient number of additional tests should be performed.

According to Table 2, the formal linear bivariate regression equation describing the dependence of the AZN/TL rate on the USD/TL rate during the period for the first half of 2023 is as follows:

$$AZN/TL_t = 0.583673910115 USD/TL_t + 0.926242944605 RESIDUALS_t + 0.074485375794. (1)$$

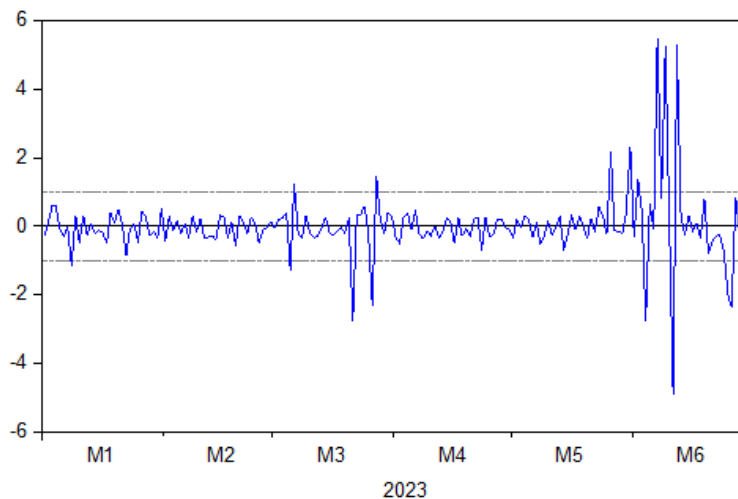
The stability of the estimated parameters of the model is assessed using the CUSUM test of the Eviews-12 software package. The recursive estimate of residuals (CUSUM) does not exceed the 95% confidence interval, as indicated in figure 1. This confirms the high predictive capabilities of the fitted model. Therefore, the predictive tests performed demonstrate that the model is stable, correctly specified, and has stable predictive properties.

Figure 1. Stability diagnostics

The test results of residuals are accurately represented in figure 2 with a standardized residuals graph. The correlation coefficient between exchange rates is 0.998084, indicating a high correlation.

Figure 2. Distribution of residuals

Now, let's consider the issue of heteroscedasticity in the model. In the studied model, the heteroscedasticity was checked using the White Test based on observation results. The results obtained from this test are represented in table 3:

Table 3. White Test for heteroscedasticity

F-statistic	12.34352	Prob. F(5,175)	0.0000
Obs*R-squared	47.19076	Prob. Chi-Square(5)	0.0000

The tabular data show the heteroscedasticity of the residuals.

The stationarity of the factors was checked by the Augmented Dickey-Fuller test. The cases of the absence of a deterministic trend and the presence of a trend were investigated. Because of this

$$\Delta(AZN/TL)_t = \varphi(AZN/TL)_{(t-1)} + \alpha_1 + \varepsilon_{1t}, \quad (2)$$

$$\Delta(AZN/TL)_t = \varphi(AZN/TL)_{(t-1)} + \alpha_2 + \beta_{1t} + \varepsilon_{1t}, \quad (3)$$

$$\Delta(AZN/TL)_t = \varphi(AZN/TL)_{(t-1)} + \alpha_3 + \varepsilon_{3t}, \quad (4)$$

$$\Delta(AZN/TL)_t = \varphi(AZN/TL)_{(t-1)} + \alpha_4 + \beta_{2t} + \varepsilon_{1t}, \quad (5)$$

models were evaluated.

Here, ε_{it} , $i=(1,n)$ are independent random variables with mathematical expectation 0, distributed with the same normal law. Here, φ , α , ε are the evaluated parameters.

It should be noted that according to the results of tables 4 and 5, non-stationarity is canceled when

$$t_{\varphi} < t_{\text{critical}}$$

For AZN/TL

$t_{\varphi}=2.897950 > t_{\text{critical}}$ is non-stationary for intercept specification, $t_{\varphi}=0.917142 > t_{\text{critical}}$ is non-stationary for trend and intercept specification.

We obtain the results shown in the following tables when evaluating the appropriate models for 1st order differences.

$t_{\varphi}=-13.18261 < t_{\text{critical}}$ at 1%, 5%, 10% critical values. The series is stationary at 1%, 5%, 10% significance level for intercept specification.

$t_{\varphi}=-13.86510 < t_{\text{critical}}$ at 1%, 5%, 10% critical values. The series is stationary at 1%, 5%, 10% significance level for trend and intercept specification.

Table 4. ADF test for AZN/TL

Null Hypothesis: AZN/TL has a unit root				
Exogenous: Constant				
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=13)				
	Level			
	intercept		trend and intercept	
	t-Statistic	Prob.*	t-Statistic	Prob.
Augmented Dickey	2.897950	1.0000	0.917142	0.9999
Fuller test statistic				
Critical value 1%	-3.466786		-4.009849	
Critical value 5%	-2.877453		-3.434984	
Critical value 10%	-2.575332		-3.141481	
Null Hypothesis: D(AZN/TL) has a unit root				
Exogenous: Constant				
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=13)				
	1 st difference			
	intercept		trend and intercept	
	t-Statistic	Prob.*	t-Statistic	Prob.
Augmented Dickey	-13.18261	0.0000	-13.86510	0.0000
Fuller test statistic				
Critical value 1%	-3.466994		-4.010143	
Critical value 5%	-2.877544		-3.435125	
Critical value 10%	-2.575381		-3.141565	

For USD/TL

$t_{\phi} = 3.934229 > t_{critical}$ is non-stationary for intercept specification.

$t_{\phi} = 1.660464 > t_{critical}$ is non-stationary for trend and intercept specification.

We obtain the results shown in the following tables when evaluating the appropriate models for difference operators of the 1st order differences.

$t_{\phi} = -12.82503 < t_{critical}$ at 1%, 5%, 10%. The series is stationary at 1%, 5%, 10% significance level for intercept specification.

$t_{\phi} = -7.866348 < t_{critical}$ at 1%, 5%, 10%. The series is stationary at 1%, 5%, 10% significance level for trend and intercept specification.

Table 5. ADF test for USD/TL

USD/TL has a unit root				
Exogenous: Constant				
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=13)				
	Level			
	intercept		trend and intercept	
	t-Statistic	Prob.*	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey- Fuller test statistic	3.934229	10.000	1.660464	1.0000
1%	-3.466786		-4.009849	
5%	-2.877453		-3.434984	
10%	-2.575332		-3.141481	
Null Hypothesis: D(USD/TL) has a unit root				
Exogenous: Constant				
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=13)				
	1 st difference			
	intercept		trend and intercept	
	t-Statistic	Prob.*	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey- Fuller test statistic	-12.82503	0.0000	-7.866348	0.0000
1%	-3.466994		-4.010143	
5%	-2.877544		-3.435125	
10%	-2.575381		-3.141565	

The Granger causality test was conducted to ascertain the cause-effect relationship between the variables, based on the lag estimates. The results of the Granger tests indicate a bidirectional cause-and-effect relationship between the USD/TL and AZN/TL exchange rates at lag prices of $m=1,2,3,4$. This relationship was found to be statistically significant at the 1% level. The results are represented in table 6.

Table 6. Granger causality test

Null Hypothesis:	m=1		m=2		m=3		m=4	
	F-stat.	Prob.	F-stat.	Prob.	F-stat.	Prob.	F-stat.	Prob.
USD/TL does not Granger Cause AZN/TL	23.04	3.E-06	12.60	8.E-06	8.07	5.E-05	6.03	0.0001
AZN/TL does not Granger Cause USD/TL	14.15	0.00	7.53	0.0007	5.14	0.0020	3.84	0.0051

The "Akaike Information Criteria by Rank and Model" and "Schwarz Criteria by Rank and Model" sections provide supplementary information through the Akaike Information Criteria (AIC) and Schwarz Criteria (SC). Models with a single cointegration relationship (for instance, Rank 1) typically exhibit lower AIC and SC values compared to models with zero or two

cointegration relationships, underscoring the significance of a cointegrating relationship.

A noteworthy outcome of the Johansen cointegration test is the presence of at least one cointegration relationship between the AZN/TL and USD/TL series when applying a linear trend with an intercept, significant at the 0.05 level. This finding indicates a long-term relationship between these series. The results are shown in table 7.

Table 7. Johansen test

Series: AZN/TL USD/TL					
Lags interval: 1 to 4					
Selected (0.05 level*) Number of Cointegrating Relations by Model					
Data trend:	None	None	Linear	Linear	Quadratic
Test type	No Intercept	Intercept	Intercept	Intercept	Intercept
	No Trend	No Trend	No Trend	Trend	Trend
Trace	2	2	2	1	1
Max-Eig	2	2	2	1	1
*Critical values based on MacKinnon-Haug-Michelis (1999)					
Information Criteria by Rank and Model					
Data trend:	None	None	Linear	Linear	Quadratic
Rank or	No Intercept	Intercept	Intercept	Intercept	Intercept
No. of CEs	No Trend	No Trend	No Trend	Trend	Trend
Log Likelihood by Rank (rows) and Model (columns)					
0	281.5802	281.5802	283.4427	283.4427	287.4089
1	299.0291	299.4021	301.2555	301.6862	305.6521
2	301.2689	304.9629	304.9629	306.3636	306.3636
Akaike Information Criteria by Rank (rows) and Model (columns)					
0	-3.017957	-3.017957	-3.016394	-3.016394	-3.038737
1	-3.170785	-3.163660	-3.173358	-3.166889	-3.200592*
2	-3.150784	-3.170033	-3.170033	-3.163223	-3.163223
Schwarz Criteria by Rank (rows) and Model (columns)					
0	-2.729731	-2.729731	-2.692140	-2.692140	-2.678455
1	-2.810503*	-2.785364	-2.777048	-2.752564	-2.768253
2	-2.718445	-2.701666	-2.701666	-2.658828	-2.658828

As a result, the following system was obtained by applying the error correction mechanism:

$$D(AZN/TL)_t = -0.93374530898(AZN/TL_{(t-1)} - 0.587176976971 USD/TL_{(t-1)}) - 0.000129801087892@TREND(1/02/03) - 0.00946658516105 + 1.21502051041D(AZN/TL_{(t-1)}) + 0.527593943182D(AZN/TL_{(t-2)}) + 0.36374805119D(AZN/TL_{(t-3)}) - 0.52973129401D(USD/TL_{(t-1)})$$

$$\begin{aligned} &_1) -0.327014386468D(USD/TL_{(t-2)}) - 0.151483169808D(USD/TL_{(t-3)}) + 0.0147024861572 \quad (6) \\ &D(USD/TL)_t = -0.242441721654(AZN/TL_{(t-1)}) - 0.587176976971USD/TL_{(t-1)} - \\ &0.000129801087892@TREND(1/02/23) - 0.00946658516105 + 2.63208735818D(AZN/TL_{(t-1)}) - \\ &1.43319051956D(AZN/TL_{(t-2)}) + 0.849670287408D(AZN/TL_{(t-3)}) - 1.36188075245D(USD/TL_{(t-1)}) - \\ &0.873718814641D(USD/TL_{(t-2)}) - 0.244876011259D(USD/TL_{(t-3)}) + 0.0247619645216 \quad (7) \end{aligned}$$

Here, between courses

$$ECT_t = AZN/TL_t - 0.587176976971USD/TL_t - 0.0094665851605 \quad (8)$$

equality indicates a long-term equilibrium relationship. The Ramsey test for checking the specification of the established system of equations (6), (7), (8) shows that the ECM model is correctly identified; Breusch-Pagan-Godfrey test did not reveal heteroskedasticity; the serial correlation test did not identify the problem; Jarque - Bera test confirmed normal distribution (probability of all tests greater than 0.05).

CONCLUSION

In systems (6), (7), and (8), the t-statistics of the corresponding coefficient, denoted in parentheses beneath the assessment, are significant at the 1% level of significance. The cointegration relationship reveals that in the long term, a 1-point increase in the USD/TL rate corresponds to a -0.587177-point increase in the AZN/TL rate. The rate at which the exchange rate reverts to equilibrium following a disturbance from equilibrium due to a USD/TL shock is -0.933745. This suggests that the shock state at the previous moment is mitigated in the current moment, and the trajectory returns to its equilibrium state.

The corresponding coefficient on the USD/TL exchange rate is negative and increases to -0.242442. The computed t-statistic suggests that the estimate is not significant.

The modeling results suggest that depreciation of the lira does not have a direct and substantial impact on the Republic of Azerbaijan, primarily because products are predominantly traded in dollars. However, in a broader context, the impact of lira devaluation on Azerbaijan's economy will be minimal. There may be gains in certain areas and losses in others. From this perspective, it can be inferred that on average, the economy of the Republic of Azerbaijan will not be significantly affected by this currency devaluation.

REFERENCES

1. Воскобойников Ю.Е. Эконометрика в EXCEL. Анализ временных рядов. Часть 2. Новосибирск :НГАСУ(СИБСТРИН),2008; с. 152.
2. Мамедова Л.М.. О комбинациях гармоник и полиномов в эконометрическом моделировании курсовых изменений RUB/AZN // *Статистика и экономика*. 2022. Т. 19. № 5.
DOI: <https://doi.org/10.21686/2500-3925-2022-5-48-58>
3. Матюшок В.М., Балашова С.А., Лазанюк И.В. Основы эконометрического моделирования с использованием EVIEWS.//М., РУДН, 2011; с. 206.
4. Özkaya A. Chaotic dynamics in Turkish foreign exchange markets // *Business & Management Studies: An International Journal*, 2022; 10(2), 787–795.
DOI: <https://doi.org/10.15295/bmij.v10i2.2068>
5. Bahmani-Oskooee M., Kara O. Exchange rate overshooting in Turkey // *Economics Letters*. 2000; V.68,I.1,P. 89-93.
DOI: [https://doi.org/10.1016/S0165-1765\(00\)00235-4](https://doi.org/10.1016/S0165-1765(00)00235-4)
6. Halilbegovic S., Čelebić N. Impact of exchange rate volatility on import/export balance: the case of US dollar and Turkish lira // International Scientific Conference "Economy of Integration" - ICEI 2019.

7. Hall, P. "On Bootstrap Confidence Intervals in Nonparametric Regression." *Annals of Statistics*. 1992; 20(2), 695-711.
8. Khalid W., Cıvcır I., Özdeser H. The Asymmetric Effects of Third-Country Exchange Rate Volatility on Turkish-German Commodity Trade // *Panoeconomicus*, 2023; 4(70):1-40. DOI: <https://doi.org/10.2298/PAN220624015K>
9. Korap L. Theoretical Modeling Basis of TL/US Dollar Exchange Rate: An Econometric Practice // Current issues in *Finance, Economy and Politics*, 2020; p. 269-282.
10. Orudzhev E.G., Mammadova L.M. Prediction of EUR/AZN exchange rate dynamics on the basis of spectral characteristics // *Journal of International Studies*. 2020; 13(2):242-258, DOI: <https://doi.org/10.14254/2071-8330.2020/13-2/17>
11. Verbeek M. A guide to modern econometrics. 2012; John Wiley & Sons.
12. <https://www.exchangerates.org.uk/USD-TRY-spot-exchange-rates-history-2023.html>
13. <https://www.poundsterlinglive.com/history/USD-TRY-2023>
14. <https://www.xe.com/currencycharts/?from=AZN&to=TRY>

USD/TL VƏ AZN/TL MƏZƏNNƏLƏRİNİN DİNAMİKASININ KOİNTEQRASIYASI Nəzrin BURCALIYEVA

XÜLASƏ

Məqalədə Türkiyədəki valyuta böhranı təhlil edilir və bu, 2018-ci ildən bəri inkişaf etmiş ölkələrdə mərkəzi banklar tərəfindən həyata keçirilən əlverişsiz siyasət dəyişiklikləri ilə əlaqələndirilir. Qlobal riskin qəbulu, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən çəkilmə və ABŞ-ın daxil olduğu elementlər və sanksiyalar Türkiyənin iqtisadi vəziyyətini daha da pisləşdirdi. Aşağı valyuta məzənnələrinin və yüksək faiz dərəcələrinin saxlanması siyasəti nəticəsində cari əməliyyatlar hesabında kəsir və əhəmiyyətli inflyasiya yaranıb. Türk lirəsinin gözləntiləri faiz artımı səbəbindən nəzərəcarpacaq dərəcədə devalvasiya yaşadı. İqtisadi artıma təsir göstərən dövlət müdaxilələrinə baxmayaraq məzənnə dəyişkənliyi davam edir. Əhəmiyyətli ticarət tərəfdaşı olan Azərbaycan da bu böhrandan təsirlənir, çünki lirənin ucuzlaşması ixrac əməliyyatlarını çətinləşdirir. Məqalədə türk lirəsi ilə Azərbaycan manatı arasındakı dinamikanı təhlil etmək üçün ekonometrik metodologiyalardan istifadə olunub, iki istiqamətli səbəb-nəticə əlaqəsi aşkar edilib. Modelləşdirmə onu deməyə əsas verir ki, əsasən dollarla satılan məhsullar səbəbindən ümumi iqtisadi effekt minimaldır, lirənin ucuzlaşması Azərbaycana birbaşa və ciddi təsir göstərmir.

Açar sözlər: valyuta məzənnələri, qeyri-stasionar sıralar, Engle-Grange kointeqrasiya testi, səhvlərin düzəldilməsi, Johansen testi

КОИНТЕГРАЦИЯ ДИНАМИКИ КУРСОВ USD/TL И AZN/TL Назрин БУРДЖАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется валютный кризис в Турции и связывается с неблагоприятными изменениями политики, проводимыми центральными банками развитых стран с 2018 года. Принятие глобального риска, вывод войск из развивающихся стран и элементов, а также санкции, включая Соединенные Штаты, ухудшили экономическую ситуацию Турции. В результате политики поддержания низких обменных курсов и высоких процентных ставок возникли дефицит текущего счета и значительная инфляция. Турецкая лира испытала значительную девальвацию из-за повышения процентных ставок. Несмотря на вмешательство правительства, влияющее на экономический рост, волатильность обменного курса сохраняется. Азербайджан,

важный торговый партнер, также пострадал от этого кризиса, поскольку обесценивание лиры затрудняет экспортные операции. В статье для анализа динамики между турецкой лирой и азербайджанским манатом были использованы эконометрические методы и выявлена двусторонняя причинно-следственная связь. Моделирование показывает, что общий экономический эффект минимален из-за продукции, реализуемой преимущественно в долларах, а девальвация лиры не оказывает прямого и серьезного влияния на Азербайджан.

Ключевые слова: обменные курсы, нестационарные ряды, тест коинтеграции Энгла-Грейнджера, коррекция ошибок, тест Йохансена

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 04.11.2023

Təkrar işlənməyə göndərib: 28.11.2023

Çara qəbul olunub: 28.12.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ
МАРКЕТИНГОВЫХ БИЗНЕС-
ПРОЦЕССОВ АВИАЦИОННОГО
ТРЕНАЖЕРНОГО КОМПЛЕКСА**

№ 4(9)-2023

səh. 117-129

Кевсар ДАДАШОВА
Национальная Академия Aviации,
Докторант

kdashova@naa.edu.az

Совершенствование маркетинговых бизнес-процессов авиационного тренажерного комплекса

Кевсар ДАДАШОВА
Национальная Академия Авиации, Докторант

АННОТАЦИЯ

Современные исследования в области управления бизнес-процессами свидетельствуют об увеличении интереса компаний к улучшению бизнес-процессов с целью оптимизации своей коммерческой деятельности. Необходимость в совершенствовании бизнес-процессов видят не только компании, сталкивающиеся с проблемами в управлении бизнес-процессами, но и успешные предприятия с большим опытом, которым важно повысить эффективность своей работы в условиях постоянно меняющихся требований к бизнесу. В статье автор проводит сравнение разных подходов, которые используются для совершенствования бизнес-процессов, суть этих подходов, а также их преимущества и недостатки. В статье также рассматривается комплексный подход к оценке результативности маркетинговых бизнес-процессов АТК с использованием системы сбалансированных показателей, которая позволяет оценить производительность не только с финансовой точки зрения, но и с учетом других важных аспектов, таких как удовлетворенность клиентов, качество бизнес-процесса и уровень удовлетворенности команды.

Ключевые слова: авиационный тренажерный комплекс, бизнес-процесс, бенчмаркинг, показатели результативности бизнес-процесса.

JEL код: L21, L53, L84, L91, M31

ВВЕДЕНИЕ

Непрерывно меняющаяся конъюнктура рынка авиационного тренажерного комплекса (АТК), гибкость в принятии управленческих решений, многозадачность в управлении активами и необходимость снижения рисков требуют современных подходов к организации коммерческой деятельности [4]. Развитие АТК требует разработки и реализации стратегии развития и как следствие, организационных изменений, направленные на преобразование АТК в гибкую и адаптивную организацию. Необходимую гибкость в управлении АТК может обеспечить процессный подход.

Процессный подход к управлению представляет собой методологию организации и управления деятельностью компании или организации на основе процессов, которые происходят в её рамках. Этот подход акцентирует внимание на последовательности взаимосвязанных операций, направленных на достижение конечных целей организации. Процессный подход рассматривает структуру организации через призму функциональных подразделений и ориентирован на последовательность взаимосвязанных операций, которые создают ценность для клиента или способствуют достижению стратегических целей организации.

Под термином «процессный подход» понимают подход, определяющий рассмотрение деятельности компании как сети бизнес-процессов, неразрывно связанных с ее основными целями, задачами и миссией. Процессный подход, в отличие от преобладающего во многих компаниях структурного подхода, ориентирован не на существующую организационную структуру предприятия, а на реальные бизнес-процессы, конечным результатом которых является создание услуги или продукта.

В современных условиях, где внешняя среда динамична, а нематериальные факторы играют все более значимую роль, акцент в управлении предприятием переходит на качество и эффективность всех бизнес-процессов. Оценка качества и эффективности

бизнес-процесса является ключевым показателем того, насколько эффективно процесс использует ресурсы – соотношение между результатами и затратами, необходимыми для выполнения задачи с учетом потребностей клиентов [3]. Улучшения эффективности можно достичь путем совершенствования процессов. Эффективность бизнес-процессов становится ключевым преимуществом и фактором успеха для компаний, которые могут оперативно адаптироваться к изменениям во внешней среде.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕССНОГО ПОДХОДА К УПРАВЛЕНИЮ ПРЕДПРИЯТИЕМ

Международные стандарты в управлении качеством основаны на процессном подходе к управлению производством любой продукции, так как практика показала, что в современных условиях сложного и многопрофильного производства именно этот подход дает на выходе продукцию наиболее приближенную по своим свойствам к требованиям потребителя. В том случае, если производитель претендует на сертификаты мирового уровня, ему необходимо внедрить процессный подход в управление, реализован с использованием различных методологий, например Business Process Management (BPM).

Каковы преимущества управления с точки зрения процессного подхода? Они состоят в том, что управление, опираясь на взаимодействие отдельных процессов, обеспечивает единство всей организации в достижении поставленных целей, то есть претворяется в жизнь одна из главных целей управления. При этом соответствие требованиям потребителей, получение результатов в процессах повышается на новый уровень, происходит постоянное развитие системы управления. Применение процессного подхода требует системного мышления и может потребовать изменений в культуре организации. Однако эти усилия часто окупаются в виде повышенной эффективности и улучшенной способности организации адаптироваться к изменениям в окружающей среде за счет повышению гибкости бизнеса, сокращению времени реакции на изменения конъюнктуры и улучшению результатов деятельности предприятия.

В процессном подходе центральное место занимает понятие «бизнес-процесса». Сегодня для успешного управления необходимо выделить бизнес-процессы и разработать на их основе модель, которая аккумулирует в себе основные бизнес потоки и их взаимовлияние. Согласно определению *ISO 9000:2000* **бизнес-процесс** - совокупность взаимосвязанных или взаимодействующих видов деятельности, преобразующих входы в выходы [6]. Исходя из данного нами определения, бизнес-процесс представляет собой устойчивую совокупность технологически взаимосвязанных операций (цепочка работ), по выполнению которых создается ценный результат для внешних и внутренних клиентов процесса. Внутренним клиентом при этом выступает другой бизнес-процесс, структурные подразделения организации и т. д.

Традиционная модель бизнес-процесса включает входы, выходы, управление, функциональную часть (преобразование входов с помощью имеющихся ресурсов), механизмы. В производственной единице осуществляется управление значительным количеством процессов и подпроцессов, различными видами человеческой деятельности. Все они взаимосвязаны между собой, протекают параллельно или же пересекаются, стыкуются, здесь образуются матричные структуры управления.

По мнению экспертов, следует масштабировать выделенные процессы только до основных, ограничить количество анализируемых процессов и не стараться описать все процессы, происходящие в предприятии. Выделенные бизнес-процессы должны отвечать таким требованиям: играть решающую роль в результативности всего производства в целом, результативность и эффективность бизнес-процесса не должны вступать в противоречие и для них можно установить критерии уровня, возможность назначения ответственных лиц за данный процесс, возможность разработки системы мотивации внутри процесса и пр. Задача менеджмента – выделить бизнес-процессы, для каждого процесса - их участников, ресурсы и результаты. Затем определить механизм управления бизнес-процессом, т.е. методы планирования, контроля, мотивации.

Элементами внедрения процессного подхода также является установление исполнителей и заинтересованных лиц, разработка соответствующих документов, описывающих процесс и его результаты. И, наконец, внедрение подхода осуществляется на идее осознанного участия в этом процессе всего рабочего коллектива под руководством и ответственностью топ-менеджмента. Все инструменты, разработанные с этой целью в процессе создания управленческих практик, а именно бизнес-планы, финансовый менеджмент, сетевое планирование и пр., были направлены на облегчение принятия управленческих решений.

Такая организация как АТК использует как ресурсы тренажеры, высококвалифицированные кадры, учебные классы, программное обеспечение. Получая на входе юридическое, материально-техническое, маркетинговое обеспечение в комплексе осуществляется подготовка летного состава для эксплуатации различных типов ВЗ. То есть на выходе мы имеем услугу по подготовке и переподготовке пилотов.

Все процессы, связанные с созданием и реализацией этой услуги, нуждаются в управлении, то есть применении всех инструментов современного менеджмента услуг, а также требованиях и стандартах, предъявляемых к ресурсам, используемым в бизнес-процессах.

ПОКАЗАТЕЛИ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ БИЗНЕС-ПРОЦЕССА

Исходя из того, что бизнес-процессы свойственны организациям любой сферы деятельности в условиях конкуренции, возможно рассмотрение бизнес-процесса, применяемого к сфере АТК. Коммерческая деятельность АТК направлена на оказание услуги, а именно, профессиональную подготовку авиационных специалистов. Учитывая специфику деятельности в АТК, мы выделили группу образовательных, управленческих, обеспечивающих бизнес-процессов, которые включают разные функции, разные наборы бизнес-процессов, направленных на достижение разных целей: стратегическое планирование, финансовый менеджмент, маркетинг, разработка образовательных программ, процессы сертификации, материально-техническое снабжение и т.д.

Рассматривая основные функции и бизнес-процессы, следует выявить основные направления изменений, необходимых для повышения конкурентоспособности АТК, обеспечивающих основную ценность клиенту АТК: исследования и разработки или инновации, обслуживание клиентов и маркетинг. [9] Маркетинговые бизнес-процессы представляют собой систему взаимосвязанных и взаимодействующих шагов, направленных на достижение маркетинговых целей организации. Они охватывают различные аспекты маркетинга, начиная от разработки стратегии и планирования, заканчивая реализацией конкретных маркетинговых мероприятий и анализом их эффективности [7].

Проведение маркетингового исследования рынка услуг АТК способствует приобретению или сохранению конкурентных преимуществ, снижению финансовых рисков его коммерческой деятельности, оценке стратегической и тактической деятельности АТК, определению оптимальных сегментов позиционирования услуг, исходя из территориального расположения АТК. Маркетинговое исследование услуги АТК или ее рыночного окружения представляет собой систематические мероприятия по получению информации в отношении данных, описывающих текущее или перспективное состояние самой АТК и его услуги, а также анализа данных для решения стратегических и тактических задач АТК.

На основе исследования рынка услуг АТК, мы разработали методику маркетингового исследования, направленных на повышение эффективности коммерческой деятельности АТК, которая включает несколько этапов:

1. Исследование конъюнктуры рынка услуг АТК:

- Оценка потенциала рынка (размер рынка для авиационных образовательных услуг, оценка тенденции роста и прогнозируемый спрос, изучение региональных особенностей рынка и его динамики);

- Определение географической границы рынка (с учетом территории расположения АТК,);

- Анализ конкурентов (ассортимент услуг, в том числе программы обучения, типы тренажерных комплексов, цены, качество обучения и сертификация, маркетинговые стратегии, преимущества и недостатки);

- Анализ потребителей (анализ целевой аудитории, анализ потребительских предпочтений, выявление потенциальных потребителей, сегментация потребителей с учетом длительности оказания образовательных услуг, определение факторов, влияющих на принятие решения при выборе авиационного учебного центра);

- Выявление конкурентных преимуществ АТК на рынке;

- Анализ трендов и инноваций (текущие тренды в авиационной отрасли, такие как внедрение новых технологий, изменения в правилах и нормативах, а также изменения в потребительских ожиданиях)

2. Анализ услуги АТК:

- Анализ качества и конкурентоспособности услуг АТК (проведение опросов или интервью с текущими и бывшими слушателями для оценки качества обучения и уровня удовлетворенности, изучение статистики по успеваемости слушателей и результатам экзаменов, оценка квалификации персонала);

- Анализ ассортимента услуги АТК (по видам и направлениям теоретических курсов, по видам тренажерной подготовки);

- Анализ дополнительной услуги АТК (отель, туристические услуги и т.д.).

3. Анализ текущей маркетинговой стратегии АТК:

- Оценка эффективности текущей маркетинговой стратегии и рекламных кампаний (в том числе, определение наиболее успешных каналов привлечения клиентов);

- Изучение способов продвижения и привлечения клиентов (включая онлайн-маркетинг, социальные медиа, цифровой маркетинг, выставки, реклама и другие каналы);

4. Разработка стратегии на основе результатов исследования:

- Анализ данных исследования (для разработки новых стратегических целей, улучшения качества обучения и маркетинговой стратегии, расширение ассортимента и видов услуг АТК (аутсорсинг услуг), повышения эффективности коммуникационных каналов

- Разработка плана действий для улучшения коммерческой деятельности АТК;

- Мониторинг и анализ изменений (мониторинг результатов и анализ эффективности мероприятий после внедрения изменений в деятельность АТК);

- Прогнозирование развития АТК.

В соответствии с принципами процессного подхода к управлению, оценка качества и принятие управленческих решений в каждом бизнес-процессе маркетинговой деятельности требуют использования ключевых показателей эффективности [11]. Анализ текущих значений этих показателей по отношению к их целевым значениям обеспечивает основу для корректировки и предупреждения, с тем чтобы обеспечить эффективное выполнение бизнес-процессов. Выделенные показатели эффективности могут быть классифицированы по различным группам.

Для создания более комплексной картины производительности и успешности АТК используется система сбалансированных показателей (ССП), которая представляет собой методику управления и оценки бизнес-процессов, включающая в себя различные категории показателей оценки успеха АТК, учитывая как финансовые, так и нефинансовые аспекты бизнеса [14].

В рамках системы сбалансированных показателей, эти группы могут быть более детализированы следующим образом: финансовые результаты - показатели, отражающие уровень достигаемых финансовых результатов; отношения с потребителями - показатели, описывающие взаимоотношения с потребителями (как внешними, так и внутренними); бизнес-процесс - показатели, отражающие эффективность и отлаженность бизнес-процесса; персонал и развитие - показатели, описывающие совершенствование персонала и его развитие.

В таблице 1 представлены примеры показателей результативности для бизнес-процесса «Проведение маркетинговых исследований АТК». Для каждого показателя указаны единицы измерения и методика измерения (желательно также предоставить регламент измерения). Для эффективного управления бизнес-процессом устанавливаются целевые значения каждого показателя, и проводится регулярный мониторинг текущих значений для оценки достижения поставленных целей.

Ключевые показатели эффективности бизнес-процесса представляют собой метрики, которые используются для измерения успеха выполнения определенного процесса в организации, помогают выявлять сильные и слабые стороны процессов, определять области для их совершенствования.

**Таблица 1. Показатели результативности бизнес-процесса
 «Проведение маркетинговых исследований АТК»**

№	Показатели результативности	
Финансовые результаты		
1.	ROI маркетинговых исследований АТК	Рентабельность инвестиций в маркетинговые исследования АТК, измеряемая в долларах или процентах
2.	Прибыль от новых продуктов или стратегий АТК, основанных на исследованиях	
Отношения с потребителями		
3.	Удовлетворенность заказчиков АТК	Степень удовлетворенности авиакомпаний-заказчиков
		Степень удовлетворенности авиаспециалистов-потребителей
		Частота и объём повторных покупок услуги АТК после реализации рекомендаций исследований
Бизнес-процесс		
4.	Качество методики	Время выполнения исследования
		Количество ошибок в исследовательских отчетах
5.	Качество информации	Степень точности предоставляемой информации
		Степень объективности предоставляемой информации
		Степень прозрачности предоставляемой информации
6.	Качество бизнес-процесса	Отклонение от сроков выполнения
		Уровень отлаженности бизнес-процесса
Персонал и развитие		
7.	Качество работы персонала АТК	Процент сотрудников АТК, прошедших обучение по методологии маркетинговых исследований
		Уровень компетенций сотрудников АТК в проведении маркетинговых исследований
8.	Показатели устойчивости и развития	Процент продолжительности взаимоотношений с клиентами АТК после проведения маркетинговых исследований.
		Процент долгосрочных стратегий АТК, разработанных на основе результатов исследований

Составлено автором

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ ПРЕДПРИЯТИЯ

Для АТК, как и для любой другой коммерческой организации, бизнес-процессы играют ключевую роль в обеспечении эффективности и качества предоставляемых услуг, что является ключевым аспектом успешной и устойчивой коммерческой деятельности АТК. Сегодня АТК стремятся к постоянному совершенствованию своих бизнес-процессов по ряду причин, среди которых можно указать:

- Совершенствование бизнес-процессов способствует повышению эффективности коммерческой деятельности, улучшению производительности и снижению затрат, что является результатом оптимизации использования ресурсов, времени и усилий;

- Гибкие и эффективные бизнес-процессы позволяют организации лучше адаптироваться к изменяющимся условиям рынка, технологическим инновациям и другим внешним факторам.

- Улучшенные бизнес-процессы способствуют повышению качества продукции/услуг, более быстрой реакции на их потребности и повышению общей удовлетворенности и созданию конкурентного преимущества;

- Хорошо оптимизированные бизнес-процессы предоставляют лучшую прозрачность в управлении организацией, что помогает лидерам принимать более обоснованные решения и минимизировать риски.

К основным препятствиям на пути к совершенствованию бизнес-процессов АТК можно выделить отсутствие комплексного подхода в управлении маркетинговыми бизнес-процессами [5].

Методология совершенствования бизнес-процессов представляет собой систему поэтапных улучшений основных и вспомогательных процессов организации, основанную на подходах выдающихся специалистов в данной области, таких как Дж. Харрингтон, К.С. Эсселинг и Харм Ван Нимвеген [13]. Существуют четыре основных направления подходов к совершенствованию бизнес-процессов предприятия:

- методика быстрого анализа решения;
- бенчмаркинг процесса;
- перепроектирование процесса;
- реинжиниринг процесса.

Суть этих подходов, а также их преимущества и недостатки приведены в таблице 2.

Таблица 2. Основные подходы к совершенствованию бизнес-процессов предприятия

№	Название подхода	Суть подхода	Преимущества	Недостатки
1	Методика быстрого анализа решения	Краткосрочный анализ, проводимый в течение одного или двух дней, направлен на выявление проблемных сфер и определение методов улучшения процесса в течение последующих трех месяцев.	универсальность, быстрота принятия решений; минимальные затраты для реализации методики	не может быть применен к компаниям с негибкой системой организации процессов
2	Бенчмаркинг процесса	Совершенствование бизнес-процессов на основе изучения технологии процессов и методов организации на предприятиях партнеров и конкурентов	небольшие затраты;	копирование ошибок, возникающих при переносе практики передовых организаций
3	Перепроектирование процесса	Разработка имитационной модели текущего состояния направлена на анализ процессов, которые уже хорошо функционируют и не требуют существенных изменений.	универсальность	
4	Реинжиниринг процесса	Кардинальное переосмысление бизнес-процессов направлено на реализацию существенных улучшений в ключевых аспектах результативности современного бизнеса, таких как затраты, качество, уровень обслуживания и оперативность.	максимальный эффект от совершенствования процесса (эффект мультипликации)	наиболее дорогостоящий и рискованный из всех подходов

Составлено автором

В качестве эффективного инструмента управления бизнеса, позволяющие предприятиям совершенствоваться путем взаимодействия с другими участниками рынка АТК, мы предлагаем выбрать бенчмаркинг маркетинговых бизнес-процессов.

Концепция бенчмаркинга приобретает все большее значение и для АТК, поскольку способствует выявлению лучших практик, принципов и стратегий для улучшения собственных процессов. Бенчмаркинг бизнес-процессов представляет собой метод сравнения и оценки производительности конкретного бизнес-процесса исследуемого

предприятия с процессами аналогичных организаций в той же или схожей отрасли [17].

Процесс бенчмаркинга не является разовым мероприятием и должен поддерживаться для обеспечения постоянного совершенствования и постоянного сравнения с лучшими практиками [15]. Проведение бенчмаркинга бизнес-процессов включает несколько этапов, которые помогают АТК провести систематическое сравнение своих практик и результатов с лучшими практиками в отрасли, чтобы обеспечить возможность удовлетворить свои индивидуальные требования к бенчмаркингу:

- 1) Определение целей бенчмаркинга: определение стратегических целей, идентификация ключевых проблем;
- 2) Выбор типа бенчмаркинга и организаций-партнеров;
- 3) Сбор информации: определение параметров сравнения, сбор и анализ данных;
- 4) Анализ данных: сравнение и оценка идентификация возможностей для улучшения;
- 5) Разработка и внедрение плана действий: разработка плана действий, внедрение изменений
- 6) Мониторинг и оценка: отслеживание результатов, оценка эффективности, разработка рекомендаций.

На передовых авиационных учебных центрах, таких как CAE Inc., BAA Training, Flight Safety International Inc, Lufthansa Aviation Training GmbH, как правило, в рамках маркетинга, входящего в состав основного бизнес-процесса, реализуются следующие бизнес-процессы:

- установление целей и разработка маркетингового плана. На основе проведенных маркетинговых исследований, SWOT-анализа, PIMS-анализа и других методов оценки возможностей организации в области маркетинга требуется формулировка целей [1, 16]. Необходимо определить параметры маркетингового плана, его место и взаимосвязь с общей деятельностью организации, а также установить временные рамки данного плана;

- анализ конъюнктуры рынка. Это является основой для разработки тактики и стратегии бизнеса (как в настоящем, так и в будущем), прогноза конъюнктуры рынка и состояния конкуренции [8]. Анализ рынка позволяет: определить параметры рынка услуг АТК, выявить положение АТК на нем; определить и оценить конкурентов; изучить спрос потребителей (авиакомпаний и авиаспециалистов) услугу АТК; изучить образовательную услугу, его место на рынке и степень удовлетворения потребностей потребителей; прогнозировать возможности услуги; определять направления деятельности АТК с целью удовлетворения меняющихся потребностей потребителей;

- анализ реализуемого ассортимента услуг и планирование запуска новых [10];
- разработка критериев ранжирования потребителей/поставщиков и программ повышения их лояльности [2];
- ценообразование, разработка планов продаж и производства. Выбор ценовой стратегии, позволяющей сформировать наиболее эффективный объем продаж;
- разработка плана мероприятий по продвижению бренда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Как показывают наши исследования, процессный подход к управлению подразумевает направленную на реализацию бизнес-процессов управленческую деятельность с максимальной эффективностью при заданных человеческих, материальных, нематериальных, финансовых и других ресурсных ограничениях. бизнес-процесс – это один из элементов, из которых состоит преобразование (последовательные действия) во времени и в пространстве входящих в компанию информационно-материальных потоков с целью получения результата в виде создаваемой продукции. Управление бизнес-процессами подразумевает разработку и принятие эффективных управленческих решений. Как правило, к факторам, осложняющим этот процесс относят

значительный уровень неопределенности при принятии управленческих решений, нежелание руководителей осваивать новые инструменты управления, приверженность менеджмента к традиционной версии управления и пр.

Руководители организаций нередко не могут отойти от традиционного функционального подхода к управлению, где схема бизнеса повторяет организационную структуру с постоянно действующими подразделениями и закрепленными за ними функциями. Иными словами, они делят бизнес в соответствии с производственной организационной структурой. Но при процессном подходе схема бизнеса требует от нас другого деления, которое предоставляют нам бизнес-модели отдельных процессов. В моделях рассматриваются потоки, и их участники объединены этими потоками, это относится как к производственным процессам, так и к управленческим.

Совершенствование бизнес-процессов является, стратегическим подходом для создания более эффективной, гибкой и конкурентоспособной организации. Он помогает АТК адаптироваться к постоянно меняющимся условиям рынка и достигать более высоких стандартов производительности и качества.

По результатам нашего исследования можно дать следующие рекомендации в отношении управления маркетинговыми бизнес-процессами АТК:

- Необходимо укреплять связь между стратегией и маркетингом в целом. Руководство должно разработать бизнес-стратегию, учитывая целевых потребителей, предоставляемые услуги, позиционирование и каналы распределения.

- Бизнес-процессы должны охватывать полный спектр маркетинговой деятельности. Для обеспечения высокой эффективности бизнес-процесса необходимо активно управлять им, разрабатывая организационное обеспечение выполнения, предоставляя методическую поддержку (включая разработку процедур мониторинга и анализа качества и эффективности реализации).

Основа развития компании заключается не только в совершенствовании технологии ведения бизнес-процесса, но и прежде всего в максимальной реализации рыночных возможностей в пределах выбранного направления деятельности. Успешное управление маркетинговыми бизнес-процессами для авиационного тренажерного комплекса требует постоянного мониторинга рынка, инноваций и потребностей клиентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Birn, R., Forsyth, P. (2019). Market Research. Capstone Pub.
2. Boychuk, I. V. (2018). B2B marketing as a modern direction of enterprise's development. *Economy and Society*, 18.
<https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-18-38>
3. Cumberlidge, M. (2017). Business process management with JBoss jBPM: a practical guide for business analysis-develop business process models for implementation in a business process management system. Packt Publishing.
4. Guffey, M. E., Loewy, D., Griffin, E. (2019). Business communication: process & product. Nelson.
5. Harmon, P., Rosemann, M., Davenport, T. H. (2019). Business process change: a business process management guide for managers and process professionals (4th ed.). Morgan Kaufmann Publishers, An Imprint Of Elsevier.
6. ISO 9000:2000 - Quality Management Systems fundamentals and vocabulary.
7. Larchenko, Yu. G., Evseychik, A. A. (2020). Ways to optimize the main business process of the enterprise. *Фундаментальные исследования (Fundamental Research)*, №2 2020, 38–42.
<https://doi.org/10.17513/fr.42682>

8. McQuarrie, E. F. (2015). *The Market Research Toolbox: a Concise Guide for Beginners*. SAGE Publications, Inc.
9. Milisavljevic, M. (2020). Value oriented strategic marketing. *Marketing*, 44(4), 299–309.
10. Santos, J. D., Silva, O. L. (2020). *Digital marketing strategies for tourism, hospitality, and airline industries*. IGI Global.
11. Smith, B. (2018). *KPI checklists: develop meaningful, trusted, KPIs and reports using step-by-step checklists*. Metric Press.
12. Takmakova, E., Zaytsev, A. (2015). *Market researches*. Infra-M Academic Publishing House.
13. Verband Deutscher Treasurer E.V. (2017). *KPI - key performance indicators*. Limburg Verband Deutscher Treasurer E.V.
14. Ковылкин, Д. Ю., Новикова В. Н., Ратафьев, С. В. (2019). Возможности современных инструментальных средств моделирования бизнес-процессов. *Journal of Creative Economy*.
<https://doi.org/10.18334/ce.13.7.40847>
15. Кукушкин, С. Н. (2018). Evolution of the Organization Model in Socio-Economic Formations. *Вестник Российского экономического университета имени Г. В. Плеханова*, 4, 3–18.
<https://doi.org/10.21686/2413-2829-2018-4-3-18>
16. Платонова, Н. А. (2003). *Маркетинговые исследования в сфере услуг: сборник материалов IV всероссийской научно-практической конференции «Проблемы практического маркетинга в сфере сервиса» 19 марта 2003*.
17. Тучина, Ю. (2013). *Система управления маркетингом на предприятии*. LAP Lambert Academic Publishing.

**AVIASIYA TRENAJOR KOMPLEKSİNİN MARKETİNQ
BİZNES-PROSESLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**
Kövsər DADAŞOVA

XÜLASƏ

Biznes proseslərinin idarə edilməsi sahəsində müasir tədqiqatlar müəssisələrin biznes fəaliyyətlərini optimallaşdırmaq məqsədilə biznes-proseslərin təkmilləşdirməsinə maraqlarının artırdığını göstərir. Biznes-proseslərinin təkmilləşdirilməsi ehtiyacını təkcə biznes proseslərinin idarə edilməsində problemlərlə üzləşən müəssisələr deyil, həm də daim dəyişən biznes tələbləri şəraitində fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmağı vacib hesab edən böyük təcrübəyə malik uğurlu müəssisələr görür.

Məqalədə müəllif biznes proseslərinin təkmilləşdirilməsi üçün istifadə olunan müxtəlif yanaşmaları, bu yanaşmaların mahiyyətini, eləcə də onların müsbət və mənfi cəhətlərini müqayisə edir. Məqalədə həmçinin balanslaşdırılmış göstəricilər sistemindən istifadə etməklə ATK-nin marketinq biznes-proseslərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi nəzərdən keçirilir ki, bu da biznes-prosesinin nəticəsinin təkcə maliyyə baxımından deyil, həm də müştəri məmnuniyyəti biznes-proseslərinin keyfiyyəti və komandanın məmnunluğu səviyyəsi kimi digər vacib aspektləri nəzərə alaraq qiymətləndirməyə imkan verir.

Açar sözlər: aviasiya trenajor kompleksi, biznes-proses, beçmarkinq, biznes-prosesinin məhsuldarlığı göstəriciləri.

**IMPROVEMENT OF MARKETING BUSINESS
PROCESSES OF AVIATION TRAINING COMPLEX**
Kovsar DADASHOVA

SUMMARY

Modern research in the field of business process management shows an increasing interest of companies in improving business processes in order to optimize their commercial activities. The need to improve business processes is seen not only by companies facing problems in business process management, but also by successful enterprises with extensive experience, which need to improve the efficiency of their work in the context of constantly changing business requirements. In the article, the author compares different approaches that are used to improve business processes, the essence of these approaches, as well as their advantages and disadvantages. The article also discusses a comprehensive approach to assessing the performance of ATC marketing business processes using the balanced scorecard system, which allows to evaluate performance not only from a financial point of view, but also taking into account other important aspects such as customer satisfaction, quality of business processes and the level of team satisfaction.

Key words: *aviation training complex, business process, benchmarking, business process performance indicators.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 24.10.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 16.11.2023

Çapa qəbul olunub: 28.12.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**AZƏRBAYCANDA İSLAM
MALİYYƏ SİSTEMİNİN
İNKİŞAFINA TÖHFƏ VERƏN
DƏRS VƏSAİTİ**

№ 4(9)-2023
səh. 130-134

Ceyhun MƏMMƏDOV,
Millət vəkili,
İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycanda islam maliyyə sisteminin inkişafına töhfə verən dərs vəsaiti

Ceyhun MƏMMƏDOV,
Millət vəkili, İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Dövlətimiz tərəfindən həyata keçirilən islam dünyasına yönəlmiş, müsəlman ölkələri arasında birliyin daha da gücləndirilməsini, sülh və əməkdaşlığın dərinləşdirilməsini özündə ehtiva edən siyasət Azərbaycanın hər bir müsəlman ölkəsinə olan münasibətində özünü açıq şəkildə göstərir. Həm də ona görə ki, Azərbaycanın çoxəsrlik tarixi, mədəniyyəti Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, o cümlədən müsəlman dünyasında gedən proseslərlə sıx bağlıdır. Artıq demokratik dünyaya inteqrasiya etmiş Azərbaycan yeni sistemə məhz tarixən formalaşmış mənəvi dəyərlərlə daxil olub. Mövcud çoxəsrlik mədəniyyətinin kökündə ümumşərq, ümumislam faktoru xüsusi yer tutan Azərbaycanın islam aləminə olan marağı, eləcə də müsəlman ölkələrinin Azərbaycana olan diqqəti təbiidir. Bu mənada Azərbaycanın islam dünyasına olan diqqəti həm də ölkəmizin müsəlman dövlətləri arasında əməkdaşlığa verdiyi töhfələrlə müşayiət olunur.

Bununla yanaşı, Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "İslam həmrəyliyi ili" elan edilməsi humanist və sülhsevər təşəbbüs olmaqla ölkəmizin islam birliyinə olan həssas münasibətinin daha bir göstəricisidir. Belə təşəbbüslər dünyada islam həmrəyliyinə möhkəmləndirilməsi sahəsində əməli addımların atılmasına, o cümlədən müsəlman ölkələri arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin daha da güclənməsinə öz töhfəsini verməkdədir.

Bütün dövrlərdə sülhpərvər siyasət yürüdən, müsəlman həmrəyliyinə diqqətlə yanaşan Azərbaycan daimi dövlətlər arasında münasibətlərin daha da canlandırılmasına çalışıb və bu istiqamətdə üzərinə götürdüyü öhdəlikləri layiqincə yerinə yetirib. Müasir dünya reallıqları da sübut edir ki, islam aləminin birliyə böyük ehtiyacı var. Çünki hazırda islam dünyasında, ümumilikdə Yaxın Şərq regionunda cərəyan edən proseslər, müharibələr, hərbi-siyasi çəkişmələr nəticəsində bir qisim dövlətlərin iqtisadiyyatı dağılıb, tənəzzülə uğrayıb. Qərbi ölkələrində isə islamofobiya yayılır, bəzi qərbi dairələri məqsədyönlü şəkildə sülh, barışıq, bərabərlik dini olan islamı terrora bağlayırlar. Belə bir vaxtda iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsi, ümumilikdə islam maliyyə sisteminin yaradılması və inkişafı xüsusi önəm kəsb edir və dövrün çağırışlarından irəli gəlir.

Bu mənada, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu ilə İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin birgə layihəsinin nəticəsi olaraq nəşr edilmiş "İslam maliyyə sistemi və onun Azərbaycandakı perspektivləri" adlı dərs vəsaiti mühüm aktuallığa malikdir. Dərs vəsaiti islam maliyyə sisteminin formalaşdırılmasının tarixi və nəzəri məsələlərini geniş izah etməklə ölkəmizdəki perspektivləri barədə ətraflı məlumatları da özündə əks etdirir.

İslam maliyyə sistemi haqqında zəngin məlumatları özündə əks etdirən kitabda da qeyd

Azərbaycan Respublikası
İqtisadi İslahatların Təhlili və
Kommunikasiya Mərkəzi

İSLAM MALİYYƏ SİSTEMİ
VƏ ONUN AZƏRBAYCANDAKI
PERSPEKTİVLƏRİ

edildiyi kimi, İslam maliyyə aktivləri hələ 2020-ci ildəki 3,4 trilyon ABŞ dollarından 7,8% artaraq 2021-ci ildə 3,6 trilyon ABŞ dollarına çatıb, eləcə də dinamik olaraq artmaqdadır. İslam maliyyəsi nəinki müsəlman ölkələrini, bütün dövlətləri əhatə etməkdədir. Mərkəzi Asiya, Şimali Amerika, Sakit okean hövzəsi və Afrika bölgəsi də daxil olmaqla, dünyanın 135 ölkəsində islam bankçılığı tətbiq olunur.

Azərbaycanda islam maliyyəsi üzrə kadr hazırlığı, institusional inkişaf, qanunverciliyin təkmilləşdirilməsi, dünyada aparıcı islam maliyyə qurumları ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsi və islam maliyyə kanalları vasitəsilə sərmayə cəlbə, xüsusən də işğaldan azad edilmiş ərazilərin postkonflikt quruculuğunda islam maliyyə imkanlarından istifadə məsələləri kitabın aktual müzakirə mövzularıdır.

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rektoru, ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aqil Şirinov və İnstitutun kafedra müdiri, ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əhməd Niyazovun elmi redaktorluğu ilə ərsəyə gəlmiş kitab, ümumilikdə müxtəlif qurumlarda çalışan doqquz nəfərlik müəllif heyəti tərəfindən hazırlanıb. Kitabda ön sözün müəllifi İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının "İslam Ölkələrinin Statistik, İqtisadi və Sosial Araşdırmalar və Təlim Mərkəzi"nin baş direktoru Zəhra Zümrüd Səlcuqdur.

İqtisad elmləri doktoru, professor Vüsal Qasımlının müəllifi olduğu "**Giriş: islam maliyyəsi və davamlı inkişaf**" bölməsində islam maliyyəsinin mahiyyəti verilir, davamlı inkişaf məqsədləri ilə islam maliyyəsi arasındakı bağlılıq ətraflı şəkildə izah olunur. Qeyd edilir ki, islam maliyyə sektoru Cənub-Cənub, Şimal-Cənub və Üçbucaq əməkdaşlıq formatları daxilində qlobal trendlərə adaptasiya olunur və resursların, bilik və təcrübənin ədalətli bölgüsünü təşviq edir. İslam maliyyəsi BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə həmahənglik təşkil etməklə, ESG (ətraf mühit, sosial və idarəetmə) çərçivəsində sosial məsuliyyəti tələq edir, yaşıl və davamlı məhsullara, xüsusilə də yaşıl sukuka marağı artırır. Risklərin minimallaşdırılması bazar iqtisadiyyatı üçün xarakterik olan tsiklik böhranların yumşaldılmasını təmin etməklə, dayanıqlılığı və proqnozlaşdırıla bilmə gücünü artırır. İslam maliyyə sistemində bir tərəf kapital yatırarsa, başqa tərəf də işi idarə edir, beləliklə, mənfəət və zərərlər ədalətli şəkildə bölünür.

"**İslam maliyyə sistemi və Azərbaycanda perspektivləri**" adlı kitab, ümumilikdə altı fəsilədən ibarətdir. Kitabın "İslam iqtisadiyyatının nəzəri əsasları və tarixi inkişafı" adlı birinci fəslində islam iqtisadiyyatının dini-nəzəri əsasları və prinsipləri izah edilir, din və iqtisadiyyat arasındakı əlaqələr şərh olunur, islam iqtisadiyyatının elastiklik, ümumbəşəriyyət, təcridçilik kimi xüsusiyyətlərinin nəzəri aspektləri açıqlanır. İslam iqtisadiyyatının qaydaları aydın şəkildə verilir, mənbələri göstərilir. İslam iqtisadiyyatının əsas mənbələri Quran və sünnədir ki, bu mənbələrdə də fərdi hökmlər olmaqla bərabər, əsasən prinsiplərə yer verilib. Kitabda qeyd olunur ki, İslam iqtisadiyyatında hüquqi mənbə və metodlardan istifadə edilməsinin səbəbi iqtisadiyyata hüququn bir parçası kimi yanaşılmasından irəli gəlir.

Bu fəsilə islam iqtisadiyyatına, həm də sosial ədalətlik prinsipindən yanaşılır, gəlirlərin ədalətli bölgüsü, zəkat, infaq, qərzi-həsən, kəffarə kimi anlayışların geniş izahı verilir. Kitabda islamda mülkiyyət anlayışı və dövlət gəlirlərinin nəzəri əsası verilir, faiz münasibətlərinə islamdan əvvəl və sonrakı dövrlərdə baxılır, qərər, infaq, haqsız qazanc, israf kimi məsələlərə toxunulur. İslam iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı dinamikası, islamda torpaq və əkinçilik, islam iqtisadiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin geniş izahı verilir. İslam bankçılığının meydana gəlməsi və təkamül dinamikasına da kitabın birinci fəslində geniş yer verilir.

İslam bankçılığında maliyyə tədarükü, bank məhsulları, islam maliyyəsinin cari vəziyyəti, islamda icarə, islam maliyyəsinin sosial alətləri, islam maliyyə sistemində kapital bazarı, maliyyə sisteminin inkişafında təkamülün rolu və s. istiqamətlərdə elmi-nəzəri məsələlərə kitabın "**İslam maliyyə mexanizmləri**" adlanan ikinci fəslində baxılır. Bu fəsilə şəriklik (ortaqlıq), ticarət, icarə və sosial model əsaslı islam maliyyə mexanizmləri nəzərdən keçirilir; müdarəbə, özəl müdarəbə, müştərək müdarəbə, müşarəkə və s. kimi bank məhsullarının geniş nəzəri izahı verilir və müdarəbədə pul axını sxematik təsvir edilir. Kitabda islam maliyyəsi üzrə ölkələrin reytingi, islam maliyyəsi üzrə tənzimləmə sisteminə görə qabaqcıl ölkələr, qlobal islam maliyyə

mənzərəsi, islam maliyyə sisteminin başlıca alətlər üzrə bölgüsü, müxtəlif ölkələr üzrə islam maliyyə aktivlərinə dair statistik göstəricilər əsasında islam maliyyəsinin cari vəziyyəti geniş təhlil olunur. İcarə münasibətlərinə ənənəvi və islam iqtisadiyyatı timsalında baxılır; lizinqə islam iqtisadiyyatında icarə münasibətlərinin aparıcı istiqaməti kimi yanaşılır. Qeyd edilir ki, islam kapital bazarının əsas tərkib hissəsi olan qiymətli kağızlar vasitəsilə həm sahibkarlığa maliyyə cəlb edilir, həm də əhalidə, investorlarda mövcud olan vəsaitlərin istifadəsindən gəlir əldə olunur. Burada da ənənəvi kapital bazarı alətlərinin əksəriyyəti islam prinsiplərinə uyğun gəlmədiyi üçün islam maliyyə sistemində şəriətə uyğun tərtib olunmuş bir sıra qiymətli kağızların buraxılışından istifadə olunur. Bunlardan ən geniş yayılanı sukukdur. Bu fəsildə qərzi-həsən və zəkatın mənası, başlıca prinsipləri izah edilir, sukukun mahiyyəti açıqlanır, müxtəlif ölkələrin statistik göstəriciləri əsasında qlobal Sukuk bazarının formalaşması dinamikası təhlil olunur. İslam maliyyə sisteminin inkişafında təkafulun rolu və nəzəri əsasları, müxtəlif ölkələrin statistik məlumatları əsasında qlobal Təkaful bazarının inkişaf dinamikasının təhlilinə də kitabın ikinci fəslində aydınlıq gətirilir. Bildirilir ki, islam sığortası hesab olunan təkaful əməliyyatları risk ötürülməsinə deyil, risklərin bölüşdürülməsinə əsaslanır. Yəni əqd sığortalının sığortaçıya riski ötürməsinə deyil, əksinə sığortalıların öz risklərini aralarında bölüşdürməsinə əsaslanır ki, burada sığortaçı sığortalıların risklərini bölüşdürməsində bir növ əlaqələndirici funksiyası yerinə yetirir və sığorta riskini üzərinə götürür.

Kitabın islam ticarət qanunları, islamda müqavilənin növləri və hüququ, islam maliyyə institutlarında şəriət komitələri, islam maliyyə sistemində uçot və korporativ idarəetmə kimi məsələləri əhatə edən üçüncü fəslə "**İslam ticarət qanunları və islam maliyyə institutlarında korporativ idarəetmə standartları**" adlanır. Bu fəsildə islamda təberru, ibra, bey satış, amanah, müsavəmə və s. kimi müqavilələrin, eləcə də hüquqların ötürülməsi müqavilələrinin, əməkdaşlıq müqavilələrinin nəzəri-praktiki aspektləri izah edilir, şəriət komitələrinin rolu və vəzifələri, komitələrin fəaliyyətində tətbiq olunan tənziqlənmə, muhasibat və audit standartları ətraflı təhlil olunur. Qeyd edilir ki, səmərəli nəzarətedici vahid kimi fəaliyyət göstərən Şəriət Nəzarət Komitəsinin fəaliyyəti onun müstəqil üzvlərinin təyin olunmasından başlayır. Komitə üzvləri məhsul və xidmətlər növünü təsdiqləməklə yanaşı, fəaliyyətlə bağlı şəriət qanunlarının tətbiqini və izahını da təmin edirlər. O cümlədən İslam Maliyyə İnstitutunun (İMİ) fəaliyyəti ilə bağlı hesabatlarda şəriət məsələləri ilə bağlı ictimaiyyətə müfəssəl rəy verilir. Kitabda bildirilir ki, İMİ-də şəriət nəzarəti qaydalarının tənziqlənməsi, muhasibat və audit standartlarının tərtibi və tətbiq olunmasına nəzarət – İMİ-nin Mühasibat və Audit Təşkilatı (AAOIFI) tərəfindən həyata keçirilir. Şəriət təftişinin əhatə dairəsi, şəriət nəzarət komitəsi ilə daxili şəriət təftişinin fərqləndirici xüsusiyyətləri, AAOIFI maliyyə hesabatlarının səciyyəvi cəhətləri, audit və idarəetmə komitəsinin funksiyaları və s. kimi məsələlərə də üçüncü fəsildə aydınlıq gətirilir.

Kitabın "**Qlobal maliyyə sisteminin inkişafında islam maliyyəsinin rolu**" adlı dördüncü fəslində islam maliyyə xidmətlərinin müasir vəziyyəti geniş təhlil olunur, islam maliyyə sisteminin davamlılığı araşdırılır, maliyyə xidmətləri sahəsində qlobal imkanlar tədqiq olunur. Bu fəsildə statistik məlumatların əsasında islam maliyyə xidmətlərinin müasir vəziyyəti araşdırılır, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Malayziya, İndoneziya, Misir və Səudiyyə Ərəbistanı timsalında bu sahəyə investisiya qoyuluşu, maliyyə xidmətlərinin inkişaf dinamikası və miqyası təhlil olunur. Ənənəvi maliyyələşmə ilə İslam maliyyəsi arasında müqayisəli paralellik aparılır, İslam maliyyə sistemində səmərəlilik, risk, risklərin idarə edilməsi və s. istiqamətlərdə nəzəri əsaslar və prinsiplər verilir. Bu fəsildə, eyni zamanda, islam bankçılığının dayanıqlığının qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemi təsvir edilir, göstəricilərin hesablanması nəzəri-metodoloji əsasları izah olunur. Kitabda qeyd edilir ki, müsəlmanların şəriətə uyğun maliyyə sistemində artan ehtiyacı islam maliyyəsinin böyüməsinə təkan verir. Bir çox müsəlman, hətta qeyri-islam ölkələrində yaşasalar belə, ənənəvi bankçılıqda faiz ödənişlərinin qadağan olunmuş riba ilə ziddiyyət təşkil etdiyini başa düşdükdən sonra təbii olaraq alternativ maliyyələşdirmə üsulları axtarırlar ki, bu da islam maliyyə sisteminin inkişaf drayveri kimi çıxış edir.

Dördüncü fəsildə islam maliyyəsinin makroiqtisadi nəticələri araşdırılır ki, bu məqsədlə də

maliyyə sabitliyi, fiskal və monetar siyasət, makroiqtisadi idarəetmə, likvidlik problemi və s. istiqamətlərdə geniş elmi-nəzəri təhlillər aparılır. Konkret rəqəmlər əsasında təkaful və islam kapital bazarı geniş şəkildə təhlil edilir, Dördüncü Sənaye İnqilabının İslam maliyyəsinə təsir imkanları nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, Dördüncü Sənaye İnqilabı rəqəmsal texnoloji inqilab olaraq misli görünməmiş emal gücü, saxlama qabiliyyəti olmaqla bərabər biliyə çıxış yaratmaqla xidmətlərin sürəti, əhatə dairəsinə və sistemlərə təsir göstərir. Bütövlükdə müşahidə edilən sürətli rəqəmsallaşma, bank biznesində baş verən əsaslı dəyişikliklər islam bankçılığı sektoru üçün həm imkanlar, həm də problemlər vəd edir. İslam bankçılıq sənayesinin uzunmüddətli perspektivdə davamlı inkişafa nail olmaq potensialı yeniliklər etmək və hədəf müştəri bazasının bank ehtiyaclarını səmərəli (çevik) şəkildə qarşılamaq qabiliyyətindən asılıdır.

Kitabın bu fəslində, həm də dünyada islam maliyyə xidmətlərinin inkişaf imkanları Səudiyyə Ərəbistanı, Mərakeş, Yəmən və İraqda islam maliyyəsinə üstünlük verən KOS-ların timsalında təhlil olunur. Konkret rəqəmlərlə təsvir edilən dinamika əsasında islam maliyyə xidmətlərinin qlobal perspektivləri izah edilir.

"Azərbaycan bank sisteminə baxış və islam maliyyə sisteminin perspektivləri" adlı beşinci fəsilə Azərbaycan bank sisteminin fəaliyyəti geniş şəkildə araşdırılır, zəngin statistik məlumatlar əsasında təhlil olunur, bank sisteminin perspektivləri göstərilir. Bu fəsilə islam bankçılığı ilə Mərkəzi Bankın funksiyaları araşdırılır, islam bankçılığının tətbiqi imkanları izah edilir. İslam maliyyə sisteminin Azərbaycanda tətbiqi bir sıra imkanlar və perspektivlər, o cümlədən islam bankçılığının mövcud bank sisteminə inteqrasiyasını zəruri edir. Bu fəsilə, eyni zamanda, Azərbaycanda islam maliyyəsinin gələcək perspektivləri və çətinlikləri izah olunur. Bildirilir ki, Azərbaycanda islam maliyyəsi üçün inkişaf potensialı və bazar imkanları geniş və müxtəlifdir. Ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, maliyyə inklüzivliyi və davamlı inkişaf öhdəliyi islam maliyyəsinin genişlənməsi üçün əlverişli mühit yaradır. Bu imkanlardan tam istifadə etmək üçün tənzimləyici çərçivələr, məlumatlılıq, məhsul innovasiyası və insan kapitalının inkişafı ilə bağlı problemlərin həlli mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Strateji yanaşma və dəstəkləyici siyasətlərlə islam maliyyəsi Azərbaycanda inkişaf edərək ölkənin iqtisadi artımına və sosial rifahına töhfə verə bilər.

Ümumilikdə kitabda verilmiş zəngin informasiyalar, islam maliyyəsinin mövcud vəziyyəti və perspektivləri istiqamətində aparılan geniş əhatəli təhlillər praktiki və nəzəri cəhətdən əhəmiyyətli hesab olunur. İslam maliyyə sisteminin fundamental əsaslarını öyrədən dərs vəsaiti ali təhsil müəssisələrində əhəmiyyətli tədris vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də bu sahədə araşdırma aparan tədqiqatçılar üçün, müvafiq qərarların qəbulu üçün zəngin və dəyərli bir mənbə ola bilər.

Təsisçi: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən "İqtisadi İslahatlar" jurnalı 21 oktyabr 2021-ci il tarixində N4362 nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.
Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
Çapa imzalanmışdır: 23.01.2024

Tirajı 300 ədəd

www.ereforms.gov.az

Bakı, Yasamal rayonu,
Q. Xəlilov küçəsi 47, AZ 1073
Tel.: (+ 994) 12 521 25 35
E-mail: jurnal@ereforms.gov.az